

**SIIRT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Hüseyin ÖZLÜ

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA DİYARBAKIR'DA KADIN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Abdulnasır YİNER

SIIRT – 2019

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Siirt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "**XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır'da Kadın**" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

13/09/2019
Hüseyin ÖZLÜ

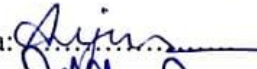

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Dr. Öğr. Üyesi Abdulnasır YİNER danışmanlığında, Hüseyin ÖZLÜ tarafından hazırlanan bu çalışma 13/09/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. M. Emin ÜNER İmza:

Jüri Üyesi (Danışman) : Dr. Öğr. Üyesi Abdulnasır YİNER İmza:

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Said OLGUN İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir.
13/09/2019

Doç. Dr. Veysel OKÇU
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT.....	IV
KISALTMALAR	V
TABLolar DİZİNİ	VII
ÖNSÖZ.....	VIII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DİYARBAKIR	3
1.1. DİYARBAKIR ADININ MENŞEİ.....	3
1.2. KONUM VE COĞRAFYA	4
1.3. TARİHİ	5
1.3.1. İslam Öncesi	5
1.3.2. İslam Sonrası.....	8
1.3.3. Osmanlı Dönemi	9
1.3.4. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır'ın İdari Durumu.....	11

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL SÜREÇTE KADININ KONUMU.....	16
2.1. DÜNYA'DA KADIN	16
2.2. İSLAMDA KADIN.....	19
2.3. TÜRK-İSLAM DEVLETLERİNDE KADIN	21
2.4. OSMANLIDA KADIN	24
2.4.1. Gündelik ve Sosyal Hayatta.....	24
2.4.2. Hukuki Alanda.....	26
2.4.3. İktisadi Hayatta	28
2.4.4. Eğitim Hayatında	30

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA DİYARBAKIR'DA KADIN	33
3.1. AİLE KURUMUNDA KADIN	33
3.1.1. Nişan	33
3.1.2. Nikâh.....	34
3.1.3. Mihr	35
3.1.4. Boşanma.....	43
3.1.5. Nafaka.....	48
3.1.6. Çocukların Bakımı	51
3.1.7. Çok Eşlilik	52

3.2. HUKUKİ ALANDA KADIN	54
3.2.1. Vesayet ve Vekâlet Hakkı.....	54
3.2.2. Miras	60
3.2.2.1. Miras Olarak Kadın ve Miras Bıraktığı Menkul/Gayrimenkuller.....	61
3.2.2.1.1.Ev Eşyası	71
3.2.2.1.2.Giysiler	73
3.2.2.1.3.Kıymetli Eşyalar	77
3.2.2.1.4.Hayvanlar	79
3.2.2.2. Varis Olarak Kadın.....	80
3.2.3. Zina, Namus ve Kadın Kaçırma	84
3.2.4. Hakaret, Darp ve Cinayet.....	86
3.2.5. Adli Vakalar.....	88
3.2.6. Şikâyet ve Talepler	88
3.2.7. Kadın Hapishanesi	91
3.2.8. Cariyeler.....	92
3.3. İKTİSADİ VE SOSYAL HAYATTA KADIN.....	94
3.3.1. Mülk Alım/Satımı ve Anlaşmazlıklar.....	94
3.3.2. Hibe.....	98
3.3.3. Borç, Alacak/Verecek İşlemleri.....	99
3.3.4. Vakıf	101
3.3.5. Kadının Giyimi	103
3.3.6. Kadının Gündelik Yaşamı	104
3.3.7. Kadınlar İçin Kullanılan İsimler ve Lakaplar	105
3.3.8. Din Değiştiren Kadınlar.....	107
3.3.9. Kadın Nüfusu.....	109
3.3.10. Çalışanın Eşine Maaş Bağlanması	111
3.4. EĞİTİM HAYATINDA KADIN	113
3.4.1. Sıbyan Mektebi	113
3.4.2. Rüştiye	116
3.4.3. İdadi	119
3.4.4. Mesleki Eğitim.....	120
3.4.5. Özel Eğitim ve Gayrimüslim Okulları.....	122
SONUÇ.....	124
KAYNAKÇA	127
EKLER.....	138
ÖZGEÇMİŞ.....	154

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA DİYARBAKIR'DA KADIN

Hüseyin ÖZLÜ

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Abdulnasır YİNER

2019, 164 sayfa

Jüri: Doç. Dr. M. Emin ÜNER

Dr. Öğr. Üyesi Abdulnasır YİNER

Dr. Öğr. Üyesi Said OLGUN

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır'da kadınların toplumdaki yeri ve önemini tespit etmek amacıyla bu çalışmaya gerek duyulmuştur. Bu çalışma ile 1850-1900 yılları arasında Diyarbakır'da yaşayan kadınların sosyo-ekonomik yaşantısı, hukuki alandaki etkinliği ile eğitim hayatındaki yeri ve önemini ortaya çıkararak topluma, bilime ve bu konudaki araştırmalara katkı sağlamak hedeflenmiştir.

Tarihte kadının konumunun öğrenilmesi bir toplumun tarihinin anlaşılması noktasında önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmayı yapmamızı sağlayan önemli faktör, toplumun tarihinin anlaşılmasına bir nebze de olsa katkıda bulunabilmektir. Çalışma, ikinci el kaynaklar ışığında Diyarbakır'daki kadınlarla ilgili arşiv belgelerinden yararlanılarak tespitler yapılması açısından özgündür. Diyarbakır tarihinin yanı sıra ele alınan dönemde Diyarbakır'da kadının ailede, hukuki alanda, sosyo-ekonomik hayat ve eğitim hayatındaki yeri ve önemi hakkında bilgiler içermesi açısından önemlidir. Neticede, sanılanın aksine özellikle taşrada varlığını sürdüren köylü kadınların gündelik işlerin bir parçası olarak hem ekonominin hem de Osmanlı Devleti içerisindeki kültürel ve sosyal hayatın önemli bir parçası oldukları görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: XIX. yüzyıl, Diyarbakır, kadın, sosyo-ekonomik, hukuk, eğitim, Osmanlı Devleti

ABSTRACT

Ph. D. DISSERTATION

WOMAN İN DİYARBAKIR İN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Hüseyin ÖZLÜ

Advisor: Assist. Prof. Abdulnasır YİNER

2019, Page: 164

Jury: Assoc. Prof. M. Emin ÜNER

Assist. Prof. Abdulnasır YİNER

Assist. Prof. Üyesi Said OLGUN

XIX. This study was needed to determine the place and importance of women in Diyarbakır in the second half of the 19th century. With this study, it is aimed to contribute to the society, science and researches by revealing the socio-economic life of women living in Diyarbakır between 1850-1900, their effectiveness in legal field and their place and importance in education life.

Learning the position of women in history has an important place in understanding the history of a society. The important factor that enables us to make this study is to contribute to the understanding of the history of the society. The study is original in terms of making determinations by using the archive documents about women in Diyarbakır in the light of second hand sources. In addition to the history of Diyarbakır, it is important to include information about the place and importance of women in the family, legal area, socio-economic life and education in Diyarbakır during the period discussed. As a result, contrary to popular belief, it was seen that the rural women, especially those living in the provinces, were an important part of both the economy and the cultural and social life within the Ottoman Empire.

Key Words: XIX. Century, Diyarbakır, women, socio-economic, law, education, Ottoman Empire

KISALTMALAR

A. MKT. DV.	: Sadaret Mektubi Kalemî Deavi Evrakı
A. MKT. MHM.	: Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı
A. MKT. MVL.	: Sadaret Mektubi Kalemî Meclis-i Vala Evrakı
A. MKT. UM.	: Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayat Evrakı
A. Ü.	: Atatürk Üniversitesi
ABD	: Ana Bilim Dalı
age.	: Adı Geçen Eser
agm.	: Adı Geçen Makale
agt.	: Adı Geçen Tez
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: Bin
B	: Receb
BEO.	: Babıali Evrak Odası Evrakı
bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Ca	: Cemaziye'l-evvel
C	: Cemaziye'l-ahir
Çev.	: Çeviren
DH. MKT.	: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî
DH. ŞFR.	: Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı
Dr.	: Doktor
Ed.	: Editör
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
İBB	: İstanbul Büyükşehir Belediyesi
İ. HUS.	: İrade Hususi
İ. TAL.	: İrade Taltifat
L	: Şevval
M.	: Miladi
M	: Muharrem

M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
MF. MKT.	: Mektubi Kalemi
MFD.	: Mimarlık Fakültesi Dergisi
MVL.	: Meclis-i Vala Evrakı
MŞH. ŞSC. D.	: Meşihat Şer'iyye Sicil Defteri
N	: Ramazan
Nu.	: Numara
ODTÜ	: Ortadoğu Teknik Üniversitesi
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
R.	: Rumi
R	: Rebi'ül-evvel
Ra	: Rebi'ül-ahir
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
S	: Safer
Ş	: Şaban
ŞD.	: Şura-yı Devlet Evrakı
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TAED	: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vs.	: Vesair
vb.	: Ve benzeri
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan
Y.y.	: Yüzyıl
Za	: Zilka'ade
Z	: Zilhecce

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1.1: 1847-1867 Yılları Arası Kürdistan Eyaleti'nin İdari Taksimatı.....	11
Tablo 1.2: 1867 Diyarbakır Vilayeti İdari Taksimatı.....	12
Tablo 1.3: 1881-1909 Arası Diyarbakır Vilayetinin İdari Taksimatı	14
Tablo 3.1: Müslüman Kadınların Terekelerinde Tespit Edilen Nakitler.....	70
Tablo 3.2: Gayrimüslim Kadınların Terekelerinde Tespit Edilen Nakitler.....	70
Tablo 3.3: Müslüman Kadınların Terekelerinde Tespit Edilen Ev Eşyaları.....	71
Tablo 3.4: Gayrimüslim Kadınların Terekelerinde Tespit Edilen Ev Eşyaları.....	74
Tablo 3.5: Müslüman Kadınların Giysi ve Giysi Parçaları.....	75
Tablo 3.6: Gayrimüslim Kadınların Giysi ve Giysi Parçaları.....	76
Tablo 3.7: Müslüman Kadınların Kıymetli Eşyaları.....	78
Tablo 3.8: Gayrimüslim Kadınların Kıymetli Eşyaları	78
Tablo 3.9: Müslüman Kadınların Terekelerindeki Hayvanlar.....	79
Tablo 3.10: Müslüman Kadınlar İçin Kullanılan İsimler ve Lakaplar.....	105
Tablo 3.11: Gayrimüslim Kadınlar İçin Kullanılan İsimler.....	106

ÖNSÖZ

Bu çalışma, kadınlarla ilgili daha önceden yapılmış olan çalışmalardan elde edinilen bilgilerin arşiv kayıtlarıyla desteklenmesiyle hazırlanmıştır. Şer'iyeye sicilleri ve mahkemelere yansıyan belgelerden yola çıkılarak kadınlarla ilgili olayların onlar açısından nasıl sonuçlandırıldığı incelenmiştir. Bu inceleme esnasında daha çok Müslümanlarla ilgili belgeler ele alınmıştır. Karşılaşılan gayrimüslim kadınlara ait kayıtlar da göz ardı edilmemiş, bunlardan bazılarına yer verilmiştir. Her konu başlığı altında konu ile ilgili kavramlar hakkında tanım ve bilgiler verilmiştir. Daha sonra bunlar, belgelerle örneklendirilmiştir. Üçüncü bölümde konuyla ilgili daha çok örneğe yer verebilmek için tablolar kullanılmıştır. Tabloların kullanılmasındaki maksat konunun daha kapsamlı olarak görülebilmesidir. Farklı belgelerle karşılaştıkça kısa açıklamalar yapılmış, sonra bu belgeler de ele alınmıştır. Arşiv belgeleri, günümüz Türkçesine çevrilmiş, belgenin tamamı veya sadece işlenen konuyla alakalı olan kısmı kullanılmıştır. Ele alınan belgelerden sonra bazı tespitler yapılmış ve bu tespitler gerektiğinde kaynaklarla desteklenmiştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır toplumunda meydana gelen olayların tamamı yazıya geçirilmemiş, yazıya geçirilmişse de hepsi günümüze ulaşmamıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde ilçelerle birlikte Diyarbakır'a ait 181 adet (20 adedi ilçelere ait 1 adedi Malatya ve Elâzığ ile ortak soruşturma, tutanak, kayıtları) Şer'iyeye sicili defteri bulunmaktadır. Bu defterlerin yarısına yakını çalıştığımız dönem olan XIX. yüzyılın ikinci yarısını kapsamaktadır. Ancak bu defterlerden çok azı çevrilerek araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Bu nedenle yapılan değerlendirmelerin toplumun tamamını yansıttığı iddiasında olmamız mümkün değildir.

Çalışmada kullandığımız belgelerin hemen hemen hepsini Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden ulaştığımız belgeler oluşturmaktadır. Bu arşivdeki 14 farklı evrak odasından 200'den fazla belge kullanıldı. Bunların dışında ele aldığımız dönemi kapsayan 3773/576 No'lu deftere, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları'nın, Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri Amid Mahkemesi eserinin 4. cildinden ulaşıldı. Bu defterden de sadece din değiştirme ile ilgili bir belge kullanıldı. Kullandığımız bazı belgelerin tarihleri 1850'den önce olmuştur. Bazı davalardaki uygulamaların kısa bir sürede fazla bir değişikliğe uğramadığı kanaatinde olduğumuz için 1850'den önceki tarihli bazı davaları kullanmada

sakınca görülmemiştir. Aynı zamanda çalıştığımız dönemi kapsayıp Yüksek Lisans Çalışması olan 1 adet tezden de faydalanıldı (Gülşen Akkoyun, *345 Numaralı Diyarbakır Şer'iyeye Sicil Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (H. 1298-1301/M. 1881-1884)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ağustos 2017).

İkinci el kaynakları incelediğimizde aynı konu ile ilgili bizim tespit ettiğimizden farklı bilgi ve değerlendirmelerin (bazen zıt bir bilgi veya görüş bazen de farklı yorumlar) olduğu görüldü. Bu durumda bu farkı bilgi ve değerlendirmelere gerek metin içinde gerekse dipnotlarda ek açıklamalar şeklinde yer verildi. Bunun yanı sıra bazı kaynaklardaki bilgilerin Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden ulaştığımız belgelerdeki bilgilerle uyuşmadığı görüldü. Mesela Hatip Yıldız tezinde Diyarbakır İnas Rüştüye Mektebi'nin baş muallimesi olan Emine Naciye Hanım'ın bu okulda hangi tarihlerde görev yaptığı ve Diyarbakır'daki kadın hapishanesinin adının ne olduğu hususlarında kaynaklarda verilen bilgilerden farklı tespitlerimiz oldu. Emine Naciye Hanım'ın Diyarbakır'dan tayin istemesinin sebebi derinleştirildiğinde bunun yönetimle yaşadığı sorundan kaynaklandığını görüldü.

Bu çalışmadaki yardımları ve desteklerinden dolayı kıymetli hocam ve tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Abdulnasır YİNER'e teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca çalışma boyunca kıymetli fikir ve desteklerini esirgemeyen hocaların hocası Prof. Dr. Salim CÖHCE'ye, Dr. Öğr. Üyesi Said OLGUN'a ve mesai arkadaşlarım olan Serkan AKBAŞ ile Nagihan ŞAHİN'e; bu tezin ortaya çıkmasında baş rolü üstlenerek hocalık, danışmanlık ve yol arkadaşlığı görevlerini en iyi şekilde yerine getiren kıymetli eşim Gülşen AKKOYUN ÖZLÜ'ye sonsuz teşekkür ediyorum.

GİRİŞ

Toplum tarihinin aydınlatılmasında arşiv kayıtları şüphesiz önemli bir yere sahiptir. Diyarbakır’da kadının durumunun tespiti çalışması olan bu tezin dayanak noktasını arşiv kayıtları oluşturmuştur. Bu kayıtlar sayesinde toplumsal yaşamda meydana gelen değişimler hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti’nin her alanda değişim yaşadığı bir dönemdir. Bu değişimler, toplumu meydana getiren tüm unsurları etkilemiştir. Dolayısıyla toplumun vazgeçilmez bir parçası olan kadınlar da bu değişimden fazlasıyla etkilenmiştir. Bu değişimin kadınlar üzerindeki etkilerinin tespit edilmesi toplumu anlamak açısından önemlidir. Bundan ötürü bu çalışmada (değişim çağının etkilerinin en çok hissedildiği) 1850-1900 yılları arasında, Diyarbakır kadınlarının durumu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. İlk iki bölüm konuya hazırlık mahiyetinde olup asıl konu üçüncü bölümde ele alınmıştır.

Birinci Bölüme Diyarbakır Coğrafyası hakkında bilgi verilerek başlandı. Daha sonra “Diyarbakır” isminin tarih seyri içerisindeki değişimleri ele alındı. Diyarbakır tarihi; İslam öncesi, İslam sonrası ve Osmanlı dönemi olmak üzere üç başlık altında incelendi. Osmanlı dönemi Diyarbakır yönetimi hakkında genel bilgi verildikten sonra, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır yönetimine konumuzu ele aldığımız dönem ile ilgili olması hasebiyle daha ayrıntılı değinildi.

İkinci Bölümde, tarihsel süreç içerisinde kadının konumu ele alındı. Burada konuyu; Dünya’da, İslam’da, Türk-İslam Devletlerinde ve Osmanlı’da kadın şeklinde incelenerek konu uzaktan yakına doğru indirgenerek ele alındı. Daha sonra işlenecek konunun anlaşılır kılınması açısından Osmanlı’da kadının gündelik, hukuki, iktisadi ve eğitim hayatı da incelendi.

Üçüncü Bölümde asıl konumuz olan *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır’da Kadın* konusu işlendi. Burada kadın konusu; ailede, hukuki alanda, iktisadi/sosyal ve eğitim hayatında olmak üzere 4 başlıkta ele alındı. Konu işlenirken arşiv kayıtlarının yanı sıra konuyla ilgili kitap, makale, doktora ve yüksek lisans tezleri de değerlendirildi.

Kadınlarla ilgili yerel bazda daha önceleri yüksek lisans çalışmaları yapılmıştır. Bu çalışmalar, ekseriyetle tek bir Şer’iyye siciline veya belli yıllar arasındaki Şer’iyye

sicillerine dayandırılmış ve kadınlar tek yönlü ele alınmıştır. Bu çalışmada ise Diyarbakır kadınının 50 yıllık bir süreçteki durumu sadece Şer'iyeye sicillerine değil de ikinci el kaynakların ışığında arşiv belgeleri ve Şer'iyeye sicillerine dayandırılarak tüm yönleriyle ele alınmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİYARBAKIR

1.1. DİYARBAKIR ADININ MENŞEİ

Diyarbakır'ı egemenliği altına alan hükümdarlıklar şehir için farklı isimler kullanmıştır. Bununla ilgili bilinen en eski kayıt Asurlulara aittir. Asur hükümdarlarından I. Adad-Nirari (M.Ö. 1310-1281) döneminden kalma bir kılıç kabzası üzerindeki yazıdan ve M.Ö. 800, 762, 705 yıllarından kalma Asur valilerinin isimlerini bildiren belgelerde şehir için “*Amidi*” veya “*Amedi*” isimlerini kullanmışlardır¹. Ayrıca Hurri-Mitanni kaynaklı olan bu ismin bir yerli ilah-put ya da boy-oymakla ilgili olduğu tahmin edilmektedir².

Şehir ile ilgili Roma ve Bizans Devletleri'ne ait olan kayıtlarda “*Amid*, *O'mid*, *Emit*, *Amide*”³; Yunan ve Latin kaynaklarında ise “*Amido*”, “*Amida*”⁴ isimlerine rastlanılmaktadır. *Amida* İslam'la beraber “*Amid*” şeklini almıştır. Ayrıca surların yapımında kullanılan, Karacadağ'dan getirilen siyah bazalt taşından ötürü şehre “*Kara Amid*”⁵, Osmanlı belgelerin bazen “*Kara Hamid*” de denilmiştir. Kitab-ı Dede Korkut'ta Amid adı “*Amıt*” şeklinde geçtiği görülmektedir. *Amıt* adı kitapta Dicle nehri için kullanılmıştır⁶. Rebia Araplarının iki büyük kabilesinden biri olan Bekir bin Vâil kabilesi, Dicle Nehri boyunca yayılış göstermesi hasebiyle buralar “*Diyar-ı Bekr*” adıyla anılmıştır. Zamanla bu isim *Diyarbakir* şekline dönüşmüştür⁷. Gerçekte bu ad *Cezire* bölgesinin kuzeyi için kullanılmıştır⁸.

¹ Şevket Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, San Matbaası, Ankara 1992, s. 3.

² Mehmet Salih Erpolat, “Osmanlı Arşiv Belgelerinde Amid Yerine Diyarbakir Adının Kullanılmasının Tarihi Seyri”, Editörler: Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Erpolat, *Tanzimattan Günümüze Diyarbakır*, Cilt 1, Manas Yayıncılık, Ankara 2019, s. 9.

³ Ercan Gümüş, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Amid Kazası*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014, s.8.

⁴ M. S. Erpolat, *agm.*, s. 10.

⁵ E. Gümüş, *agt.*, s.8; İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır 1790-1840 (*Fizikî, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı*), TTK Yayınları, Ankara 1995 s. 1.

⁶ M. S. Erpolat, *agm.*, s. 10

⁷ E. Gümüş, *agt.*, s. 8; Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 464.

⁸ İ. Yılmazçelik, *age.*, s. 1.

Osmanlı döneminde ise şehir merkezine “*Medine-i Amid*” dendiği görülürken, idari bölge için “*Eyalet-i Diyarbekir*” ifadesi kullanılmıştır⁹. Avrupalı seyyahlar XVII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Doğu Anadolu Bölgesi’ne, “*Türkmenia*” demişlerdir. Bu isim XIX. yüzyılın ortalarına kadar kullanılmıştır. Ancak bölgeyi Ermenilerin yurdu yapma çalışmalarından dolayı buralara “*Ermenia*” denmiştir. *Ermenia* adının kullanılmasındaki asıl gaye bölgenin önceden Türklere ait ve adının da “*Türkmenia*” olduğunu unutturmaktır¹⁰.

15 Kasım 1937 Pazartesi, Mustafa Kemal Atatürk şehre gelmiş; aynı günün akşamında Halkevi’nde şerefine verilen konserden sonra yapmış olduğu konuşmasında: “*Yirmi sene sonra Diyarbakır’da bulunuyorum.*” sözü üzerine şehrin ismi “*Diyarbakır*” olmuştur. Ayrıca Atatürk’ün özel konuşmalarında şehir için “*Oğuzeli*” adını da kullandığı bazı kaynaklarda geçmektedir¹¹.

1.2. KONUM VE COĞRAFYA

Diyarbakır konum olarak; 37° 30' 14.9" - 38° 43' 39.1" Kuzey enlemleri, 39° 06' 40.1" - 41° 20' 07.3" Doğu boylamları arasında yer alır¹². Denizden 650 metre¹³ yüksekte bulunur.

⁹ E. Gümüş, *agt.*, s. 8.

¹⁰ Tuncer Baykara, “Osmanlı Döneminde Amid Sancağı ve Türkmenia”, Editörler: Bahaeddin Yediöldüz, Kerstin Tomenendal, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır*, Cilt 1, Diyarbakır Valiliği Türk Kültürü’nü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2008, s. 228-230.

¹¹ M. S. Erpolat, *agm.*, s. 11, 13.

¹² <https://www.cografyaegitimi.biz/konu/diyarbakirin-cografik-koordinatlari-nedir.4082/>, (Erişim T: 06.02.2019).

¹³ Albert Gabriel, *Diyarbakır Surları*, Çev. Kaya Özsezgin, Diyarbakır Kültür, Tanıtma ve Yardımlaşma Vakfı Yayını: 4, Ankara 1993, s. 6; Vedat Güldoğan, *Diyarbakır Tarihi*, Kripto Kitaplar, Ankara 2011, s. 15; Bedri Günkut, *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır 1936, s. 5; Esma Bedirhanoglu, “Diyarbakır Coğrafyası Ve Tarihçesi”, *Diyarbakır Merkez Kültür Envanteri -Merkez I-*, Yay. Haz. Nevin Soyukaya, Ercan Alpay, Fatma Kaya, Elif Hanar, Şeref Yumruk, Zafer Ham, Orhan Balsak, Diyarbakır Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Müze Müdürlüğü, Diyarbakır 2011, s. 8; Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Evleri*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır 1999, s. 7; İ. Yılmazçelik, *age.*, s. 11; Ş. Beysanoğlu, *age.*, s. 2; E. Gümüş, *agt.*, s. 7.

Şehrin Yüzölçümü 15.354 km²'dir¹⁴. Diyarbakır'ın kuzeyinde; Bingöl ve Elâzığ, doğusunda; Batman, kuzeydoğusunda; Muş, güneyinde; Mardin, güneybatısında; Şanlıurfa, batısında; Adıyaman ve Malatya şehirleri bulunmaktadır¹⁵.

Şehrin coğrafi olarak kuzeyinde Güneydoğu Torosları, güneyinde Mardin düzlüğü, doğusunda Dicle Havzası, batısında ise 1957 m. yüksekliğe sahip Karacadağ bulunur. Şehir, Karacadağ volkanından oluşan bazalt kayalıkları üzerinde kurulmuştur¹⁶. Karadeniz'i Mezopotamya'ya bağlayan Diyarbakır, İran-Anadolu ve Mezopotamya-Kafkasya yollarının birbiriyle kesiştiği noktada bulunduğu için stratejik bir öneme sahiptir. Bu özelliğinden dolayı şehir her dönemde önemli bir merkez olmuştur¹⁷.

1.3. TARİHİ

1.3.1. İslam Öncesi

Diyarbakır'da ilk yaşam izleri Eski Taş ve Orta Taş Devirlerinde görülmektedir. Bu devirlerde bölgede yaşayan insanların yaşam alanları Silvan/Hassuni, Ergani/Hilar ve Eğil mağaralarıdır. Günümüzde halen kazı çalışmaları devam eden ve M.Ö. 11. yüzyıla kadar geçmiş olan Bismil ilçesi Ağıl köyü, Aşağı Sazlık mezarısı yakınlarında bulunan Körtik Tepe ise bölgenin Yeni Taş Devri yerleşim yeridir ve bu döneme ışık tutmaktadır. Bu yerleşimlerde yapılan kazılarda gelişmiş âlet teknolojisi (mikrolit) ile üretilmiş kap ve objelerin üstüne semboller işlendiği görülmüştür. Bu, orada yaşayan insanların sadece ihtiyaçlarına yönelik eşya üretmediklerini; aynı zamanda sanatsal ürünler üretmeye çalışarak gelişmiş bir kültüre adım attıklarını da gösterir¹⁸.

Neolitik Devrim olarak adlandırılan yerleşik hayatın ilk izlerine ise Ergani ilçesi, Çayönü Tepesi'nde rastlanmaktadır. Birçok ilki barındıran Çayönü Tepesi'nde M.Ö. 7500'den¹⁹ başlayan yerleşim evrelerine rastlanmıştır. Burayı önemli kılan ise; avcılık ve toplayıcılıktan üretime geçiş sürecinin ilk aşaması olan yabani baklagiller ve buğdayın ilk olarak burada yetiştirilmesidir. Üretime geçildikten sonra artı ürün elde edilmiş,

¹⁴ Ş. Beysanoğlu, *age.*, s. 1; Canan Parla, *Türk-İslam Şehri Olarak Diyarbakır*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi ABD, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1990, s. 20.

¹⁵ C. Parla, *agt.*, s. 20

¹⁶ İ. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, s. 9-12; C. Parla, *agt.*, s. 19-20.

¹⁷ V. Güldoğan, *age.*, s. 15.

¹⁸ E. Bedirhanoğlu, *age.*, s. 8.

¹⁹ O. C. Tuncer, *age.*, s. 7.

burada yaşayanlar yaşam alanlarını genişletme ihtiyacı hissetmişlerdir. Burada yaşayanlar zamanla farklı konut tipleri geliştirmiş ve konutlarını sağlamlaştırarak büyük yerleşim yerleri kurmuştur²⁰. Çayönü, bölgede günümüzden 9.000 yıl önce yerleşimin olduğunu gösterdiği gibi²¹ burada yaşayanların kullandıkları araç-gereçler ile ekonomiye dönük bir kültürün temsilcisi oldukları söylenebilir²².

Diyarbakır çevresinde kazılar hâlen devam etmektedir. Kazıların devam ettiği höyüklerden elde edilen buluntular ve höyüklerdeki tabakalaşma, Diyarbakır'da tüm çağlarda yerleşim yerlerinin olduğunu kanıtlar niteliktedir. Bismil ilçesinde bulunan; Müslüman Tepe, Hırbemerdon Tepe, Salat Tepe, Girecano ve Bismil'in 12 km doğusunda yer alan Kenan Tepesi, Maden Devri (Kalkolitik, Tunç, Demir Çağı) yerleşim yerlerine örnek gösterilebilir²³.

M.Ö. 3000'lerde bölgenin ilk medeni kavmi diyebileceğimiz²⁴ Subaralar'dan sayılan Hurriler, Diyarbakır'a hâkim olmuştur²⁵. Bu egemenlik M.Ö. 2300-2260 tarihleri arasında Akad Kralı Naramsin tarafından kesintiye uğrasa da Hurri egemenliği, Naramsin'den sonra devam etmiştir²⁶. M.Ö. 2000 ortalarında Hurri boyları, Hurri ve Mitani adında iki konfederasyona ayrılmış; sonrasında Mitaniler, bölgeye egemen olmuştur²⁷. Bölgedeki Mitani egemenliği, M.Ö.1300'lü yıllarda Asurlar tarafından sona erdirilmiştir. M.Ö. 1300'lerde Geç Asur döneminde bölgeyi etkisi altına alan Asur devleti, bölgedeki tarımı geliştirmek için savaşlarda tutsak ettikleri insanları buraya zorla yerleştirmiş ve koloncilik sistemini kurmuştur. Asur egemenliği bazen kesintiye uğrasa da M.Ö. 700 yılının ortalarına kadar devam etmiştir²⁸.

M.Ö. 1200'lerde kuzeyden gelen kavimlerin akınlarıyla zayıflayan yılları arasında Asurlar gerileme dönemine girince bu durumdan faydalanan Bit-Zamani Krallığı (M.Ö. 900-825) Amidi'ye egemen olmuştur. 75 yıllık egemenlikleri süresince Bit-Zamani

²⁰ E. Bedirhanoglu, *age.*, s. 8.

²¹ İ. Yılmazçelik, *age.*, s. 2.

²² Mustafa Bulut, *Yabancı Kaynaklara Göre Diyarbakır Vilayeti'nde Sosyo-Ekonomik Yapı (1870-1900)*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat ABD, İktisat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011, s. 20.

²³ E. Bedirhanoglu, *age.*, s. 8.

²⁴ E. Bedirhanoglu, *age.*, s. 8.

²⁵ Ş. Beysanoğlu, *age.*, s. 3.

²⁶ E. Bedirhanoglu, *age.*, s. 8.

²⁷ Ş. Beysanoğlu, *age.*, s. 3.

²⁸ E. Bedirhanoglu, *age.*, s. 9.

Krallığı oldukça zenginleşmiş ancak tekrar güçlenen Asurlular, Krallığa 825'te son vermiştir²⁹. Buradaki Asur egemenliği 775'te şehrin Urartu'ya bağlanmasıyla kesintiye uğrasa da M.Ö. 653'e kadar sürmüştür³⁰.

Asurlardan sonra şehir İskit egemenliğine (M.Ö. 653) girmiştir³¹. Fakat M.Ö. 625 yılında Med İmparatorluğu İskit hâkimiyetine son vermiş ve bölge Medlerin hâkimiyetine girmiştir³². M.Ö. 600 yılının başında Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümü Medlerin kontrolü altında iken M.Ö. 553 tarihinde zayıflamış olan Medler Perslerin hâkimiyetini tanımak zorunda kaldılar³³. Pers imparatoru I. Darius (M.Ö. 522-486) M.Ö. 518'de ülkeyi *satraplıklara* ayırarak yönetmişlerdir. Diyarbakır bölgesi ise *Armenia Satraplığı*'na bağlanmıştır³⁴. III. Darius döneminde Makedonya Kralı İskender ile yapılan Gaugamela Savaşı'nda Persler yenilmiş ve İskender bütün Mezopotamya'yı ele geçirmiştir³⁵. Böylece M.Ö. 331-323 yılları arasında Diyarbakır İskender'in hâkimiyetinde kalmıştır. İskender'in ölümü üzerine Diyarbakır Bölgesine Selevkoslar (M.Ö. 323-140) hâkim olmuştur³⁶. Selevkosları M.Ö. 140 tarihinde yenen Part hükümdarı I. Mitridates Diyarbakır ve çevresini ülkesine katmıştır³⁷. Partlardan sonra bölgede M.Ö. 85-69 yılları arasında 16 yıl boyunca Büyük Tigran İmparatorluğu hâkim olmuştur. Büyük Tigran, Roma ile yaptığı savaşta ağır bir şekilde yenilince Diyarbakır, Roma egemenliği altına girmiştir³⁸.

M.Ö. 69 - M.S. 53 yılları arasında Diyarbakır, Roma egemenliğinde sakin bir dönem geçirse de bölgede hakim olmak isteyen Part-Romalıların aralarındaki çekişme M.S. 53 yılından 226 yılına kadar sürmüştür³⁹. Bu süre zarfında Diyarbakır ve çevresi birçok kez el değiştirmiştir. Bu tarihten itibaren mücadele, Partlardan sonra kurulan Sasani ile Roma imparatorlukları arasında olmuştur. 237 yılında Sasanilerin Kuzeybatı

²⁹ C. Parla, *agt.*, s. 23-24.

³⁰ E. Bedirhanoğlu, *age.*, s. 9.

³¹ Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlı Öncesi Diyarbakır'ına Genel Bir Bakış", Editörler: Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, Cilt 1, Diyarbakır Valiliği Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2008, s. 18; C. Parla, *agt.*, s. 24-25.

³² E. Bedirhanoğlu, *age.*, s. 9.

³³ B. Günkut, *age.*, s. 36.

³⁴ C. Parla, *agt.*, s. 25.

³⁵ E. Bedirhanoğlu, *age.*, s. 9.

³⁶ Ş. Beysanoğlu, *age.*, s. 3.

³⁷ C. Parla, *agt.*, s. 26.

³⁸ E. Bedirhanoğlu, *age.*, s. 9.

³⁹ E. Bedirhanoğlu, *age.*, s. 9.

Mezopotamya'yı ele geçirmeye başlaması bu mücadelenin başlangıcı olmuştur. II. Constantinus (337-361) döneminde sürekli saldırılarla yıpranan Amida kalesi onarılmış, şehrin etrafı surlarla çevrilerek savunma kolaylaştırılmış ve surlar güçlendirilmiştir. Şehri yeniden inşa ettiren Constantinus, Mezopotamya'yı ikiye ayırarak Amida'yı Kuzey Mezopotamya'nın başkenti ilan etmiştir⁴⁰. Şehir 639 tarihinde Müslümanlar tarafından fethedilinceye kadar Bizans ile Sasani imparatorlukları arasında birçok kez el değiştirmiştir⁴¹.

1.3.2. İslam Sonrası

İslam devletinin ikinci Halifesi olan Hz. Ömer döneminde, Bizans topraklarında Müslümanların başlattığı fetih hareketleri, Mezopotamya'nın kuzeyinde bulunan Diyarbakır'a ulaşmıştır⁴². Bu dönemde Bizans'ın tahtında İmparator Heralius (610-640) bulunuyordu. 636 Yarmuk Savaşı'nda Bizans'ın Müslümanlara yenilmesiyle Suriye alınmış, sıra Kuzey Mezopotamya'ya gelmişti⁴³. 639 tarihinde İyaz b. Ganem, Muiz b. Cebel, Said b. Zeyd ve Halid b. Velid şehri dört bir yandan kuşattılar. Beş aylık bir kuşatmadan sonra Doğu kapısı (Dicle, Bab'ül-Ma kapısı) tarafını kuşatan Halid bin Velid, Dicle Vadisi tarafında sur duvarında keşfettiği bir deliği genişleterek gizlice şehre girmiştir. Şehre girilen yerdeki ilk çarpışmada Halid bin Velid'le birlikte 25 şehit verilmiştir⁴⁴. Fetihden sonra ilk iş olarak ibadet ihtiyacının karşılanması için Mor Toma Kilisesi, Ulu Camiye dönüştürülmüştür. Son halife Hz. Ali'nin 661'de vefat etmesi üzerine halifelik Emevilere geçmiş ve Diyarbakır 750'ye kadar Emevi hâkimiyetinde kalmıştır.

Emevi hâkimiyetinden sonra 750-869 yılları arasında Abbasilerin yönettiği Diyarbakır'a⁴⁵ sırasıyla;

Şeyhoğulları (869-899),

II. Abbasi Dönemi (899-930),

Hamdaniler (930-980),

⁴⁰ E. Bedirhanoğlu, *age.*, s. 9; Yedi yıldız, *agm.*, s. 19.

⁴¹ Şehrin Roma-Sasaniler arasında el değiştirmesi ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. E. Bedirhanoğlu, *age.*, s. 9; C. Parla *agt.*, s. 26-36; B. Günkut, *age.*, s. 52-59; A. Gabriel, *age.*, s. 3; B. Yedi yıldız, *agm.*, s. 18-19.

⁴² E. Bedirhanoğlu, *age.*, s. 10.

⁴³ Ş. Beysanoğlu, *age.*, s. 4.

⁴⁴ C. Parla *agt.*, s. 37; O. C. Tuncer, *age.*, s. 7; V. Güldoğan. *Age.*, s. 23.

⁴⁵ E. Bedirhanoğlu, *age.*, s. 10.

Büveyhoğulları (980-984),
 Mervaniler (984-1085),
 Büyük Selçuklular (1085-1093),
 Suriye Selçukluları (1093-1097),
 İnanoğulları (1097-1142),
 Nisanoğulları (1142-1183),
 Artukoğulları (1183-1232),
 Eyyubiler (1232-1240),
 Anadolu Selçukluları (1240-1277),
 İlhanlılar (1277-1298),
 Mardin Artukluları (1298-1393),
 Timurlu (1394-1404),
 Akkoyunlular (1404-1507) ve
 Safeviler (1507-1515) egemen olmuştur⁴⁶.

Şehirde hüküm süren devletlerin her birinin şehir kültürüne büyüklü küçüklü katkıları olmuştur. Bunlardan en önemli olanı ise Diyarbakır surlarının büyük bir kısmının onarılıp surlara eklenmelerin yapılmasıdır.

1.3.3. Osmanlı Dönemi

Diyarbakır şehri, Yavuz Sultan Selim'in 28 Ağustos 1514 Çaldıran Savaşı'nda Safevi hükümdarı Şah İsmail'i mağlup ettikten⁴⁷ 1 yıl sonra Eylül 1515'te Osmanlı İmparatorluğu topraklarına katılmıştır⁴⁸. Şehir fethedildikten sonra imar edilip büyük bir eyaletin merkezi haline getirilmiştir. Şehrin fethi gerçekleştirilir gerçekleştirilmez Diyarbakır Beylerbeyliği'ne Bıyıklı Mehmed Paşa'nın 4 Kasım 1515'te tayin edilmiş ve

⁴⁶ **Bu devletlerin Diyarbakır'a hakim olma süreçleri ve hakimiyetleri süresince yaptıkları faaliyetler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz.** Ş. Beysanoğlu, *age.*, s. 4-7; E. Bedirhanoğlu, *age.*, s. 10; C. Parla *agt.*, s. 39-71; O. C. Tuncer, *age.*, s. 7; İ. Yılmazçelik, *age.*, s. 3-5; E. Gümüş, *agt.*, s. 9; A. Gabriel, *age.* S. 4-5; B. Yediyıldız, *agm.*, s. 19-34; B. Günkut, *age.*, s. 79-112; V. Güldoğan, *age.*, s. 29-67; Ali Emiri, *Osmanlı Vilayet-i Şarkiyesi-Osmanlı Doğu Vilayetleri-*, (Haz. Abdulkadir Yuvalı-Ahmet Halaçoğlu), Bab-ı Ali Kültür Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 71-95.

Ayrıca verilen tarihler arasında şehir sürekli aynı devletin egemenliği altında kalmamış zaman zaman kısa süreliğine de olsa el değiştirmiş. Verilen tarihlerde o süreçte en çok hüküm süren devletin adı yazılmıştır. Bu durumdan dolayı kaynaklarda şehre hâkimiyet tarihleri farklılık göstermektedir.

⁴⁷ İ. Yılmazçelik, *age.*, s. 7.

⁴⁸ Ş. Beysanoğlu, *age.*, s. 8; İ. Yılmazçelik, *age.*, s. 7.

Osmanlı idarî teşkilatının beşinci eyaleti Diyarbakır olmuştur⁴⁹. Yavuz Sultan Selim'in ölümü üzerine (1520) yerine geçen oğlu Kanuni Sultan Süleyman, hükümdarlığı süresince (1535'ten 1554'e kadar) şehri dört defa ziyaret etmiştir⁵⁰.

Osmanlılar tarafından bu bölgede ele geçirilen topraklar, Diyarbakır merkez olmak üzere teşkilatlandırılmıştır. Diyarbakır Beylerbeyliği'nin ilk idarî taksimatına bakıldığında, bölgenin ilk dönemlerde Safevî etkisiyle, oldukça geniş bir sınıra sahip olduğu görülmektedir. Diyarbakır'ın, İran sınırına yakın olması, İran'a karşı yapılan seferlerde şehrin merkez üs olarak kullanılmasını sağlamıştır. Bu özelliğinden dolayı Diyarbakır Eyaleti, Osmanlı döneminde her zaman farklı bir öneme sahip olmuştur⁵¹.

Diyarbakır 1515 yılında 34 sancaktan oluşan bir eyaletti. İlk teşkilinde oldukça geniş bir alana sahip olmasına rağmen, XVI. ve XVII. yüzyıldan itibaren Diyarbakır eyaletine bağlı bazı yerlerin yeni kurulmuş olan Erzurum, Van, Bağdat ve Rakka eyaletlerine bağlanmasıyla küçülmeye başlamıştır. XVIII. yüzyılda bazı kazalar ayrılrsa da Diyarbakır hala Doğu Anadolu'nun en büyük eyaletiydi⁵².

XIX. yüzyılın başlarında ise Diyarbakır, 35 sancak ve 22 kazadan oluşan geniş alana sahip bir eyaletti⁵³. Sultan II. Mahmud dönemi idari reformları kapsamında, eyaletlerin yönetimine dair yeni kararlar doğrultusunda Diyarbakır Eyaleti'nin idaresinde de birtakım değişimler yaşanmıştır. 1836'daki bu değişiklikler gereğince eyaletlerde güvenliğin ön planda tutulmuş ve *Müşirlikler* oluşturulmuştur. Daha sonra Sivas Müşirliğine bağlı olan Diyarbakır, 21 Ekim 1838 tarihinden sonra ayrı bir Müşirlik haline getirilmiştir⁵⁴. Müşirliğin kurulmasıyla Diyarbakır idari teşkilatında önemli değişiklikler olmuştur. Diyarbakır'ın Merkez sancağıyla birlikte sancak sayısı 41'e çıkmıştır. 1383-1845 yılları arasında Madeni-i Hümayun Eyaleti'ne bağlı kazalar

⁴⁹ İ. Yılmazçelik, *age.*, s. 8.

⁵⁰ E. Bedirhanoğlu, *age.*, s. 10.

Kununi'nin Diyarbakır ziyaretleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. V. Gündoğan, *age.*, s. 87-88.

⁵¹ İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)" *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 10, S. 1, Elâzığ 2000, s. 238; İ. Yılmazçelik, *age.*, s. 8.

⁵² İbrahim Yılmazçelik, "Diyarbakır Eyaletinin Yeniden Teşkilatlandırılması (1848-1864)", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 6, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 224; Ali Fuat Örenç, "1867 Vilayet Düzenlemesinden I. Dünya Savaşı Başlarına Kadar Diyarbakır'da Mülkî Yapı", Editörler: Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, M. Salih Erpolat, *Tanzimattan Günümüze Diyarbakır*, Cilt 1, Manas Yayıncılık, Ankara 2019, s. 79-80.

⁵³ İbrahim Yılmazçelik, "Diyarbakır Eyaletinin Yeniden Teşkilatlandırılması (1848-1864)", s. 225.

⁵⁴ A. F. Örenç, *agm.*, s. 80.

Diyarbakır Müşirliğine bağlanmış ancak 1845'te Harput ayrı bir eyalet yapılmış 26 tane Maden-i Hümayun kazası buraya bağlanmıştır⁵⁵.

1.3.4. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır'ın İdari Durumu

13 Aralık 1847'de Diyarbakır Eyaleti'ne Van, Muş, Hakkâri sancakları ile Cizre, Bohtan ve Mardin kazaları bağlanarak yeni bir yönetim birimi olan *Kürdistan Eyaleti* oluşturulmuştur⁵⁶.

Kürdistan Eyaleti merkezinin Ahlat ve Erzurum olması talep edilmişse de merkezi hükümet bunu uygun görmemiştir. Kısa süreli aralıklarla Van ve Muş livaları eyaletin merkezi olmuşlarsa da Diyarbekir (Amid) sancağı, coğrafi konumu ve kurumsal şartlarının elverişliliğinden dolayı, 1851-1868 yılları arasında Kürdistan Eyaleti'nin Paşa sancağı olarak kullanılmıştır⁵⁷. Hasan Arslan 1846 yılından itibaren yazılmış olan Devlet Sâlnâmelerindeki verilerden yararlanılarak Kürdistan Eyaleti'nin 1847-1867 yılları arasındaki idari taksimatını Tablo 1.1.'deki gibi göstermiştir⁵⁸.

Tablo 1.1: 1847-1867 Yılları Arası Kürdistan Eyaleti'nin İdari Taksimatı

1847-1848	1848-1849	1849-1850	1851	1852	1854	1856-1867
Diyarbekir	Diyarbekir	Diyarbekir	Diyarbekir	Diyarbekir	Diyarbekir	Diyarbekir
	Muş	Muş	Muş	Muş	Muş	Mardin
	Van	Van	Dersim	Dersim	Dersim	Siird
	Mardin	Mardin		Siird	Siird	
		Dersim			Zaho	
		Hakkâri				

⁵⁵ İbrahim Yılmazçelik, "Diyarbakır Eyaletinin Yeniden Teşkilatlandırılması (1848-1864)", s. 226.

⁵⁶ İbrahim Yılmazçelik, "Diyarbakır Eyaletinin Yeniden Teşkilatlandırılması (1848-1864)", s. 227; A. F. Örenç, *agm.*, s. 81; Kadir Acar, "Diyarbakır Vilayetinin Kurulması ve İlk Mülki Taksimatı", Editörler: Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, M. Salih Erpolat, *Tanzimattan Günümüze Diyarbakır*, Cilt 1, Manas Yayıncılık, Ankara 2019, s. 67;

1848 tarihli bir belgede Diyarbakır Eyaleti tabiri kullanılmıştır. **Ayrıntılı bilgi için bkz.** İbrahim Yılmazçelik, "Diyarbakır Eyaletinin Yeniden Teşkilatlandırılması (1848-1864)", s. 227

⁵⁷ Hasan Arslan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923) Diyarbakır Eyaleti/Vilayetinin İdari Teşkilatlanması", Editörler: Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, M. Salih Erpolat, *Tanzimattan Günümüze Diyarbakır*, Cilt 1, Manas Yayıncılık, Ankara 2019, s. 134.

⁵⁸ H. Arslan, *agm.*, s. 136.

Kürdistan Eyaleti 1847-48'de sadece Diyarbakır livasını kapsarken bu sayı 1848-49'da Muş, Van ve Mardin'in eklenmesiyle 4'e çıkmıştır. Bir yıl sonra ise bunlara Dersim ve Hakkâri'nin eklenmesiyle liva sayısının 6'ya çıktığını görüyoruz. 1851'de sadece Diyarbakır, Muş ve Dersim livaları kalmıştır. 1852'de bunlara Siird'in eklenmesiyle liva sayısı 4'e; 1854'te Zaho'nun eklenmesiyle 5'e çıkmıştır. Dersim ve Zaho'nun ayrılmasıyla Kürdistan Eyaleti 1856-1867 yılları arasında 3 livadan ibaret kalmıştır.

Merkez-Taşra teşkilatındaki değişimlerle birlikte *Eyalet* sisteminden *Vilayet* sistemine geçilmiştir. Bu sistem ilk olarak 1864'te Ahmed Midhat Paşa'nın idaresindeki Tuna Vilayeti'nde uygulanmıştır. 1867'de Kürdistan ve Ma'müratu'l-aziz Eyaletleri birleştirilerek *Diyarbakır Vilayeti* oluşturulmuştur⁵⁹. Hasan Arslan ise makalesinde Kürdistan eyaletinin 1867'de lağvedilmediğini, 1868'in sonlarında kadar devam ettiğini ancak bu yılın sonlarına doğru Diyarbakır vilayetinin kurulduğunu belirtmektedir⁶⁰.

1867 yılında Diyarbakır Vilayeti; Diyarbakır, Mardin, Mamüratu'l-Aziz ve Siird olmak üzere 4 sancak ve 13 kazadan oluşmaktaydı⁶¹.

Tablo 1.2: 1867 Diyarbakır Vilayeti İdari Taksimatı

SANCAK	KAZA	SANCAK	KAZA
DİYARBEKİR	Siverek	MA'MÜRATU'L-AZİZ	Harput
	Lice		Erganî
			Arapgir
			Malatya
	Behrâmki		Hısn-ı Mansûr
MARDİN	Midyat	SİİRD	Pervari
	Cizre		Garzân

⁵⁹ İlhan Palalı, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilayet Sâlnâmeleri ve Mahalli Kaynaklara Göre) (1869-1905)*, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya 1999, s. 96.

⁶⁰ H. Arslan, *agm.*, s. 139.

⁶¹ Bu tablo İlhan Palalı'nın eserinden yararlanarak oluşturulmuştur. İ. Palalı, *agt.*, s. 96-97

Bazı kaynaklarda sancak merkezleri de kaza olarak kabul edilmiştir. Bu durumda kaza sayısı 17'ye çıkmaktadır. Bu kaynaklarda farklı kaza isimleri ve sayısı (16 kaza) da geçebilmektedir. Diyarbakır'ın bütün sancaklarına bağlı 46 Nahiye bulunmaktaydı⁶².

1869-1873 yılları arasında Diyarbakır Vilayeti, Merkez livası ile birlikte Ma'müratu'l-aziz, Malatya, Siird, Mardin livaları olmak üzere toplam 5 livadan oluşturulmuştur. 1867'den farklı olarak kazalara liva denilmeye başlanmış, Malatya livası Ma'müratu'l-Aziz'den ayrılarak ayrı bir liva statüsü kazanmıştır. Liva merkezi ise ayrı bir livadan sayılmıştır. Bunun sebebi: Vilayet valisi haricinde Merkez Sancağını/Livasını yöneten ayrı bir mutasarrıfın atanmış olmasıdır. Bu uygulamaya 1872'de son verilmiş, Merkez Mutasarrıflığı kaldırılarak görevleri valilere devredilmiştir⁶³.

1877 tarihine kadar Diyarbakır vilayetinin idari taksimatında değişiklik olmamıştır⁶⁴. Bu tarihte Ma'müratu'l-aziz Diyarbakır'dan ayrılarak vilayet olmuş, Ergani Madeni Sancağı/Livası; Ergani, Çüngüş, Çermik, Eğil nahiyeleri ile birlikte buraya bağlanmıştır. Hasan Arslan'a göre; 1877-78'de Diyarbakır vilayeti 4 sancak, 14 kazadan oluşuyordu. Diyarbakır Merkez sancağı ise; Diyarbakır, Silvan, Siverek ve Lice olmak üzere 4 kaza, 12 nahiye, 175 karyeden oluşmaktaydı⁶⁵. İlhan Palalı'ya göre ise; 1877'de Diyarbakır Livası Merkez, Lice ve Silvan olmak üzere 3 kaza 12 nahiyeden oluşuyordu⁶⁶. 1878 tarihinde Siird sancağı Diyarbakır vilayetinden ayrılarak, Muş sancağı ile birlikte Bitlis vilayetini oluşturmuştur⁶⁷. 1879-80 tarihinde Ma'müratu'l-Aziz vilayetine bağlı olan Ergani Madeni sancağı buradan ayrılarak Diyarbakır vilayetine bağlanmıştır⁶⁸.

Diyarbakır Vilayeti 1881-83 yılları arasında Diyarbakır, Mardin, Malatya olmak üzere 3 Liva/Sancak ve bunlara bağlı merkez de dâhil 13 kazadan oluşmaktaydı. 1883-88 yılları arasında Diyarbakır, Ergani Madeni, Mardin Livaları ve bunlara bağlı 11 kazadan oluşmaktaydı. 1888-1893 yılları arasında Diyarbakır, Maden, Mardin Livaları ve bunlara bağlı 11 kazadan oluşmaktaydı. 1894-96 yılları arasında Merkez (Diyarbakır), Ergani Madeni, Mardin Livaları ve bunlara bağlı 10 kazadan oluşmaktaydı. 1896-1909 yılları

⁶² A. F. Örenç, *agm.*, s. 83.

⁶³ İ. Palalı, *agt.*, s. 97.

⁶⁴ İ. Palalı, *agt.*, s. 99.

⁶⁵ H. Arslan, *agm.*, s. 143-144;

⁶⁶ İ. Palalı, *agt.*, s. 99-100.

⁶⁷ İ. Palalı, *agt.*, s. 100.

⁶⁸ H. Arslan, *agm.*, s. 144;

arasında Livalar aynı kalmış ancak kaza sayısı Beşiri'nin Merkez'e eklenmesiyle 11'e çıkmıştır⁶⁹.

Tablo 1.3: 1881-1909 Arası Diyarbakır Vilayetinin İdari Taksimatı

1881-1883						
Livası/ Sancağı	Diyarbakır		Mardin		Malatya	
Kazaları	Amid		Mardin	Nusaybin	Malatya	Behisni
	Lice		Midyat	Avine	Kâhta	Akçadağ
	Silvan		Şırnak	Cizre	Hısn-ı Mansur	
1883-1888						
Livası/ Sancağı	Diyarbakır		Ergani		Mardin	
Kazaları	Amid		Siverek		Cizre	Şırnak
	Lice		Çermik		Midyat	Avine
	Silvan		Palu		Nusaybin	
1888-1893						
Livası/ Sancağı	Diyarbakır		Maden		Mardin	
Kazaları	Derik	Lice	Palu		Cizre	Nusaybin
	Silvan		Çermik		Midyat	Avine
	Siverek				Hamidiye	

⁶⁹ H. Arslan, *agm.*, s. 144-145, 148.

Tablo 1.3: 1881-1909 Arası Diyarbakır Vilayetinin İdari Taksimatı (Devamı)

1894-1896					
Livası/ Sancağı	Merkez		Ergani Madeni	Mardin	
Kazaları	Derik	Lice	Palu	Cizre	Nusaybin
	Silvan		Çermik	Midyat	Avine
	Siverek				
1896-1909					
Livası/ Sancağı	Merkez		Ergani Madeni	Mardin	
Kazaları	Lice	Silvan	Palu	Cizre	Midyat
	Derik	Beşiri	Çermik	Nusaybin	
	Siverek			Avine/Savur	

Diyarbakır vilayetinin taksimatında, 1883'te Malatya sancağının ayrılıp Ergani Madeni sancağının bağlanmasıyla önemli değişiklikler geçirmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL SÜREÇTE KADININ KONUMU

Tarihsel süreçte kadının konumuna geçmeden önce *kadın* sözcüğünün kökenine bakmak gerekir. Kadın sözcüğü üzerine ilk araştırmaları yapan Tahsin Banguoğlu bu sözcüğün Soğdca *xwt'ynh* kelimesinden geldiğini söylemiş; diğer araştırmacı Saadet Çağatay'da sözcüğün Soğdca *xwâten* kelimesinden çıktığının sanıldığını ve eskiden *xatun*, *xotun*, *katun*, *katın*, *kadın* gibi sözcüklerle ifade edildiğini belirtmiştir. Kemal Savcı ve M. Şakir Ülkütaşır gibi yazarlar da sözcüğün öz Türkçe olduğunu iddia etmektedirler. Kadın sözcüğü ilk Türkçe kaynaklarda; *ece*, *kraliçe* daha sonraki kaynaklarda; *Afrasyab kızlarından olanların adı*, *bey karısı*, *eş*, *hanım* anlamlarında kullanılmıştır. Aslında kadın sözcüğünün kökü Türkçe *katmak* eyleminden gelir. Katmak eylemi ise; *karıştırmak*, *kabalaşmak*, *sertleşmek*, *gizlemek*, *koymak*, *eklemek*, *sıkıntıya düşmek*, *yorulmak* anlamlarına gelir⁷⁰.

2.1. DÜNYA'DA KADIN

Eski Hint, Çin ve Arap toplumlarında erkeğin mutlak hâkimiyeti bulunmaktaydı. Bu toplumlarda *pederşahi* aile düzeni mevcut olup bu toplumlarda aile reisinin hem çocukları hem de eşi üzerinde tam hâkimiyeti bulunmaktaydı. Çok eşliliğin yaygın olduğu bu düzende çocuklar, eş ve aileye dâhil bütün fertler babanın malı sayılırdı. Baba isterse bunları satar, öldürür veya başkasına devredebilirdi⁷¹. Kadın zayıf bir karaktere sahip olduğu düşünüldüğü için sürekli birilerine bağımlı olarak yaşaması gerektiği savunulurdu⁷². Hint toplumunda kadının tüm hakları babadan oğula geçer, kız çocuklara evlenme, miras ve diğer tüm işlerde söz hakkı verilmezdi. Kişinin mirası, eğer erkek çocuk yoksa babanın erkek akrabalarına, onlar da yoksa din adamlarına kalırdı. Kadın zengin ve soylu bir sınıfa mensup değilse, sadece kocasının malı olarak görülürdü. XIX. yüzyıla kadar Hint kadınları ölen kocalarının arkasından yakıldığı gibi tanrılara kurban edilirdi⁷³.

İslam öncesi Arap toplumlarında kız çocukları utanç kaynağı olarak görülerek diri

⁷⁰ Hüseyin Kılıç, "Kadın Sözcüğünün Kökeni", *Tarih ve Toplum Dergisi*, S. 40, Nisan 1987, s. 21.

⁷¹ Yasemin Tümer Erdem - Halime Yiğit, *Bacıyan-ı Rum'dan Günümüze Türk Kadınının İktisadi Hayattaki Yeri*, İTO Yayınları, İstanbul 2013, s. 13.

⁷² Bekir Topaloğlu, *İslamda Kadın*, 2. Baskı, Yağmur Yayınları, İstanbul 1966, s. 16.

⁷³ Y. T. Erdem - H. Yiğit, *age.*, s. 13.

diri toprağa gömüldüğü bilinen bir gerçektir. Ayrıca erkekler istediği kadar kadınla evlenebilir ve bu kadınları istediği zaman boşayabilirdi⁷⁴. Eski Roma, Yunan ve Sparta topluluklarında kadın hiçbir hakka sahip değildi. Evlenmedeki amaç: erkek çocuk sahibi olmak, şehvetini tatmin etmek ve malına bir bekçi/hizmetçi bulmaktır⁷⁵. Moğollarda *anaerkil* aile tipi yaygın olarak görülmesine rağmen evlilikte kadının rızası gözetilmezdi⁷⁶. Kadını ıslah edilmesi gereken bir varlık olarak gören Eski Çin Medeniyetinden kalan şu atasözü de Çinli kadınlara verilen değeri en iyi şekilde özetlemektedir: “*Madem eşimi sabahleyin dövdün, öğleyin de niçin dövmeyeceksin ki.*”⁷⁷

Mezopotamya medeniyetlerinden Babil İmparatorluğu hükümdarlarından biri olan Hammurabi, yaptığı kanunlarla kadını evcil hayvan seviyesinde kabul etmiştir⁷⁸. Ancak başka kaynaklara göre de bu kanun kadına miras alma, mülkiyet sahibi olma, boşanma durumunda çeyizini alarak baba evine dönme gibi haklar tanınmıştır⁷⁹. Bu kanuna göre tek eşlilik esas olmakla birlikte, odalık bulundurmak ve çok eşliliğe de izin verilmiştir⁸⁰.

Yahudi toplumunda kadın baba varsa ona baba yoksa da erkek kardeşin hükmü altındadır. Erkek evlat yok ise kadınlara miras verilirdi. Bu mirasın aile dışına çıkmaması için de kızın yabancı biri ile evlenmesine kesinlikle izin verilmezdi. Kız evladın miras sahibi olabilmesi ise ancak babanın kıza verdiği bağışlarla mümkün olmaktadır⁸¹. Ancak Eski Ahit'tin çeşitli yerlerinde ananın baba kadar saygı görmeye layık olduğu belirtilmiştir. Bu saygı tüm tek tanrılı dinlerin genel özelliğidir. Ayrıca kocanın eşinin geçimini sağlamak zorunda olması, onlara mal gözüyle bakılmasını engellemiştir⁸².

Eski Çağ Anadolu kadınları boşanma, çocuğun velayeti, mülkiyet, ticaret, anlaşma yapma vb. haklara sahipti. Toplumda genelde tek eşle evlilik yaygın olsa da çok eşlilik

⁷⁴ Y. T. Erdem – H. Yiğit, *age.*, s. 13.

⁷⁵ B. Topaloğlu, *age.*, s. 17.

⁷⁶ İbrahim Telliöğlü, “İslam Öncesi Türk Toplumunda Kadının Konumu Üzerine”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 55, Erzurum 2016, s. 216.

⁷⁷ Y. T. Erdem – H. Yiğit, *age.*, s. 13.

⁷⁸ Şakir Erkan, *Kur'an'da Kadın Hakları*, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tefsir-Hadis ABD, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1990, s. 10.

Ancak bazı kaynaklara bu tezin tam tersi olarak Hammurabi Kanunlarıyla birlikte kadınlara miras alma, mülkiyet sahibi olma, boşanma durumunda çeyizini alarak baba evine dönme gibi haklar tanındığı belirtilmiştir.

⁷⁹ Y. T. Erdem – H. Yiğit, *age.*, s. 13.

⁸⁰ B. Topaloğlu, *age.*, s. 17.

⁸¹ Ş. Erkan, *agt.*, s. 11; B. Topaloğlu, *age.*, s. 17.

⁸² Fatmagül Berktaş, *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın*, Metis Yayınları, İstanbul 1996, s. 95-96.

vardı. Hem erkek hem de kadın boşanma hakkına sahipti. Ancak boşanmak isteyen tarafa bazı yaptırımlar uygulanıyordu⁸³.

Ortaçağ Avrupa filozoflarının tartışma konularından biri kadının ruhunun var olup olmadığı ve kadının şeytan olup olmadığıydı⁸⁴. Hristiyanlığın bireye duyduğu saygıdan ötürü ilk olarak kadınlar ve köleler arasında yayılmasına rağmen daha sonra Hristiyan toplumunda benimsenen ataerkil anlayışla beraber kadın kötülüklerin sebebi olarak görülmeye başlandı⁸⁵. Fransızlar 586 tarihinde konferans düzenleyerek kadının insan olup olmadığını tartıştılar. Sonuçta kadının erkeğe sırf hizmet etmek için yaratıldığı sonucuna varıldı. Ortaçağ boyunca tüm Avrupa’da bu düşünce olurken Fransız İhtilali sonrasında Avrupa’da kadın hakları konusunda önemli adımlar atılmaya başlanmıştır⁸⁶. Fransız İhtilali ile birlikte kadınlar statülerinde değişiklik talep etmeye başladılar⁸⁷. Bu talepleri İnsan Hakları Bildirgesinde (1789) her bireyin özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve baskıya direnme hakkının verilmesiyle karşılığını buldu. Kadınlar Fransa’da 1791’de eşit mal paylaşımı, 1792’de boşanma, 1793 Medeni Kanun’u ile anneler babalar gibi ebeveyn otoritesini kullanmada aynı ayrıcalıkları sahip olma hakkını elde ettiler⁸⁸.

Fransa’da kadınların elde ettiği bu haklar zamanla diğer ülkelere de örnek teşkil etti. 19 Temmuz 1848 tarihinde New York Seneca Falls’ta toplana 260 kadın 40 erkek Seneca Falls Bildirgesi’ni yayımladılar. Kadına oy hakkı verilmesi gerektiği yönünde görüş bildirdiler. Daha sonra Anglosakson ülkeleri, Kanada ve Fransa’da ortaya çıkan feminist hareketleriyle oy, çalışma ve eğitim hakkı talep edildi⁸⁹.

İngiltere’de burjuvaziye mensup kızlar için orta öğrenim okulları 1850’de açılrsa da kızların yükseköğrenime kabul edilmesi 1875 yılını bulmuştur. 1854’te Hemşire olma, 1857’de boşanma, 1870 ve 1893’teki iki yasa ile mülkiyet hakları verildi. Kısıtlı da olsa

⁸³ Ş. Erkan, *agt.*, s. 15-19.

⁸⁴ Y. T. Erdem – H. Yiğit, *age.*, s. 13.

⁸⁵ F. Berktaş, *age.*, s. 98, 101.

⁸⁶ Ş. Erkan, *agt.*, s. 12.

⁸⁷ Bernard Caporal, *Kemalizm ve Kemalizm Sonrası Türk Kadını I (1919-1970)*, Çev. Ercan Eyüboğlu, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A. Ş., 1999, s. 25.

⁸⁸ Elisabeth G. Sledziwski, “Dönüm Noktası Olarak Fransız Devrimi”, Editörler: Georges Duby, Michelle Perrot, *Kadınların Tarihi*, C. 4, Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2005, s. 41-42.

⁸⁹ Ney Bensadon, *Başlangıcından Günümüze Kadın Hakları*, Çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul 1990, s. 48, 49.

(30 yaşından itibaren) oy kullanma hakkını ise 1918'de elde ettiler⁹⁰. Kanada'da kadınlar bu hakları İngiltere ile paralel zamanlarda elde ettiler⁹¹.

Almanya'da 1893'te ilk kız lisesi açılır. Kadınlara 1901'den itibaren üniversiteye kayıt hakkı, 1918'de oy hakkı tanınır. Fransa'da 1850'de ilkokul, 1863'te orta öğrenim hakkı tanındı. 1814'te kaldırılan boşanma hakkı 1884'te yeniden tanındı. 1861 Rusya'da kadınlara eğitim hakkı tanınmıştır. Rus Medeni kanunu ise kadının kocasına itaat ve bağlılık göstermesi gerektiğini belirtmiştir⁹².

Ortadoğu ülkesi olan Mısır'da ise kızların eğitimi için ilk adım 1837'te kız ilkokulunun açılmasıyla atılmış, 1874'te ise kızlar için ortaokul açılmıştır. Mısır'da kızların üniversiteye kabul edilmesi ise 1920 yılını bulmuştur. İran'da kızlar için ilk mektep misyonerler tarafından 1838'te ilkokul düzeyinde açılmıştır. Bunun devamında açılan okullar da gayrimüslimler tarafından açılmış, Müslümanlar tarafından kızlar için rüştiye düzeyinde okulun açılması 1903 tarihinde olmuştur⁹³.

2.2. İSLAMDA KADIN

İslamiyet'le kadının toplumdaki yeri ve önemi konusunda olumlu anlamda gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle Asr-ı Saadet döneminde kadınlar daha sonra hiçbir dönemde görülmeyecek derecede sosyal hayata katılmıştır. Kadınlar ailelerinin onur ve iffetlerine gölge düşürmeden her yerde erkeklerin yanında yer almış, savaşlara geri hizmetleri görmek üzere katılmış; yaralıların tedavisi, su taşımak ve yiyecek hazırlamak gibi vazifelerde bulunmuşlardır⁹⁴.

Hz. Muhammed'e (s.a.v.) inen kutsal kitap olan Kur'an-ı Kerim'de kadınlara önemli bir yer ayrılmıştır. Kur'an'ın 4. Suresi, "Nisa" yani "kadınlar" başlığını taşımakta ve tamamında kadınlarla ilgili konulara yer verilmiştir. Başka surelerde de kadınlarla ilgili ayetler vardır. Bu ayetlerde savunulan ilk düşünce, Yaratılıştaki kadın ve erkeğin eşit

⁹⁰ N. Bensadon, *age.*, s. 51-52.

⁹¹ **Konu ile alakalı daha ayrıntılı bilgi için bkz.** N. Bensadon, *age.*, s. 52-53.

⁹² N. Bensadon, *age.*, s. 54, 58, 40.

⁹³ Mehmet Akif Aydın, "İslam'da Kadın", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, TDV Yayınları, İstanbul 2001, s. 93.

⁹⁴ Y. T. Erdem – H. Yiğit, *age.*, s. 16.

olduğudur: "Ey insanlar! Sizi tek bir nefisten yaratan, ondan eşini yaratıp, ikisinden birçok erkekler ve kadınlar üreten Rabbinizden korkun"⁹⁵ denilmektedir.

İslam dini erkeklerin birden çok eşle evlenmesine izin vermiştir. Ancak birden çok kadınla evlenme izni, onlar arasında kıskançlık, anlaşmazlık yaratmama ve hepsine gerektiği gibi bakabilme koşuluna bağlıdır. "Hoşunuza giden başka kadınlardan iki, üç veya dörde kadar evlenebilirsiniz. Eğer adaleti gözetememekten korkarsanız, o vakit bir eşle veya sahibi bulunduğunuz cariyelerle yetinin. Doğruluktan ayrılmamak için bu daha elverişlidir."⁹⁶ denilmekteyse de tercih edilen ve önerilen evlilik biçimi daha çok tek eşlilik. Kadının kocasına itaatine karşı erkek de eşine karşı eli açık olmalı, onu giydirmeli, ona armağanlar vermelidir.

Erkek eşini boşayabilir; ama bunu ancak ona mihrini vererek yapabilir. Bunun yanında boşanma hakkı sadece erkeklere verilmemiş, kadınlar da bazı durumlarda kocasında boşanmayı talep edebilmiştir. İslam'da zina ve birinci derece kan bağıyla akraba olan kadınlarla evlenmek yasaklanmış, kadınların aile üyelerinin dışındakilerin yanında yüzlerini bir peçeyle örterek kem gözden sakınmaları öğütlenmiştir. Hz. Muhammed'den (s.a.v.) önce, göçebe ve putperest kabilelerin yaşadığı çöllerde kadınların hiçbir hakkı yoktu. Yoksul aileler yeni doğan kız çocuklarını, toplumun kadınlara reva gördüğü kötü halden kurtarılma ya da bir kızın ileride ailesine getirebileceği zararları önleme adına diri diri toprağa gömülerek öldürmüştür. Yenilikçi bir kitap olan Kur'an-ı Kerim insanların kurban edilmesini yasakladığı gibi kadının kişiliğini tanıyarak ona mal mülk edinme hakkını vermiştir⁹⁷.

Kuran-ı Kerim'de eşlerin ilişkisinden sevgi, merhamet, paylaşım ilişkisi olarak bahsedilmiştir. Eşlerin birbirlerine desteklerini "Onlar (hanımlarınız) sizin elbiselerinizdir ve siz de onların elbiselerisiniz" şeklinde tasvir etmiştir. İslam toplumunda erkeklerin yanında kadınlar da iktisadi faaliyetlerde önemli rol üstlenmişlerdir. Bu konuda en güzel örnek Hz. Muhammed'in (s.a.v.) eşlerinden Hz. Zeynep binti Cahş'tır. Rivayetlerde, Hz. Zeynep deri debbağlar ve deriden eşyalar dikerek

⁹⁵ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Kur'an-ı Kerim ve Meali - Nisa Suresi, 1. Ayet-*, Aktif Dağıtım (Sabah), Mayıs 2016.

⁹⁶ E. H. Yazır, *Kur'an-ı Kerim ve Meali - Nisa Suresi, 3. Ayet.*

⁹⁷ N. Bensadon, *age.*, s. 35-36.

geçimini sağlamıştır. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ilk eşi Hz. Hatice Peygamberle evlenmeden önce ve evlendikten sonra ticaretle uğraşmış, hatta Mekke ticaret kervanlarını önde gelen tüccarlarından biri olmuştur⁹⁸.

İslam ile kadınlara verilen değer artmıştır. Kadınlar her zaman ve her koşulda erkeklerin yanında ve destekçisi olmuş, kadınlara iyi davranılması öğütlenmiştir. Hz. Muhammed'e (s.a.v.) indirilen Kur'an'da da bu durumu ayetlerle inananlara bildirilmiştir. Ayrıca Efendimiz (s.a.v.) hayatındaki uygulamalarla kadınlara nasıl davranılması gerektiği hususunda Müslümanlara bizzat örnek olmuştur. İslam'la birlikte kadınlar kendilerini sakındıkları sürece toplumun her alanında aktif rol alabilmiştir.

2.3. TÜRK-İSLAM DEVLETLERİNDE KADIN

Eski Türklerde *Pederi* bir aile tipi görülürdü. Öncelikle *Pederi* aile ile *Pederşahi* aile tiplerini birbirinden ayırmak gerekir. *Pederi* ailede; babanın eşi ve çocukları üzerinde yalnızca demokratik bir velayeti vardır ki buna *pederane velayet* veya *koca velayeti* denir. *Pederşahi* ailede ise; aile babanın hem evlatları hem de eşi üzerinde *sultanlık* hakkı vardır. Evlatlarıyla beraber eşi ve aileye dâhil bütün kişiler aile reisinin malı ve mülküdür. İsteddiği taktirde bunları satar, öldürür veya bir başkasına hibe edebilirdi⁹⁹.

Türklerde her işte erkekle kadının beraber olması şartı vardı. Örneğin verilen bir emrin geçerli olabilmesi için "*hakan ve hatun emrediyor ki*" diye başlaması gerekirdi¹⁰⁰. Hakan sülalesindeki bütün kadınlara "*Hatun*" unvanı verilmiştir. Hakanın hükümetteki ortağına "*Türkan*" denilirdi. Türkan'ın mutlaka hakanın ailesinde olması gerektiğinden, ona yalnızca Hatun da denilebilirdi. Hakan aynı zamanda sağda oturup hatunu da soluna alarak elçileri kabul etmiştir. Şölen, kurultay, ayin ve meclislerde hatun mutlaka hakanın yanında bulunurdu.

Eski Türklerde tek eşle evlilik esastı. Ancak hakan ve beylerin başka illere mensup odalıkları da bulunabilirdi. Ancak bu kumalar asıl eşler kadar öneme sahip olmayıp

⁹⁸ Zeynep Uysal, *Osmanlı Toplumunda Kadın (Konya Örneği 1670-1680)*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2014, s. 5-6.

⁹⁹ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. Mehmet Kaplan, 2. Baskı, MEB Yayınları-Türk Klasikleri, İstanbul 1990, s. 162.

¹⁰⁰ Z. Gökalp, *age.*, s. 165.

İbrahim Tellioglu makalesinde Ziya Gökalp'in bu tezini belli bir temele dayandırmamasını eleştirmiştir. **Ayrıntılı bilgi için bkz.** İ. Tellioglu, *agm.*, s. 212.

çocukları tarafından “anne” değil de teyze diye hitap edilirdi. Yalnızca hakanın asıl eşine “anne” diyorlardı. Ayrıca ikinci eşin çocukları mirasa da ortak olamazlardı. Türk kadınları binme, silah kullana ve kahramanlıklarda Türk erkekleri kadar becerikliydi. Kadınlar doğrudan hükümdar, kale muhafızı, vali, sefir olabilirdi. Ailedeki mallara ve çocuklar üzerindeki haklarda anne ve baba eşit paya sahipti. Hem annenin hem de babanın soylu bir aileden gelmesi önemliydi. Birine kız verilecek ya da alınacaksa annesinin de babasının da soylu olmasına dikkat edilmiştir¹⁰¹.

Kadının toplum ve devlet nezdindeki yeri ve önemi İslamiyet öncesi Türk devletlerinde olduğu gibi İslamiyet’i kabul eden Türk devletlerinde de devam etmiştir.

Karahanlı ve Selçuklularda *Terken* unvanı taşıyan sultanların eşleri, hükümdarları siyasi alanda etkilemekle kalmayıp her alanda etkin rol oynamışlardır¹⁰². Hatunun yönetimde söz sahibi olduğunun en önemli göstergeleri; ıkta yöneticisi olması ve kendine bağlı askerlerinin bulunmasıdır¹⁰³.

Nizamülmülk’e göre kadının devlet içinde bu denli güçlü olması tehlike yaratabilirdi. Bu yüzden kadının devlet işlerine çok karıştırılmaması gerektiğini savunmuştur¹⁰⁴. Nizamülmülk’ün bu düşüncesini destekleyen gelişmeler yaşanmıştır. Mesela Alp Arslan’ın kız kardeşi Gevher Hatun kocası İl-Basan’ı kurtarmak ve Sultan Melikşah’a karşı mücadele etmek için Türkmenlerle iş birliği yaparak devlet düzeninin bozulmasına sebep olmuştur¹⁰⁵. Yine Melikşah’ın eşi Terken Hatun, devlet adamlarının üzerindeki nüfuzunu kullanarak beş yaşındaki oğlunu sultan yapmak için mücadele etmiş ve devletin içten yıpranmasına sebep olmuştur¹⁰⁶. Ancak bunların yanında hatunlar iyi işlerde de faaliyet göstermişlerdir. Örneğin; II. Kılıçaslan’ın kızı Gevher Nesibe vakıf kurmuş, Anadolu Ahi teşkilatının kurucusu olan Ahi Evren’in eşi Fatma Bacı ise Bacıyan-ı Rum Teşkilatı’nın kurucusu olmuş¹⁰⁷, İbrahim Yınal tarafından Hamedan’da

¹⁰¹ Z. Gökalp, *age.*, s. 165-166.

¹⁰² Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Cilt 1, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 127.

¹⁰³ O. Turan, *Age.*, s. 127.

¹⁰⁴ O. Turan, *Age.*, s. 127; S. Dulum., *agt.*, s. 9; H. Hoş, *Agt.*, s. 35.

¹⁰⁵ S. Dulum., *agt.*, s. 9.

¹⁰⁶ O. Turan, *Age.*, s. 128.

¹⁰⁷ S. Dulum., *agt.*, s. 8.

kuşatılıp zor durumda bırakılan Tuğrul Bey'i, eşi Altuncan Hatun kurtarmıştır¹⁰⁸. Kadınların iyi işlerdeki faaliyetleri konusunda bu gibi örnekler daha da çoğaltılabilir.

X. yüzyılda, Türklerin yaşadığı yerlerde kadın ve erkeklerin yan yana olduklarını İbn-i Fadlan, İbn-i Batuta ve Marco Polo Türk-İslam devletlerine yaptıkları seyahatlerden anlayabiliyoruz¹⁰⁹.

Göçlerden sonra Anadolu'ya yerleşen Türkler, İslamiyet'i kabul etmelerine rağmen eski Türk gelenek ve töresini korumuştur. Bu dönemle ilgili Dede Korkut Hikâyeleri'ndeki kadın kahramanlar, tıpkı Orta Asya kadınlarında olduğu gibi ata biner, ok atar ve savaşırdı. Kadın ve erkek birlikte kımız içer ve eğlenirdi. Anadolu'da yaşayan halk eski gelenek ve törelerini sürdürmüştür. Eski Türklerde bulunan savaşma kabiliyetine Anadolu'da kurulan Bacıyan-ı Rum teşkilatındaki kadınlar da sahiptir. 1243'te Moğollar tarafından kuşatılan Kayseri'nin savunulmasına, Bacı örgütüne bağlı kadınlar da destek vermiştir. Bacılar, şehir savunması gibi askeri alan dışında Anadolu'ya göç eden Türkmenlerin ağırlanması ve Anadolu'ya yerleştirilmesi faaliyetine yardımcı olmuşlardır.

Anadolu Selçuklu ve diğer Türk beyliklerinde İslam'ın etkili olmaya başlaması ve göçebelikten yerleşik hayata geçme ile birlikte kadınlar toplumsal hayatta geri plana itilmesi de başlamış oldu. Mevlâna Celaleddin Rumi döneminde Konya'da kadınlar kapalı ve peçeli oldukları gibi I. Alâeddin Keykubat'ın tahta çıkış törenini pencerelerden izleyebilmişlerdir¹¹⁰.

İslami dönemde Türk kadınlarına verilen değer azalmamıştır. Kadınlar ekonomik, sosyal, askeri ve siyasi alanlarda daha etkin rol oynamaya devam etmiştir. Türk kadınlarının İslamiyet'i kabul ettikten sonra toplumdan soyutlanarak arka plana atıldıkları ve pasifleştirildiklerine dair görüşler bulunmaktadır¹¹¹. Ancak İslami dönemde Türk yaşadığı coğrafyalara seyahatlerde bulunan seyyahların yazdıklarında ve Dede Korkut Hikâyelerinde çizilen kadın profilinde kadınlar yabancı erkeklerin buldukları

¹⁰⁸ O. Turan, *Age.*, s. 127; Y. T. Erdem – H. Yiğit, *age.*, s. 17.

¹⁰⁹ İbn-i Fadlan 921-922 yıllarında, İbn-i Batuta 1325-1349 yıllarında ve Marco Polo 1271-1295 yıllarında Türk dünyasını da içine alan seyahatler yapmışlardır.

Bu seyahatlere ilişkin daha ayrıntılı bilgi için bkz. O. Turan, *age.*, s. 129-131.

¹¹⁰ O. Turan, *age.*, s. 130.

¹¹¹ **Bu görüşlerle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. H. Hoş, *agt.* s. 33-36.**

ortamlarda bulunabilmekte, at binip ok atmakta hatta erkeklerle birlikte kımız içebilmiştir¹¹². Kadınların erkekler gibi kahraman olmasının istenilen bir şey olması¹¹³ onların hayatın her alanında aktif olmasını sağlamıştır. Tabii bu durum kırsal bölgelerde yaşayan kadınlar için geçerlidir. Göçebe hayat tarzında ve kırsal bölgelerde kadın ve erkekler her alanda birlikte olmak zorundadır. Ancak yerleşik hayatta ve kentlerde kadınlar evlere daha çok kapanmak durumunda kalmıştır. Genel itibarıyla Türk-İslam devletlerin kadınların dönemlerine göre toplumda iyi bir konumda oldukları söylenebilir.

2.4. OSMANLIDA KADIN

Osmanlı Devleti teokratik yapısı itibarıyla her alanda dini esaslara göre yönetilmiştir. Osmanlı Devleti'nde bazı faktörler kadınların toplumsal yaşamdan uzaklaşmasına neden olmuştur. Bunlar; din, İran ve Bizans kültürlerinin etkisi ve yerleşik yaşama geçilen coğrafya olarak sıralanabilir¹¹⁴. Özellikle şehirlerde toprağa bağlı bir yaşama (yerleşik yaşam) geçilmesi kadın-erkek ilişkisinin toplumsal boyutunu belirleyen etken olmuştur. Kadının sosyal yaşamdan uzaklaşp mahrem bir nesne haline gelmesi özellikle kentlerde yaşayan kadınlar için geçerlidir. Kırsal alanlarda yaşayan kadınlar, kentlerde yaşayan kadınlara nispeten daha serbest olmuşlardır¹¹⁵. 19. yüzyılda Dünya'da kadın hakları konusunda önemli gelişmeler yaşandığı gibi Osmanlı devletinde de Tanzimat Fermanı bu gelişmelerin başlangıcı olmuştur.

2.4.1. Gündelik ve Sosyal Hayatta

Yukarıda bahsettiğimiz sebeplerden ötürü II. Murat döneminde kadın, hükümdarların haremi; Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde ise mahrem bir nesne haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'nde özellikle şehirliler kadınların, toplumsal aktivitelerde bulunması hoş karşılanmazdı. Osmanlı Devleti'nin kurumsallaştığı ve devletin başkentinde saray geleneğinin ortaya çıktığı dönemde (XVI. yüzyıl) kadınlara yönelik fermanlar yayınlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde kadınlara yönelik çıkarılan bu fermanlar kıyafet, sokağa çıkma veya erkeklerle olan ilişkileri düzenlemeye yönelik olmuştur¹¹⁶.

¹¹² S. Dulum., *agt.* s. 10.

¹¹³ O. Turan, *age.*, s. 130.

¹¹⁴ H. Hoş, *agt.*, s. 36.

¹¹⁵ S. Dulum, *agt.*, s. 15.

¹¹⁶ S. Dulum, *agt.*, s. 14.

Batı'dan gelen modadan etkilenen Osmanlı kadınlarının bu modayı takip etmemeleri için de fermanlar çıkarılmıştır. III. Osman döneminde kalın siyah peçe kullanmayan kadının sokağa çıkması ve saray kadınları dışındaki kadınların sandala binmesi yasaklanmıştır. Toplumsal alanda kadın ve erkek birlikteliği hoş karşılanmadığı için Osmanlı Devleti'nde kadınların mesire yerlerine gitmeleri ve kaymakçı dükkânlarına girmeleri de yasaklanmıştır. Kadınların kıyafetlerini ve toplumsal hayatlarını kontrol etmeye yönelik bu fermanların amacına ulaştığı söylenemez. Şöyle ki; bu fermanların sık sık yenilenecek yayınlanmış olması kadınların bunları fazla dikkate almamalarına ve kendi tarzlarını yaşamaya devam etmelerine sebep olmuştur¹¹⁷.

Osmanlı kent kadınının yaygın görüntüsü ev hanımı statüsündeydi. Kadın, ailenin yaşatılma ve sürdürülmesinde en etkili rollerden birisi olmuştur. Asıl görevi ise çocuk bakımı ve terbiyesini sağlamaktı. Ailenin işleri kadın ve erkek arasında paylaştırılmıştı. Erkek Ailenin geçimini sağlamak için gerekli malzemeyi temin eder; kadın da ev içinde bu malzemeyi idare ederdi. Bu mali yükümlülükler dışında Osmanlı ailesinde erkek örf ve adetleri koruma, kadın da bunların yeni nesillere aktararak devamını sağlama görevini üstlenmişti. Kadınlar sokağa genellikle hamama, komşuya, eğlence yerlerine gitmek için çıkarlardı¹¹⁸. Köy kadını şehirli kadınların aksine hem evde hem de dışarıda ailesine yardım etmiş, hayatın her alanında önemli bir yer edinmiştir¹¹⁹.

Osmanlı kadınlarının hepsinin de gündelik ev işlerine boğulup gitmedikleri, hele hali vakti yerinde olanların bazılarının sadece giysilerle uğraşmaktan, dost ziyaretleri yapmaktan ya da reçel kaynatmaktan başka şeyler de yapmışlardır. XVI., XVII. ve XVIII. yüzyılda yaşamış sayısız kadının zaman zaman ellerinin hamuruyla “erkek işleri” ne göz diktikleri, bunda da başarılı oldukları olmuştur¹²⁰. Şairlik, bestecilik, hattatlık, hekimlik bu işlerden sadece birkaçıdır¹²¹. Kadınlar aynı zamanda sosyal işlerde etkin rol

¹¹⁷ H. Hoş, *agt.*, s. 36.

¹¹⁸ Şefika Büyüksahin, *Kayseri Şer'iyye Sicillerine Göre Kayseri'de Kadın (1688- 1697)*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir 2013, s. 16.

¹¹⁹ H. Hoş, *agt.*, s. 41-42.

¹²⁰ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam -Orta çağdan Yirminci Yüzyıla-*, Çev. Elif Kılıç, 6. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 140-141, 151.

¹²¹ İlk kadın şairlerimizden Zeynep Hatun ve Amasyalı Fahrünüsa Mihri Hatun gazel ve kasideleri ile tanınırlar. Bunların yanında Hubbi, Tuti, Ani, Fıtrat, Saffet, Leyla, Şeref devirlerinin ünlü şairleridirler. Esmâ İbret, Şerife Fatma hattat; Dilhayat ise besteci kadınlardandır. Kadın hekimler ise özellikle haremde

oynamışlardır. Vakıf, hastane, cami, okul, han, kütüphane, imarethane vb. yerlerin kurulmasını sağlamışlardır¹²².

Osmanlıda evlenmeden yalnız başına yaşayan kadınlara pek rastlanmazdı. Yani Osmanlıda kadınlar için evlilik ve aile kurumu vazgeçilmez bir durumdu. Eğer bir kadın zengin ise dul kalabiliyor veya hiç evlenmiyordu. Fakir olan kadınların evlenmemesi yada dul olarak durması pek rastlanan bir durum değildi.

Batıdan gelen değişim rüzgârı Osmanlı kadınlarının gündelik hayatını ve sosyal yaşamlarını etkilemiştir. Bu değişimin etkileri ve isteği 1860'tan sonra kendini gazete, roman ve piyeslerde göstermiştir. *Şair Evlenmesi* ile evlilikler eleştirilmiş¹²³; 1869'da çıkan *Terakki-i Muhadderat* adlı dergi ilk kadın dergisi olmakla beraber kadının toplum içindeki konumunu eleştirmiştir¹²⁴. Bundan önce 1868 tarihinde yayımlanan *Terakki Gazetesi*'nde kadınlar kimliklerini açıklamadan mektuplar yayımlamış, bu mektuplarda kadın sorunlarına yer verilmiştir¹²⁵. İlk cesaretli adımlardan sonra kadınlara mahsus gazete ve dergiler çıkmaya devam etmiştir.

2.4.2. Hukuki Alanda

Osmanlıda kadınlar tecavüz, darp, hırsızlık, haksızlık gibi kötü muamelelere maruz kaldıklarında hukuki haklarını kullanarak mahkemeye başvurarak, davacı oldukları kişilerin cezalandırılmasını talep etmişlerdir. Kadınlar, bunu erkeklerde olduğu gibi bizzat ya kendileri yapmış ya da hukuki vekilleri aracılığıyla yapmıştır. Bunun yanı sıra kadınların suçlu oldukları durumlarda mağdur olan kişiler mahkemeye başvurmuş, bunun üzerine kadınlar mahkemelerde yargılanmışlardır¹²⁶.

İslam hukuku, aynı akrabalık derecesine sahip bir erkeğin yarısı kadar da olsa, kadınlara mirastan yararlanma hakkı vermiştir. Daha da önemlisi, evli kadınlar kendi

---

faaliyet göstermiştir. Figen Aydıngör, *Tanzimat Döneminde (1839-1876) Kadın Yaşamındaki Modernleşme*, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Ağustos 2006, s. 15.

Ayrıca kadın şairler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ş. Büyükşahin, *agt.*, s. 21.

¹²² Hale Biricikoğlu, "Türk Modernleşmesinde Kadın", *İkinci Uluslararası Kadın Çalışmaları Konferansı (EMU-CWS)*, 2006, s. 2.

¹²³ H. Biricikoğlu, *agm.*, s. 4-5.

¹²⁴ Atıl Cem Çiçek, Selçuk Aydın, Bülent Yağcı, "Modernleşme Sürecinde Kadın: Osmanlı Dönemi Üzerine Bir İnceleme", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 9, 2015, s. 279.

¹²⁵ H. Biricikoğlu, *agm.*, s. 5.

¹²⁶ Z. Uysal, *agt.*, s. 93-94.

servetlerini kontrolleri altında tutabilmiş, hukuki ehliyete sahip olmuş, kocalarına veya yakın akrabalarına karşı dava açabilmişlerdir. Pek çok kadın, erkek akrabalarının onları mirastaki haklarından vazgeçmeye zorlamasından şikâyetçi olduğu bilinen bir durumdur¹²⁷.

Osmanlı devletinin kuruluşundan 1567 tarihine kadar kız çocuklara miri arazileri verilmezdi. Bu tarihte yapılan bir değişiklikle babanın arazilerinin tasarrufunu *tapu bedeli* karşılığında kız çocuklarına geçmesine izin verilmiştir. 1846 tarihindeki yeni kararlar bu arazilere bedelsiz ve erkeklerle eşit paya sahip olmaları sağlanmıştır. Bu karar 1858 Arazi Kanunnamesi ile annelere de tanınmıştır¹²⁸. Bu haklar 1867 tarihli *Tevs-i İntikal Nizamnamesi* ile daha da geliştirilmiştir¹²⁹. Böylece kadınlar arazi sahibi olup bunu istedikleri gibi tasarruf etme ve miras bırakma hakkını elde etmelerini sağlanmıştır.

II. Mahmut döneminde ilk nüfus sayımı askeri amaçlı ve erkeklere yönelik yapılmıştır. Kadınların da nüfus sayımına dâhil edilmesi 1882 tarihinde olmuştur. Bu tarihte yapılan nüfus sayımına kadınların dahil edilmesinin sebebi ise; ekonomik krizden dolayı kaynakların kullanılması ve tüketilmesinde kadınların yerini tespit etmektir¹³⁰.

Evlilik konusunda ilk düzenleme 1844 tarihinde Divan-ı Ahkâm-ı Adliye tarafından yapılmıştır. Bu düzenlemeye göre şer' en engel yoksa genç kız ve dulların veli izni olmasa bile evlenmesine izin verilmiştir. Ayrıca başlık alınması ve fazla masrafın yapılmasının engellenmesi kararı da alınmıştır. Ayrıca 1874 tarihinde mezhep gereği Osmanlı tabiiyetindeki birinin İran uyruklu biri ile evlenmesinin doğru olmadığı belirtilmiştir¹³¹. 1881 tarihli Sicil-i Nüfus Nizamnamesi ile evliliğe resmiyet kazandırılması sağlanmıştır¹³².

Osmanlı devleti batılı devletlerin (özellikle İngiltere) baskısıyla karşılaşmamak için

¹²⁷ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Çev. Ercan Ertürk, İstanbul 2012, s. 76-77.

¹²⁸ F. Aydıngör, *agt.*, s. 20-21.

Kadının miras hakkı konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Gül Akyılmaz, "Osmanlı Miras Hukukunda Kadının Statüsü", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 1-2, 2007, s. 471-502.

¹²⁹ G. Akyılmaz, *agm.*, s. 499.

¹³⁰ Belkıs Konan, "Türk Kadınının Siyasi Haklarını Kazanma Süreci", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 60, S. 1, Ocak 2011, s. 164.

¹³¹ F. Aydıngör, *agt.*, s. 30-31, 33.

¹³² H. Biricikoğlu, *agm.*, s. 4.

köle ve cariyelerin alınıp satılmasını yasaklanma kararı alınmıştır. İlk olarak Sultan Abdülmecid 1846'da Bağdat Valisi'ne, Basra Körfezi'nden Osmanlı limanlarına yapılan Afrikalı köle ticaretinin engellenmesi için bir ferman gönderdi. Bu ferman İngilizlerin baskısıyla yayımlanmış olsa da Osmanlı topraklarında köle ticaretinin herhangi bir şekilde yasaklandığı ilk belge özelliği taşıması açısından önem arz etmektedir¹³³. Daha sonra 1847 senesinde padişah Meclis-i Umumi toplantısı sırasından İstanbul esir pazarındaki problemleri dile getirmiş, bu durumun şeriat ve insani ilkelere aykırı olduğu söylemiştir¹³⁴. Yayımladığı İrade-i Seniye ile İstanbul esir pazarının kaldırılması emretmiştir. Böylece Afrika'dan köle getirilip ticaretinin yapılması yasaklanmıştır¹³⁵. Ancak Osmanlı topraklarında cumhuriyet dönemine kadar cariyeye alış-verişi devam etmiştir¹³⁶.

2.4.3. İktisadi Hayatta

İslam hukuku eşler arasında tam bir mal ayrılığı uygulamasını kabul etmiştir. İslam hukukunda reşit olan kadın kimsenin rızası ve yardımı olmaksızın, malları üzerinde her türlü tasarruf hakkına sahiptir. Evlenme ile kadının bu hakkı üzerinde değişiklik olmazdı. Kadın, kocasının rızasını almadan da malları üzerinde istediği gibi tasarruf edebilirdi. Kadının hiçbir hukuki işlemine kocanın şu ya da bu şekilde karışmak veya engel olmak hakkı yoktur¹³⁷.

“Osmanlı Devleti’nde kadınların, toplumsal aktivitelerde bulunması pek hoş karşılanmamış hatta kimi zaman yasaklanmasına rağmen; ekonomik yaşama katılmasına karşı çıkılmamıştır. Osmanlı’da kadın mal ve mülk sahibi olabilir, ekonomik yaşama katılabilir ve ticari faaliyetlerde bulunabilirdi. Osmanlı Devleti’nde mülk sahibi kadın sayısı çok olmasına karşın, mülkünü işleten kadın azdır. Mülk sahibi olan kadın, mülkünü işletebilir, mülkünü istediği kişiye hatta gayrimüslime bile satabilirdi. Kadının izni olmadan kocası, oğlu ya da babası kadının malını satamaz, kiralayamaz

¹³³ EHUD R. TOLEDANO, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, Çev. Y. Hakan Erdem, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 85-86.

¹³⁴ E. R. TOLEDANO, *age.*, s. 90-91.

¹³⁵ F. AYDINGÖR, *agt.*, s. 24.

¹³⁶ S. DULUM, *agt.*, s. 19.

¹³⁷ Z. UYSAL, *agt.*, s. 71.

ve kullanamazdı. Kadının mülkü isteği dışında satılırsa bu satış mahkeme kararıyla iptal edilirdi”¹³⁸.

Osmanlı’da hem Müslüman hem de gayrimüslim kadınların, engelle karşılaşmadan yapabildikleri tek şey “hayır işleri”dir. Kadınlar maddi durumlarına göre hayır işlerinde bulunmuş, hatta vakıf kuran kadınlar bile olmuştur. Kadınlar bu vakıfların yöneterek meşru bir şekilde yöneticilik yapmışlardır. Hatta Osmanlı kadınlarının meşru olarak yöneticilik yaptıkları tek alan vakıflardır denilebilir.

Osmanlı’da kadınlar gerek miras yoluyla gerekse de girişimci olarak Gedik (dükkân işletme izni) sahibi olmuştur. Bu izni kadınların bazıları bizzat kendileri dükkân açarak kullanmış bazıları da bu hakkı başkasına kiralamış, satmış veya vekâlet yoluyla yönetimini sağlamışlardır. Kadınlar üretime de katkıda bulunmuşlardır. Ancak bu durum daha çok kırsal bölgelerde bulunan kadınlar için geçerlidir. Kadınlar genellikle bağ, bahçe, tarlalarda çalışmış bazıları da evlerde kurdukları basit tezgâhlarla üretime katkı sağlamışlardır. Ancak Osmanlı kadınları ticaretteki etkinlikleri, pek rastlanır bir durum değildir¹³⁹.

Tanzimat dönemi kadınların çalışma hayatına girmesini sağlamıştır. 1873’te ilk kez bir kadın öğretmen atanmıştır. 1883’te kadınlar okullara yönetici olarak atanarak kamusal alana girmişlerdir¹⁴⁰. Daha sonra kadınlar sanayi işletmelerinin açılmasıyla birlikte bu işletmelerde işçi olarak görev almaya başlamışlardır. 1863’te üç kız kardeşin bir gayrimüslime ait fabrikada çalıştıkları; dokuma tezgâhları çalışanlarının çoğunun¹⁴¹ ve 1897 İstanbul Kibrit Fabrikası çalışanlarının yarısının kadın olduğu görülmektedir¹⁴². Kadınların iş hayatına girmesi ile bazı problemler de ortaya çıkmıştır. Bu problemlere duyarsız kalınmamış ve gereken dayanışma gösterilmiştir. Örneğin; 1873 tarihinde Tersane işçileri grevine çalışanların eşleri ve anneleri de destek vermek için yapılan yürüyüşe katılmışlardır. Tramvay grevinde ise seferlerin engellenmesi için kadınlar sık sık raylara yatmışlardır. 1876’da ise ücretleri ödenmeyen Feshane çalışanı Rum ve

¹³⁸ S. Dulum, *agt.*, s. 16.

¹³⁹ Y. T. Erdem – H. Yiğit, *age.*, s. 63, 76, 82-83; S. Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, s. 108-110.

¹⁴⁰ H. Biricikoğlu, *agm.*, s. 4.

¹⁴¹ F. Aydınör, *agt.*, s. 57.

¹⁴² H. Biricikoğlu, *agm.*, s. 4.

Ermeni kadınlar Babıali'ye yürüyüp ücretlerinin ödenmesi için sadrazama dilekçe sunmuşlardır¹⁴³.

2.4.4. Eğitim Hayatında

İslamiyet, eğitim ve öğretimden yararlanmada ırklara, uluslara ayrıcalık tanımadığı gibi erkek ve kadın ayrımını da yapmamıştır. Hatta İslam dini ilim öğrenmeyi en geniş kapsamda önermiştir. Hz. Muhammed'in (s.a.v.): "*İlim Çin'de bile olsa gidip öğreniniz*" demesi, bu durumu destekler nitelikteki bir hadisidir. "*Bilim öğrenmek, kadın ve erkek her Müslümana farzdır*" hadisi ile ırk ve cinsiyetler arasında ayrım yapılmaksızın herkesin öğrenmeye yönelmesini emretmiştir. İslam dininin bilime ve öğrenmeye böylesine gereksinim duyması sebepsiz değildir. Çünkü din, salt tanrıya kulluğu emretmediği gibi; kişiyi, toplumunu da belli kurallara bağlamayı amaçlıyordu¹⁴⁴.

Osmanlıda okuma yazma bilen kadınlar genellikle din, hukuk âlimlerinin ve dervişlerin ailelerinden idi. Ayrıca Osmanlıda öncü kadınlar bu ailelerden çıkmıştır. Resmî dini doktrine göre, İslami geleneklere uygun olarak peygamberin sözlerini (hadis) aktarma görevi de kadınlara verilmişti¹⁴⁵.

Din ve gelenek eğitimi kızlarda, erkeklerde de olduğu gibi ilk olarak aile denetimi altında evde başlardı. Ancak evdeki eğitim, kitap ve kitabi bilgi sağlamak açısından eksik kalıyordu. Bu kısıtlılıklardan dolayı çocuğun aile dışında eğitimi Sıbyan mekteplerinde gerçekleştirilmiştir. Kızların eğitimi için 1859 yılına kadar örgün eğitim veren tek kurum da Sıbyan mektebiydi¹⁴⁶. "Çocuklar bu okullara 4-6 yaşlarında başlıyor kız ve erkek çocukları birlikte okuyorlardı. Sıbyan mekteplerinde karma eğitim yasaklanmamıştı. Bu okullarda Kur'an, ilmihal, ahlak, hatt-ı imla (el yazısı) öğretilmiştir. 11-12 yaşlarına kadar devam eden bu eğitimden sonra kızların örgün eğitimi sona eriyordu. Medreseler sadece erkeklerin devam ettiği üst öğrenim kurumu olarak kız çocuklarına kapılarını kapatıyordu. Kızların bundan sonraki eğitimleri aile içinde ve annenin kılavuzluğunda evliliğe hazırlık aşaması olarak devam etmiştir"¹⁴⁷. Eğitimli ailelerde özel hocaların da

¹⁴³ F. Aydıngör, *agt.*, s. 58-59.

¹⁴⁴ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlıda Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 13-14.

¹⁴⁵ S. Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, s. 85-87.

¹⁴⁶ S. Dulum, *agt.*, s. 25.

¹⁴⁷ Ş. Büyükşahin, *agt.*, s. 20.

tutulmasıyla üst düzey eğitimle yetişen kızlar arasında muharrir, hattat, şiir ve musiki alanında öncü olanlar çıkmıştır¹⁴⁸.

Osmanlı Devleti'nde kızların eğimi ile alakalı gelişmeler şöyle sıralanabilir;

1842 Askeri Tıbbiyeye bağlı Ebe Okulu'nun açılması¹⁴⁹.

1858 Kız Rüştüye'sinin açılması¹⁵⁰.

1864 Mithat Paşa'nın Rusçuk'ta yetim kızlar için Islahhane açması¹⁵¹.

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile büyük şehirlerde kız rüştiyelerinin kurulması kararlaştırıldı¹⁵².

1869 İnas Sanayi Mektebi'nin açılması (Kız Sanat Okulu)¹⁵³.

1870 Darülmuallimat'ın açılması (Kız Öğretmen Okulu)¹⁵⁴.

1871 Arnavutköy Amerikan Kız Kolejinin açılması¹⁵⁵

1873 İlk kadın öğretmenin tayin edilmesi¹⁵⁶.

1876 Kanun-i Esasi ile kız çocuklarının okula gönderilmesi bir mecburi olması.

1880 Kız İdadisinin açılması¹⁵⁷.

1905 Doğum Seririyatı'nın açılması (Ebe Mektebi)¹⁵⁸

Tanzimat Devri Osmanlı kadını hakkındaki genel görüş şudur: Kadın batılı tarza eğitim alıp kendini geliştirmeli ancak ahlak ve terbiyesinden ödün vermemelidir. Çünkü toplumun geleceği kadının ahlaklı olmasına bağlıdır¹⁵⁹.

Osmanlı Devleti kızların eğitimine, XIX. yüzyıldan itibaren Avrupa'dan geri kalmışlığımızın sebebinin eğitim olduğunun anlaşılmasından sonra önem verilmiştir.

¹⁴⁸ Ş. Büyükşahin, *agt.*, s. 21.

¹⁴⁹ Vahap Sağ, "Tarihsel Süreç İçerisinde Türk Kadını ve Atatürk", *Cumhuriyet Üniversitesi. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 1, s. 16.

¹⁵⁰ İlk Kız Rüştüyesi H. A. Koçer, Arzu M. Nurdoğan ve Osman Ergin'e göre 1858'de, Yahya Akyüz, Şefika Kurnaz'a göre 1859'da

¹⁵¹ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 100-M.S. 2007)*, 11. Baskı, Pegem Yayıncılık, Ankara 2007, s. 172.

¹⁵² S. Dulum, *agt.*, s. 34.

¹⁵³ V. Sağ, *agm.*, s. 16.; Yedikule'de açılan bir dikimhane niteliğindedir. Kız Sanayi Mektebi olarak da geçer. Y. Akyüz, *age.*, s. 172.

¹⁵⁴ Y. Akyüz, *age.*, s. 182. Osman Ergin'e göre 1869'da açılmıştır. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. 1-2, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 458.

¹⁵⁵ Y. Akyüz, *age.*, s. 176.

¹⁵⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yay. Haz. Ahmet Kuyuş, 18. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 230, 231.

¹⁵⁷ Y. Akyüz, *age.*, s. 233.

¹⁵⁸ O. Ergin, *age.*, s. 543.

¹⁵⁹ F. Aydıngör, *agt.*, s. 37.

Kızların eğitimi tartışılmaya başlanmış ve eğitimleri için yeni okullar açılmıştır. Maarifi Umumiye Nizamnamesi Osmanlı eğitim tarihi açısından önemli olsa da 1876 tarihli Kanun-i Esasi ile kızların eğitiminin zorunlu hale getirilmesi, Osmanlı kadınlarının eğitimi açısından en önemli gelişmedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARSISINDA DİYARBAKIR'DA KADIN

3.1. AİLE KURUMUNDA KADIN

Aile, toplum yapısının vazgeçilmez bir unsurudur. Ailenin oluşmasını sağlayan gelişme ise evlilik olayıdır. Müslüman toplumlarda evlilik önemli bir müessese olarak görülmüş olup evlenmeden hayatını tamamlayan kimselere de nadir rastlanmıştır¹⁶⁰. Kadınlar aile kurumunun temel öğelerinden biridir. Bunun için de bir kız çocuğu yetişkinlik çağına yakın bir dönemde (12-14 yaşlarından itibaren) evlenme sürecine girmiş olarak kabul edilir ve evliliğe teşvik edilirdi. Bu durum yeni evlenecek kadınlar için doğal bir süreç olarak değerlendirilirdi¹⁶¹. Evlilik ile ortaya çıkan bir olgu olarak aile kurumunun olgunlaşma ve dağılma aşamaları Diyarbakır özelinde örnekler verilerek ele alınmıştır.

3.1.1. Nişan

Nişan, İslam hukukunda “hitbe” kelimesiyle ifade edilir. Hitbe, “bir kadınla evlenmeye talip olmak” demektir. Evlenme talebinde bulunan erkeğe “hâtib”, evlenmesi istenilen kadına da “mahtûbe” denir¹⁶². Nişanlanma, erkeğin kadına evlenme teklif etmesi, tarafların belli bir mihr üzerinde anlaşmaları ve karşılıklı rızanın meydana gelmesi demektir. Evlenecek çiftler arasında evlilik anlaşmasının olmaması, toplumda nişanın bir tür evlilik sözleşmesi olarak kabul edilmesini sağlamaktadır. İslam hukukunda nişandan sonra erkek, kadını görme hakkını elde ederdi. Bu hak ise sadece erkeğe tanınmıştır. Erkek, nişanlısının ellerini, ayaklarını ve yüzünü görebilirdi. Kadın ise erkeği sadece yoldan geçerken, çalışırken ya da halka açık yerlerde uzaktan görebilirdi¹⁶³.

Nişanlar kayıt altına alınmayıp sadece aileler arası sözleşme şeklinde olmuştur. Ancak nişan yapıldığında ahdedilen mal, para, başlıklar konusunda problem çıkınca mahkemelere gidilmiştir. Diyarbakır’da nişan ile ilgili mahkemelere yansıyan bazı dava örnekleri şöyledir.

¹⁶⁰ S. Faroqı, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, s. 129.

¹⁶¹ Selçuk Düğer, “Batılı Kadın Seyyahlar İmgeleminde Osmanlı Kadını”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KOSBED)*, S. 29, Kocaeli 2015, s. 84.

¹⁶² Z. Uysal, agt., s. 10.

¹⁶³ Halil Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1974, s. 48-49.

5 Mart 1881¹⁶⁴ tarihli bir kayıttta, Derviş Hüseyin Mahallesi sakinlerinden Abdullah Efendi, Hoca Ahmed Mahallesi halkından Münteha Hatun’la evlenmek için kızın babası Yusuf Bey’e 14 altını teslim etmiştir. Ancak Abdullah Efendi evlenmekten vazgeçmiş; verdiği altınların aynısını geri almak için mahkemeye başvurmuştur¹⁶⁵: 9 Ekim 1872 tarihli diğer bir kayıttta Şark nahiyesine bağlı Şarabî karyeli Abdullah oğlu Hüseyin aynı karyede oturan Osman kızı Münteha ile evlenmek için kızın kardeşi Mehmet’e başlık olarak 8 Osmani lira, 25 gazi cedit teslim ettiğini belirtmiştir. Ancak daha sonra Münteha Şeyho isimli kişi ile evlendiği için vermiş olduğu parayı geri istemiştir. Bu durum Münteha’nın vekili Ömer’e sorulduğunda ise; kendilerine böyle bir paranın teslim edilmediğini¹⁶⁶ söylemiştir. Başka bir kayıttta Siverek kasabasının Babviran köyü sakinlerinden Mehmed kızı Hadice adlı kadın mahkemede, aynı mahalleli Süleyman ile 7 yıl önce amcası Haydo tarafından evlendirildiğini; amcasının başlık ve mihr olarak bir öküz, bir inek, üç adet keçi, bir top kutnî ve iki bin kuruş nakit akçe aldığını söylemiştir. Kadın, mahkemede hakkının amcasından alınmasını istemiştir. Amcası ise bu durumu inkâr etmiştir. Bunun üzerine mahkeme iddiaların şahitlerle kanıtlamaları için taraflara sonraki güne kadar müddet tanımıştır¹⁶⁷. İlk iki dava örneğinde erkek ya da kadın istediği zaman nişanı bozarak evlenmekten vazgeçebileceğini göstermektedir. Ayrıca ikinci örnekte de kız tarafının erkek tarafına haber vermeden de nişanı bozabildiğini göstermektedir. Son iki örnekte ise evlenmeden önce kadınların yakınlarının erkek tarafından başlık parası aldığını göstermektedir.

3.1.2. Nikâh

Nikâh kavramının üzerine farklı tanımlar yapılmıştır. Ancak modern yazarlar nikâhı: “eşlerden her birinin diğerinden faydalanma hakkı veren bir akit”¹⁶⁸ olarak tanımlamışlardır. İslam hukukunda ise evlenme, tarafların rızası ve kabulü ile oluşturulan anlaşmadır¹⁶⁹. Evlilik, bütün ilahi dinlerde kadın ve erkeğin kendilerine özgü bir

¹⁶⁴ Hicri ve Rumi tarihleri Miladiye çevirmede <http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/> adresinden faydalanılmıştır.

¹⁶⁵ BOA, MŞH. ŞSC. D. 3775/70b-3, H. 3 Ra 1298 (5 Mart 1881).

¹⁶⁶ BOA, MŞH. ŞSC. D. 3731/16b-1, 16 Ş 1289 (19 Ekim 1872).

¹⁶⁷ BOA, MŞH. ŞSC. D. 3774/19b-2, H. 29.12.1269 (3 Ekim 1853).

¹⁶⁸ H. Cin, *age.*, s. 10.

¹⁶⁹ Gürkan Cevher, “XVIII. Yüzyılda Diyarbakır Şehrinde Ailenin Oluşumu, Dağılması ve Demografik Yapısı”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C. 2, S. 1, Nisan 2016, s. 86.

mahremiyet ve paylaşım alanı oluşturmalarına ve insan soyunun devamına katkı sağlamlarına imkân veren meşru bir ilişki olarak kabul edilmiştir.

Evlilik için genelde erkek teklifte bulunur ancak bu kesin bir kaide değildir. Kadınların da evlilik teklifinde bulunduğu zamanlar olmuştur. Örneğin; 26 Ocak 1852 tarihli bir kayıta, Silvan kazasına bağlı Alishim köyü sakinlerinden Pertev kızı İli isimli bir kadın, aynı kaza ahalisinden Mehmed oğlu Kele isimli kişi ile evlenmek istediğini, Keleş'in de buna rıza göstermesi için onu köyün dışına götürerek yalvarmıştır. Evlenmelerine hukuken mani olmadığını aynı kaza ahalisinden Mehmed oğlu Bedo, Hasan oğlu Şeyho, Ahmed oğlu Şeyho isimli kişilerden bilgi alınmış böylece ikisinin nikâhları kıyılmıştır¹⁷⁰.

3.1.3. Mihr

İslâm hukukunda, evlenmenin gerçekleşmesi anında veya devamı sırasında, bazen de sona ermesi halinde erkeğin kadına vermek zorunda olduğu belli bir mal veya para gibi ticarî değeri olan hediyeye Arapça "mihr"¹⁷¹ veya "sadak" denilir¹⁷². Mihr ile ilgili hükümler mezhep ve kültürler göre farklılık göstermektedir. Mihrin verilmesinin şart olup olmadığı ne kadar ve ne zaman verilmesi gerektiği, geri ödenmesinin şartları, vb. konularda farklı görüşler ve hükümler bulunmaktadır¹⁷³. Ancak Kur'an-ı Kerimde "*Kadınlara mehirlerini gönül hoşluğuyla verin. Eğer onlar gönül rızasıyla size bir şey bağışlarsa onu afiyetle yiyin.*"¹⁷⁴ şeklindeki ayet, mihrin verilmesinin şart olduğunu açıkça göstergesidir.

Tereke defterlerinde kadınlara verilecek mihri miktarı tespit edilerek "*Minhe'l-ihracât*" adı altında dışa giden masraflardan sayılmıştır. Kadınlara mihrleri ödendikten sonra kendisine düşen miras payı ayrı olarak verilmiştir. Konuya ilişkin bir belgede

¹⁷⁰ BOA, MŞH. ŞSC. D. 3702/21b-3, H. 3 R 1268 (26 Ocak 1852).

¹⁷¹ Farklı çalışmalarda kelimenin kullanımı şöyle olmuştur: Şefika Büyüksahin tezinde "Mehir", Zeynep Uysal "Mehr", Betül Tezcan "Mihir" kavramlarını kullanmışlardır. Halil Cin kitabında "Mehr", Mehmet Akif Aydın, DİA "Mehir" maddesinde "Mehir (Mehr)" kavramını kullanmıştır.

Türk Dil Kurumunun resmî sitesi <http://sozluk.gov.tr/>'den "Mihr" olarak arama yapıldığı zaman kelimenin doğru yazımı ve kelime ile ilgili bilgi çıkmaktadır. Bu çalışmada Türk Dil Kurumu baz alınarak "Mihr" kavramı kullanılmıştır.

¹⁷² H. Cin, *age.*, s. 210

¹⁷³ **Mihr ile ilgili farklı uygulamalar hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz.** H. Cin, *age.*, s. 210-214; Betül Tezcan, *XVI-XVII. Yüzyıl Şer'îye Sicillerine Göre Konya'da Kadın*, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Temmuz 2014. s. 58-65; Z. Uysal, *agt.*, s. 20-23; Ş. Büyüksahin, *agt.*, s. 29-31.

¹⁷⁴ E. H. Yazır, *Kur'an-ı Kerim ve Meali - Nisa Suresi, 4. Ayet.*

Diyarbakır merkeze bağı Kaşıkbudak Mescidi Mahallesi sakinlerinden olup vefat eden Mustafa oğlu Mehmed'in paylaştırılan terekesinden eşi Ömer kızı Âişe'ye mihr olarak 600 kuruş verilmiştir. Ayrıca kocasının terekesinden yapılan masraflardan sonra geriye kalan mirasından da kendisine pay olarak 1.124 kuruş¹⁷⁵ verildiği görülmektedir. Başka bir belgede Diyarbakır merkeze bağı Tabanoğlu Mescidi Mahallesi sakinlerinden olup vefat eden Abdullah oğlu Mehmed'in mirasından, eşi Derviş kızı Rukiye'ye mihr olarak 300 kuruş, mirastan hisse olarak da 32,5 kuruş¹⁷⁶ verilmiştir.

Mihr miktarlarında alt veya üst sınır olmamıştır. Örneğin; Diyarbakır merkeze bağı Kaşıkbudak Mahallesi'nde otururken vefat eden Abdullah kızı Emine'nin terekesinde eşinin zimmetinde olan 25 kuruş mihr¹⁷⁷ verilirken; Diyarbakır merkeze bağı Hoca Ahmed mahallesinde otururken vefat eden Mahmud oğlu Hacı Hüseyin'in mirasından eşi İsmail kızı Zübeyde'ye de mihr olarak 3.000 kuruş¹⁷⁸ verildiği görülmektedir.

Şayet koca vefat ettiğinde borçları terekesinden fazla ise terekesi satılıp elde edilen para, alacaklıların alacak oranlarına göre dağıtılmıştır. Kadının kocası ile anlaştığı mihr miktarı da bu satılan terekeden karşılanmıştır. Yani bu durumda kadın mihr için kocasından alacaklı olarak sayılmıştır. Bazen kocanın satılan terekesi, kadının mihrinin tamamı karşılamakta yetersiz kalmıştır. Bunun sebebi; satılan terekeden diğer alacaklıların borçlarının da tahsil edilmesidir. Bu durum ile ilgili bir örnekte; Diyarbakır merkeze bağı Arab Şeyh Mahallesi sakinlerinden iken borcu terekesinden fazla olarak vefat eden Yusuf Ağa oğlu Memiş Ağa'nın eşi Hacı Mehmed kızı Aişe'ye vermesi gereken mihr miktarı 400 kuruştur. Ancak kocasının terekesi satıldıktan sonra eşine mihr olarak *223 kuruş 1 rub ' 3 para*¹⁷⁹ verilebilmiştir. Diğer bir örnekte ise Diyarbakır merkeze bağı Fatih Mehmed Paşa Mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Hasan oğlu Mehmed'in, eşi Ali kızı Havva'ya verilmesi gereken mihr miktarı 100 kuruştur. Ancak kocasının terekesi satıldıktan sonra eşine mihr olarak 88 kuruş¹⁸⁰ verilmiştir. Satılan

¹⁷⁵ BOA, MŞH. ŞSC. D. 3707/32b-1, H. 5 Za 1264 (3 Ekim 1848).

¹⁷⁶ BOA, 3707/60a-1, H. 5 S 1265 (31 Aralık 1848).

¹⁷⁷ BOA, 3707/19b-3, H. 25 L 1264 (24 Eylül 1848).

¹⁷⁸ BOA, 3707/58a-1, H. 5 M 1265 (1 Aralık 1848).

¹⁷⁹ BOA, 3707/22a-2, H. 3 R 1266 (16 Nisan 1850).

¹⁸⁰ BOA, MŞH. ŞSC. D. 3680/78b-1, H. 25 S 1268 (29 Aralık 1851).

terekeden alacaklıların borçları oranına göre pay verildiği için kadınlara genelde mihrinin tamamı ödenmemiştir.

Bazı terekelerde kadınların kocalarına borç verdiği de görülmektedir. Bu durumda kadının mihri bu borca eklenerek hesaplanmış, miras payı da ayrı verilmiştir. Konuya ilişkin bir belgede Diyarbakır merkeze bağlı Mulallak Mescidi Mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Abdullah oğlu Mustafa Ağa'nın verasetinden eşi Abdülhamid kızı Kafiye'ye 5.300 kuruş borçlu olduğu görülüyor. Bu borca, Mustafa Ağa'nın eşine vermesi gereken mihr miktarı olarak 1.000 kuruş daha eklenmiş böylece Kafiye'ye kocası Mustafa Ağa'nın terekesinden toplamda 6.300 kuruş verilmiştir. Kadına kocasının malından hissesi olarak da *4.186 kuruş 3 rub*¹⁸¹ verilmiştir.

Koca borcu terekesinden fazla olarak vefat etmiş ve kadın kocasına hem borç vermiş hem de mihrini alamamışsa bu durumda şöyle bir yol izlenmiştir: Kadının mihri ve kocasına verdiği borç toplanarak, kocanın eşine vermesi gereken toplam para olarak hesaplanmıştır. Daha sonra kocanın terekesi satılarak kadının tüm alacağının bir kısmı karşılanmıştır. Sicillerde konuyla alakalı bir belgede Diyarbakır merkeze bağlı Hüsrev Paşa Mahallesi sakinlerinden iken borcu terekesinden fazla olarak vefat eden Bakkal Hacı Mustafa'nın terekesi satılmasına karar verilmiştir. Bakkal Hacı Mustafa'nın eşi Mustafa kızı Âişe'ye mihr borcu 700 kuruş, normal borcu 500 kuruş, olmak üzere toplamda 1.200 kuruş borçlu olduğu görülmektedir. Bakkal Hacı Mustafa'nın terekesi satılıp borçlulara dağıtıldığında eşi Âişe'ye düşen miktar 184 kuruş¹⁸² olmuştur. Yani kadın burada alacağının ancak %15,3'ünü alabilmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi bu oran daha az ya da daha çok olabilmıştır.

Mihr evlenmede anında ödendi ise buna *mihri-i muaccel*; daha sonra belli bir vakitte ya da koca öldüğünde ödendiğinde buna *mihri-i müeccel* denir. Mihrin miktarı önceden belirlenmişse mutlaka o miktarın ödenmesi gerekirdi. Lakin miktar ya da cinsi belirlenmemişse, koca koşullara göre orta vasıfta bir şeyler verirdi¹⁸³. Eğer kadının mihri hakkında anlaşma yapılmamış ise verilen mihrin herhangi bir sebeple hükümsüz sayılması kararı alınır ve kadının hakkı olan mihri kanun tarafından tayin edilmiştir.

¹⁸¹ BOA, 3707/36a-1, H. 15 Za 1264 (13 Ekim 1848).

¹⁸² BOA, 3707/75a-2, H. 5 M 1265 (1 Aralık 1848).

¹⁸³ H. Cin, *age.*, s. 217-218.

Ayrıca aynı sosyal durumda olan ve özellikleri itibariyle birbirlerine denk olan kadınların aldıkları mihr miktarına bakılarak kadının alacağı mihr belirlenebiliyordu. Bu tespit edilen mihre, *mihri-i misl* denir¹⁸⁴.

Pek karşılaşılmasa da bazen her iki mihrin de koca öldükten sonra ödendiği de olmuştur. Örneğin; Diyarbakır merkeze bağlı Hoca Ahmed Mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Sunullah oğlu Mollâ Mustafa verasetinden, eşi Abdullah kızı Zeyneb'e "Minhe'l-ihracât" kısmında; mihr-i muaccel olarak 60 kuruş, mihr-i müeccel olarak da 200 kuruş¹⁸⁵ verilmiştir.

Daha sonra belli bir vakitte ya da koca öldüğünde ödenmesi kararlaştırılan mihr-i müeccel genellikle koca vefat ettikten sonra ödenmiştir. Konuyla alakalı bir belgede Diyarbakır merkeze bağlı Çakal Mescidi Mahallesi sakinlerinden olup vefat eden Mehmed Emin oğlu Mutâf Abdülfettah'ın verasetinden, eşi Derviş kızı Muhsine'ye mihr-i müeccel olarak 700 kuruş¹⁸⁶ verilmiştir. Vefat eden kişinin 2 eşi varsa her birisine farklı miktarda mihr-i müeccel verilmiştir. Örneğin; Diyarbakır'ın Hoca Ahmed Mahallesi sakinlerinden iken bundan önce vefat eden Mustafa oğlu Sunullah'ın verasetinden, bir eşine 60 kuruş, diğer eşine ise 200 kuruş¹⁸⁷ verilmiştir. Kadınlara farklı miktarlarda mihr-i müeccel ödenmiştir.

İki ve daha fazla eşi olan kişilerin her eşine farklı miktarda mihr vermiştir. Konuya ilişkin bir belgede Cami'ün-Nebi Mahallesi halkından olup borçları terekesinden fazla olarak vefat eden Ramazan oğlu Osman'ın terekesinin satılarak alacaklılara dağıtılmasına karar verilmiş, satılan terekesinden eşlerine verilen mihr miktarı ise şöyledir; eşi Havva Hâtûn'un mihri 150 kuruş iken satılan terekeden 104 kuruş, diğer eşi Zeyneb'in mihri 300 kuruş iken satılan terekeden 209 kuruş¹⁸⁸. Diğer bir belgede ise Diyarbakır merkeze bağlı Yiğid Ahmed Mahallesi sakinlerinden olan Hacı Mustafa'nın oğlu Abdülcabbar Ağa hac yolunda vefat etmesi üzerine verasetinden zevceleri Kasım kızı Âişe ve Şaheste'ye farklı miktarlarda mihr verilmiştir. Eşi Âişe'ye mihr olarak 500 kuruş, Şaheste'ye de 25 kuruş¹⁸⁹

¹⁸⁴ H. Cin, *age.*, s. 221-223.

¹⁸⁵ BOA, 3707/40b-1, H. 25 Za 1264 (23 Ekim 1848).

¹⁸⁶ BOA, 3707/51a-1, H. 25 Za 1264 (23 Ekim 1848).

¹⁸⁷ BOA, 3707/40b-1, H. 25 Za 1264 (23 Ekim 1848).

¹⁸⁸ BOA, 3707/49b-1, H. 5 M 1265 (1 Aralık 1848).

¹⁸⁹ BOA, 3707/56b-1, H. 15 M 1265 (11 Aralık 1848).

verilmiştir. Başka bir belgede Diyarbakır merkeze bağlı Arab Şeyh Mahallesi sakinlerinden olan Abdullah oğlu Derviş vefat etmiştir. Verasetinden eşi Hamide'ye 200 kuruş, diğer eşi Zeyneb'e 100 kuruş¹⁹⁰ gibi farklı miktarlarda mihr verilmiştir. Üç eşi hayatta olarak, Şark Nahiyesine bağlı Yarımca Köyü sakinlerinden olan Osman oğlu Mustafa vefât etmiştir. Veraseti eşleri; Salih kızı Kudret, Abdullah kızı Âişe ve Yusuf kızı Medine'ye kalmıştır. Eşlerinden Medine'ye 300 kuruş, Âişe'ye 500 kuruş, Kudret'e ise 135 kuruş¹⁹¹ olmak üzere her üç eşe farklı miktarlarda mihr verilmiştir.

Vefat eden kocanın iki eşi var ise bu eşlerinden biri ölmüş dahi olsa hem ölen eşin hem de sağ olan eşin mihrinin, kocanın terekesinden kesildiği görülüyor. Örneğin; Diyarbakır merkeze bağlı Derviş Hüseyin Mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Mehmed oğlu Tosunzâde Mustafa'nın verasetinden, vefat eden Hadice'nin Tosunzâde Mustafa'nın eşi olduğu ispat olunarak Hadice'ye 100 kuruş, hayatta olan eşi Âişe'ye de 300 kuruş¹⁹² mihr verilmiştir. Hadice için ispat olunan denilmesinin sebebi; kadının vefat etmiş olması ve mihr miktarının ne kadar olduğunun soruşturmadan sonra öğrenilmiş olmasıdır.

İki eşi hayatta olarak ölen kocanın terekesinden her iki eşin değil de tek eşin mihrinin ödendiği de olmuştur. Bu duruma örnek olarak; Şark Nahiyesine bağlı Tillik Köyü sakinlerinden iken vefat eden Abdullah oğlu Ali'nin malı eşleri, Abdullah kızı Esmâ ve Affan kızı Hacer'e kalmıştır. Eşi Affan kızı Hacer'e mihr olarak 250 kuruş¹⁹³ verilmiş, diğer eşe mihr verildiği ile ilgili kayda rastlanmamıştır. Ancak bu eşlerden birine mihrinin ödenmediği anlamına gelmemektedir. İncelediğimiz belgelerde mihrin ödenmemesi gibi bir durum söz konusu olmamıştır. Çünkü mihrin ödenmemesi hem dine hem de geleneğe aykırıdır. Örneklerden anlaşılacağı üzere mecbur kalındığında kocanın terekesi satılıp, az da olsa kadının mihrinin karşılandığı görülmektedir.

Diyarbakır'da kadınlara *mihri misli* verilmiş, bu mihr ölen kocanın terekesi satılarak ödenmiştir. Konuyla alakalı bir belgede Diyarbakır merkeze bağlı Hoca Ahmed Mahallesi sakinlerinden olan Ali oğlu Ali'nin borcu terekesinden fazla olarak vefat etmesi

¹⁹⁰ BOA, 3707/72a-1, H. 25 S 1265 (20 Ocak 1849).

¹⁹¹ BOA, 3707/79b-1, H. 5 S 1265 (31 Aralık 1848).

¹⁹² BOA, 3707/64b-1, H. 5 S 1265 (31 Aralık 1848).

¹⁹³ BOA, 3707/79a-2, H. 25 Za 1264 (23 Ekim 1848).

üzerine verasetinden eşi Yakub kızı Şerife'ye mihr-i misl olarak 300 kuruş verilmesi gerekirken, Ali'nin terekesi satıldıktan sonra eşi Şerife'ye 97,5 kuruş¹⁹⁴ verilmiştir. Diğer bir belgede ise Diyarbakır merkeze bağlı Mollâ Bahaeddin Mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Zülfikar oğlu Hüseyin'in terekesinden eşi Ömer kızı Emine'ye mihr-i misl olarak 250 kuruş¹⁹⁵ verildiği görülmektedir.

Kadın hayatta iken kocası mihrini vermemiştir, kadının ölümünden sonra mihr mirasçılara verirdi. Dolayısıyla kadın ölünce henüz almadığı mihr de dâhil olmak üzere kendisine ait mal varlığı tespit edilirdi. İlk olarak varsa ölenin borçları ödenir ve vasiyeti yerine getirilir daha sonra ölenin malı mirasçıları arasında taksim edilirdi¹⁹⁶. Konuya ilişkin bir belgede Diyarbakır merkeze bağlı Alican Mescidi Mahallesi'nden olup vefat eden Mustafa kızı Emine'nin terekesinde, kocasının zimmetinde olan mihr 1.550 kuruş olup, terekedeki mallara bu mihr de eklenerek daha sonra varisler arasında pay edilmiştir¹⁹⁷. Ayrıca bu mirastan kocaya da pay verilmiştir. Bu durumda kocanın miras payı eşine vermesi gereken mihrden az ise geri kalan kocadan tahsil edilirdi. Kocanın miras payı verilmesi gereken mihrden çok ise; mihr o paydan çıkarıldıktan sonra geri kalan paranın kocaya ödendiği görülmektedir.

Kadın eşi vefat ettikten sonra mihri ödenmemişse hakkı olan mihri kayınpederinden talep edebilirdi. Konuyla alakalı bir belgede Şark Nahiyesi Kavz Köyü sakinlerinden olup vefat eden Osman oğlu Mehmed'in veraseti eşi Mehmed kızı Dursene ile büyük oğulları Osman ve Behram'a kalmıştır. Ancak oğlu Behram vefat etmiş olduğundan Behram'ın eşi Ahmed kızı Fâtıma'ya toplam 893 kuruş olan mirasından gelinine mihr olarak 50 kuruş, miras payı olarak da 13,5 kuruş¹⁹⁸ vermiştir. Böylece kocası vefat eden dul gelinlere mihr ve azda olsa mirastan pay verilerek mağdur edilmemişlerdir. Ancak vefat eden oğlun varislerine, hayattaki oğullar kadar pay verilmemiştir. Dul kadınlara mihrinin tamamı verilirken, ölen kocasının babasının malından hisse olarak cüz'i bir miktar (%1,5) verilmiştir. Bu durum dul olan gelinlerin mihr konusunda değil de miras konusunda mağdur edilmiş olabileceğini düşündürmektedir.

¹⁹⁴ BOA, 3707/52a-1, H. 5 M 1265 (1 Aralık 1848).

¹⁹⁵ BOA, 3707/10a-1, H. 5 L 1265 (24 Ağustos 1849).

¹⁹⁶ <https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/811/mihri-odenmeden-olen-kadinin-mihrinin-hukmu-nedir-> (Erişim T: 03.03.2019)

¹⁹⁷ BOA, 3707/59b-2, H. Za 1264 (Ekim 1848).

¹⁹⁸ BOA, 3707/78b-1, H. 5 S 1265 (31 Aralık 1848).

Evlilikten sonra verileceği kararlaştırılan mihr-i müeccel, boşanmadan hemen sonra kadın tarafından mahkemeye başvurularak kocadan talep edilmiştir. Örneğin; Molla Bahâeddin Mahallesi'nde Kıbtî¹⁹⁹ milletinden olan Musa kızı Nisa, 12 Aralık 1872 tarihinde mahkemeye başvurarak bir gün önce mahalleli Zabtiye Mehmed'in evinde kendisini talak-ı bâin ile boşayan eşi Hasan oğlu Şeyh İbrahim'den vakit kaybetmeden 70 kuruş mihr-i müeccelini talep etmiştir²⁰⁰.

Kadınlar mihr-i müeccelin bir kısmından vazgeçerek, anlaşmalı olarak kocalarından ayrılmışlardır. Konuya ilişkin 23 Aralık 1872 tarihli belgede Molla Bahaeddin Mahallesi'nden Haydar kızı Havuş'un Memeddin Mahallesi'nde oturan Hâfız İbiş oğlu Şaban'ın kardeşi Mustafa Ağa'nın kendisine vermesi gereken 500 kuruş mihr-i müeccelinin 200 kuruşundan vazgeçerek, geriye kalan 300 kuruşu kendisine verirse boşanmayı kabul edeceğini bildirmiştir²⁰¹. Başka bir belgede Kırkdirek köyünde oturan Molla Arab oğlu İbrahim ile Ali (...) Mahallesi'nde oturan Hüseyin Nuri'nin kendisine itaat etmediği için mahkemeye başvurarak eşinin kendisine itaat etmesi için tembihlerde bulunulmasını talep etmiştir. Ancak kadın nikâhının kendi rızası olmadan zorla kıyıldığını ve itaat etmeyeceğini söylemiştir. Bunun üzerine taraflar mahkemede 515 kuruş olan mihrin 250 kuruşunun kadına ödenmesi hususunda²⁰² anlaşarak boşanmışlardır.

Bazen kadınlara mihrleri ile birlikte, ayrılma bedeli ve iddet nafakasının²⁰³ ödendiği de olmuştur. Bu ödeme nakit olarak ödenebildiği gibi ev, eşya ve hayvanla karşılanmıştır. Konuyla alakalı bir belgede Mardin Kazasına bağlı Akri köyünde oturan Ali oğlu Ömer mahkemede eşi Hüseyin kızı Hadice'ye mahkeme huzurunda boşanma bedeli, mihr ve iddet nafakası olarak 200 kuruş değerinde 2 öküz, 60 kuruş değerinde 3 koyunu verdikten sonra anlaşarak ayrılmışlardır²⁰⁴. Diğer bir belgede Cami-i Safa Mahallesi'nde oturan

¹⁹⁹ **Kıbtî:** Kıbt soyundan olan. Çingene.

<http://www.osmanlicaturkce.com/?k=K%C4%B1bt%C3%AE&t=%40>. (Erişim T: 29.04.2019)

²⁰⁰ BOA, 3731/3a-2, H. 11 Ş 1289 (14 Ekim 1872).

²⁰¹ BOA, 3731/9b-1, H. 22 Ş 1289 (25 Ekim 1872).

²⁰² BOA, 3731/12b-2, 15 Ra 1290 (13 Mayıs 1873).

²⁰³ **Nafaka-i iddet:** kadının iddeti içinde lâzım gelen nafaka, [çünkü koca boşadığı karısını iddeti bitinceye kadar infakla mükelleftir, Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lügat* [Elektronik Sürüm]; Kadının iddeti içinde muhtaç olduğu nafaka. Koca, boşadığı karısını iddeti bitinceye kadar infakla mükellef olduğu için bu müddet zarfındaki nafaka hakkında bu tabir meydana gelmiştir. <http://www.osmanlicaturkce.com/?k=nafaka-i+iddet+&t=%40>. (Erişim T: 29.04.2019).

²⁰⁴ BOA, 3702/21b-4, H. 5 Z 1268 (20 Eylül 1852).

Şerif oğlu İbiş, eşi Mehmed kızı Hadice'ye mihr ve iddet nafakası olarak oturdukları ev karşılığında boşanmışlardır²⁰⁵.

Kadınlar mihr-i muaccel, mihr-i müeccel ve iddet nafakasından vazgeçerek kendi istekleri ile kocalarından ayrılmışlardır. Konuyla alakalı sicillerde karşımıza çıkan bir belgede Arabşeyh Mescidi Mahallesi'nde oturan Mehmed kızı Zeyneb, eşi Kasım oğlu Ahmed'den boşanabilmek için şahitler huzurunda mihr-i muacceli olan bir öküz, bir kılıç ve bir tarladan vazgeçtiği gibi, mihr-i müecceli ve iddet nafakasından da vazgeçerek boşandığını ispat etmiştir. Zeyneb eski kocası Ahmed tarafından rahatsız edildiğini belirtince, mahkeme eski kocayı kadını rahatsız etmekten men²⁰⁶ etmiştir.

Boşanmak isteyen kadınlar, eşlerinden ayrılmak için seçtikleri diğer bir yol ise, mihr ve kefalet ücretini²⁰⁷ kocalarına hibe etmektir. Örneğin; Harput Ahalisinden olup ancak Diyarbakir'de ikamet eden Hâfız Mahmud kızı Sabite, aslen Erzurum Halkından olup Diyarbakır'daki Soğanpazarı kahvesinde bulunan Ali oğlu Mustafa'dan boşanmak için mahkemeye başvurmuştur. Sabite mahkemede mihr-i müecceli olan 500 kuruş ve kefalet ücreti olan 850 kuruşu Mustafa'ya karşılıksız olarak hibe etmiştir. Mustafa da bunu kabul ederek Sabite'yi üç talâk ile boşamıştır²⁰⁸.

Kadınlar boşandıkları kocalarının mihrini vermekte ağır davrandığı için de mahkemeye başvurmuşlardır. Örneğin; Siverek Kazası Cami-i Kebir Mahallesi sakinlerinden Mustafa kızı Emine, aynı mahallede oturan Mahmud oğlu Hüseyin'den boşanmıştır. Ancak Hüseyin mihrini vermeyi geciktirdiği için Emine de mahkemeye başvurarak mihrinin çabuk verilmesini talep²⁰⁹ etmiştir.

Mihr dinin bir gereği olduğu için kadınlar bu konuda haksızlığa uğradıkları zaman mahkemelere başvurarak haklarını kolaylıkla arayabildiklerini yukarıdaki örneklerden anlaşılmaktadır.

²⁰⁵ BOA, 3702/28a-4, H. 8 S 1269 (21 Kasım 1852).

²⁰⁶ BOA, 3702/9a-2, H. 19 R 1268 (11 Şubat 1852).

²⁰⁷ **Kefalet Ücreti ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz.** Yunus Apaydın, "Kefalet", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, TDV Yayınları, İstanbul 2002, s. 168-177.

²⁰⁸ BOA, 3702/21a-3, H. 27 Za 1268 (18 Eylül 1852).

²⁰⁸ BOA, 3702/21a-3, H. 27 Za 1268 (18 Eylül 1852).

²⁰⁹ BOA, 3774/18b-2, H. 29.12.1269 (3 Ekim 1853).

3.1.4. Boşanma

Sözlükte: “*serbest kalmak/serbest bırakmak, bağından kurtulmak/bağını çözmek* anlamındaki talâk kelimesi fıkıh terimi olarak belli lafızlarla nikâh akdinin bozulmasını ifade eder. Türkçe karşılığı *boşama* ve *boşanmadır*”²¹⁰. Evliliğin bitme sebepleri arasında; kadın ve erkek arasındaki anlaşmazlıklar, şiddet, hakaret, ölüm, çocuk sahibi olamama vb. gibi birçok neden sayılabilir. Boşanmanın öznesi bazen erkek, bazen kadın olabileceği gibi bazen her iki taraftan da olabiliyordu. Boşanma ile ilgili karar mahkemeler tarafından verilir. Çünkü boşanma olayı sadece eşlerin şahsını değil aynı zamanda çocukları, iki tarafın ailelerini ve dolayısıyla da toplumu ilgilendiren bir meseledir. Bütün din ve ırklarda boşanma pek hoş karşılanan bir hadise değildir. İslamiyet’ten önce boşanma hakkı sadece erkeğe verilmişken, İslamiyet ile bu hak kadına da tanınmıştır. Ancak erkeğin dilediği zaman eşini tek taraflı olarak boşama hakkı vardır. Kadına ise şartlı boşama hakkı verilmiştir. Kadın bu hakkı nikâh akdi sırasında ya da sonrasında almış ise tek taraflı olarak boşama hakkını kullanabilirdi²¹¹. Kur’an-ı Kerim’de, dini ve toplumsal hadise olan boşanma konusuna farklı ayetlerde özellikle de Talâk Suresi’nde²¹² değinilmiştir.

İslam Hukuku’nda boşanmalar genellikle 3 şekilde gerçekleşmiştir. Bunlar; tek taraflı irade beyanıyla gerçekleşen *talâk*, eşlerin karşılıklı anlaşarak boşanmaları olan *muhâla’a*, *hul* veya *hal*, kadının mahkemeye başvurarak hâkim kararı ile ayrılması olan *tefrîkti*²¹³.

Talâk, koca tarafından kadının nikâh bağından çözülmesi demektir. Kelimenin asıl anlamı *bir bağdan kurtulmak, kurtarılmak, serbest bırakmak, bırakılmak*”²¹⁴ demektir. Talâk, evliliğin tamamen sonlandırıp sonlandırmamasına göre ikiye ayrılır. *Talâk-ı ric’î*: “dönülebilir ya da cayılabilir boşanma olarak da ifade edilir. Yani evlilik bağı hemen

²¹⁰ İbrahim Acar, "Talâk", İslâm Ansiklopedisi, C. 39, TDV Yayınları, İstanbul 2010, s. 496.

²¹¹ B. Tezcan, *agt.*, s. 32-36; H. Cin, *age.*, s. 261; Z. Uysal, *agt.*, s. 36; Ş. Büyükaşahin, *agt.*, s. 31;

Boşanma hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz.: H. Cin, *age.*, s. 261-265; Serkan Sarı, “Şer’iyye Sicillerine Göre Diyarbakır’da Boşanma Hadiseleri (1655-1747)”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, C. 10, S. 32, Aralık 2017, s. 349-371; Kur’an’ı Kerim, Bakara Suresi, 187, 223, 226, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 240, 241 ayetleri ve Nisa Suresi, 3-4, 19, 22-24, 25, 33-35, 37 ayetleri.

²¹² E. H. Yazır, *Kur’an-ı Kerim ve Meali – Bakara Suresi 227-232, 236-237, 241. ayetler; Ahzâb Suresi 49. Ayet; Talâk Suresi 1-7. ayetler.*

²¹³ Z. Uysal, *agt.*, s. 36; B. Tezcan, *agt.*, s. 34-35.

²¹⁴ Z. Uysal, *agt.*, s. 36.

kopmaz. Daha sonradan koca tek taraflı bir irade ile boşanmadan dönebilir ve bu konuda kadının rızası da aranmaz”²¹⁵. *Talak-ı bâin*²¹⁶ ise; “ tarafların tekrar bir araya gelebilmesi için yeni nikâh akdinin gerekli sayıldığı boşanma şeklidir”²¹⁷.

Sicil kayıtlarında talâk-ı bâin ile ilgili 12 Aralık 1872 tarihli bir belgede Harput ahalisinden olup ancak Diyarbakır’da yaşayan Hâfız Mahmud kızı Sabite, aslen Erzurum halkından olup Diyarbakır Soğan pazarı kahvesinde bulunan Ali oğlu Mustafa’dan boşanmak için mahkemeye başvurmuştur. Kadın mahkemede mihr-i müecceli olan 500 kuruş ve kefalet ücreti olan 850 kuruşu Mustafa’ya karşılıksız olarak hibe etmiştir. Mustafa ise bunu kabul etmiş ve Sabite’yi üç talâk ile boşamıştır²¹⁸. Bu anlaşmalı boşanmanın kadının kocasıyla geçinememesi sonucu memleketine rahat dönebilmek için yapıldığı söylenebilir. Kadın, kocanın boşanmaya razı olması için de haklarından feragat etmiştir. Tabi bu olayda sadece üç talak ile değil de dolaylı da olsa anlaşarak ayrılmanın olduğunu söylenebilir. Diğer bir belgede Molla Bahâeddin Mahallesi’nde oturup Kıbtî milletinden olan Musa kızı Nisa, 12 Aralık 1872 tarihinde mahkemeye başvurmuş, mahkeme de bir gün önce mahalleli Zabtiye Mehmed’in evinde eşi Hasan oğlu Şeyh İbrahim tarafından talak-ı bâin ile boşanmıştır²¹⁹.

“Boşanma erkek tarafından sözlü ya da yazılı olarak belli bir şartın gerçekleşmesine ya da belli bir sürenin tamamlanmasına bağlanabilir. Bu tür boşanmalara *talîk-i talâk* denir”²²⁰. Bu konu ile ilgili bir kayıta Alican Mahallesi’nde oturan Şeyh Davud oğlu Derviş, eşi Mustafa kızı Emine Hâtûn’un kirada olduğu dairesine gitmiş ve burada eşine; “eğer bu gece bu evden çıkıp benimle gelmezsen, ben yarın gurbete gittiğimde benden üç

²¹⁵ Z. Uysal, *agt.*, s. 37

²¹⁶ **Talak-ı Bâin (Bayin Talak):** Yeniden bir mehir tespit ederek nikah kıymadıkça eşler arasındaki evlilik bağı kesip onları birbirinden ayıran ve nikahtan doğan karşılıklı hak ve görevlere derhal son veren boşanma türü. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü/Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı’da Kadın*, Yayın Nu: 137, İstanbul 2015, s.13; Boşayan tarafından ric’ati mümkün olmayan talâk. Talâk-ı bâinle boşanmış olan kadına “mübâne” denir. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lügat* [Elektronik Sürüm]; Bâin talâk: Tarafların tekrar bir araya gelebilmesi için yeni nikâh akdinin gerekli sayıldığı boşamadır. Bu şekilde gerçekleşen boşamaya “ibâne” denir. İ. Acar, *agm.*, s. 499.

Talak-ı Bain hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. H. Cin, *age.*, s. 115; <https://sorularlaislamiyet.com/kaynak/bain-talak-0>, (Erişim T: 10.03.2019); <https://www.fetvalar.com/sorularla-cevabi-2085.html>, (Erişim T: 10.03.2019); <https://www.luggat.com/index.php#ceviri>, (Erişim T: 10.03.2019).

²¹⁷ H. Cin, *age.*, s. 115,

²¹⁸ BOA, 3702/21a-3, H. 27 Za 1268 (12 Eylül 1852).

²¹⁹ BOA, 3731/3a-2, H. 11 Ş 1289 (12 Aralık 1872).

²²⁰ Z. Uysal, *agt.*, s. 39.

talak ile boş ol.” demiştir. Derviş’in sonraki gün gurbete gittiği ve eşinin eve dönmediği için Emine’nin ondan ayrıldığı²²¹ kayıtlara geçmiştir. Taraflardan birinin hastalığından kaynaklı şuarsuzca söylenen sözler için boşanma talepleri de olmuştur. Konuyla alakalı bir belgede aslen Urfalı olup Gülabibey Mahallesi’nde oturan Dede oğlu Ömer kızı Zeyneb’in vekili Ahmed, kadının kocası İbrahim oğlu Mehmed’in olduğu mahkeme huzurunda; “bundan 2 ay önce Urfa’da kayınvalidesinin evinde iken eşi Mehmed sara krizine girdiği sırada Zeyneb’e bundan sonra birlikte aynı evde oturmayacaklarını, babasının evine gitmesi gerektiğini “üçten dokuza şart olsun” diye ifade etmiştir.” Yaşanan bu durum karşısında Zeyneb, iddet nafakası ve mihrini talep ederek boşanmak istemiştir. Mehmed ise savunmasında; kriz esnasında ne söylediğini hatırlamadığından takdiri mahkemeye bırakmıştır²²². Zeyneb, kocasının şuarsuzken söylediği sözden dolayı boşanmak istemişse de kocası bunu isteyerek söylemediğini belirtip boşanmak istememiştir.

Taraflardan birinin boşanma isteğine, karşı tarafın itiraz ettiği de olmuştur. Örneğin; Diyarbakır’ın Alıpınar köyünde oturup Çalgıcılardan (mutrib) olan Süleyman kızı Meryem, kendisi gibi çalgıcı olan eşi Mustafa oğlu Rasul’ün kendisini iki ay önce Çulda Hasan adlı çalgıcının evine gittiği için üç talak ile boşadığını söylemesi üzerine mahkemeye itiraz için başvurmuştur. Meryem savunmasında; “kocam Rasul olaydan iki ay geçmesine rağmen boşanmak istediği ile ilgili bir şey söylememiş, bu iki aylık süreçte de bana eş muamelesi yapmıştır. Ancak boşanmak istediğini daha yeni söylemektedir.” diyerek Rasul’ün bu talebine itiraz etmiştir. Mahkeme de Rasul’ü haksız bularak, onu boşanma talebinde bulunmaktan men²²³ etmiştir.

²²¹ BOA, 3775/78a-3, H. 16 Z 1298 (9 Kasım 1881).

²²² BOA, 3774/19b-3, H. 29.12.1269 (3 Ekim 1853).

²²³ BOA, 3774/9a-2, 9b, H. 29.12.1269 (3 Ekim 1853).

Kadın kocasından ayrılmak isterse ona *hul*²²⁴ adı verilen bir bedel öder ve bundan sonra serbest olurdu. Yani *hul* eşlerin anlaşmasıyla evliliğe son verilmesidir²²⁵. Aşağıdaki belgelerde anlaşarak (*hul*, *muhala'a*) boşanma ile ilgili örnekler mevcuttur.

23 Aralık 1872 tarihli bir belgede Molla Bahaeddin Mahallesi'nde ikamet eden Haydar kızı Havuş, Memeddin Mahallesi'nde oturan Hâfız İbiş oğlu Şaban'ın kardeşi Mustafa Ağa ile evli iken kadın boşanmak istemiştir. Bunun üzerine kadın 500 kuruş olan mihr-i müeccelinin 200 kuruşundan vazgeçtikten sonra anlaşarak boşanmışlardır²²⁶. Başka bir belgede Behramki Nâhiyesine bağlı Kırkdirek Köyünde oturan Molla Arab oğlu İbrahim, Ali (...) Mahallesi'nde oturan eşi Hüseyin kızı Nuri'nin kendisine itaat etmediği için mahkemeye başvurmuştur. Mahkmeden talebi ise eşinin kendisine itaat etmesi için tembihte bulunulmasıdır. Ancak eşi Hüseyin kızı Nuri mahkemede; nikâhının zorla kıyıldığını belirtmiş, bu yüzden itaat etmeyeceğini söylemiştir. Bunun üzerine taraflar 250 kuruş üzerine anlaşarak boşanmışlardır²²⁷.

Eşlerin anlaşamaması durumunda, kadınların, kocalarına belirli bir ücret ödeyerek ya da bazı haklarından vazgeçerek boşandıkları da olmuştur. Bu ücret kimi zaman aynı kimi zaman da nakdi olarak ödenmiştir. Örneğin; 8 Ekim 1852 tarihli bir belgede Şeyhkendi köyü ahalisinden Musa oğlu Hüseyin ve eşi Hacı Hasan kızı Meymene anlaşamadıklarından dolayı Meymene kocasına boşanmak istediğini beyan ederek, kocası Hüseyin'e bir inek ve ayrılma bedeli teklif etmiştir. Kocanın da bu teklifi kabul etmesi üzerine evlilikleri son bulmuştur²²⁸. Başka bir belgede Diyarbakır'da oturan İlhad kızı Hanım, kocası Nebi oğlu Hüseyin'le huzurları olmadığını belirterek boşanmak için

²²⁴ Ayrıca bu durum "*Muhala'a*", "*hal*" veya "*hul*" olarak da geçmektedir. **Muhala'a**: kadının kocasına biraz mal vermek suretiyle birbirlerinden resmen ayrılmaları demektir, F. Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lügat* [Elektronik Sürüm]

Muhala'a hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Kıvrım, "17. yüzyılda Osmanlı Toplumunda Boşanma Hadiseleri (Ayıntâb Örneği; Talâk, Muhâla'a ve Tefrik)", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (<http://sbe.gantep.edu.tr>) 2011 C. 10, S.1, s. 371 – 400;

Fahrettin Atar, "Muhâlea", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 30, TDV Yayınları, İstanbul 2005, s. 399-402.

<http://www.ilimdunyasi.com/ahkam-hadisleri/muhalaa-veya-hulu/>, Erişim T: 10.03.2019);

Hal: 1. soyma. 2. boşanma. 3. tahttan indirme, Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lügat* [Elektronik Sürüm]; Kadının kocasından belli bir bedel karşılığında boşanması nikâh bağıını çözmek olduğundan buna *hul'* veya *muhâlea* denilir. Mehmet Âkif Aydın. "Hal" *İslâm Ansiklopedisi*, C. 15, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s. 218.

²²⁵ H. Cin, *age.*, s. 227;

²²⁶ BOA, 3731/9b-1, H. 22 L 1289 (23 Aralık 1872).

²²⁷ BOA, 3731/12b-2, H. 15 Ra 1290 (11 Temmuz 1973).

²²⁸ BOA, 3702/23b-4, H. 23 Z 1268 (8 Ekim 1852).

mahkemeye başvurmuş ve mahkemede 30 kuruş mihrinden vazgeçtiğini, oturulacak ev ve iddet nafakası masraflarını üzerine alarak boşanmak istemiştir. Kocası da bu durumu kabul edince taraflar mahkeme huzurunda anlaşarak boşanmış ve başka taleplerinin olmadığını belirtmişlerdir²²⁹.

Eşlerin anlaşamaması, kavga etmesi ve hakaret gibi nedenlerle ilgili açılan davalarda hâkimin kararıyla (tefrik, kazai boşanma) boşanma durumları gerçekleşirdi²³⁰. Örneğin; Arabşeyh Mahallesi'nde oturan Salih Ağa kızı Emi, eşi Şeyho oğlu Ali eşi Emi'nin annesiyle tartışmış ve bu esnada Ali kayınvalidesinin dini ve imanına hakaret etmiştir. Bunun üzerine Emi mahkemede; "mihr-i müeccelim olan 500 kuruş ve iddet nafakamı talep ederim."²³¹ diyerek kocasından boşanmak istemiştir. Hakaret ile ilgili başka bir dava örneği ise şöyledir; Garb Nâhiyesine bağlı Harbecin Köyünde oturan Mustafa kızı Seyran: "eşimle evli iken adı geçen karyedeki evimizde eşim benim din ve imanına küfür etmiştir." diyerek kocası Resül oğlu Mehmed'i mahkemeye vermiştir. Seyran mahkemede; "Bu olaydan sonra eşimle bir ay yaşamış olsam da bu küfürden sonra kendisiyle bir arada olamam." diyerek ayrılmak istediğini dile getirmiştir. Ancak koca ayrılmak istemediğinden bu olayı inkâr etmiştir²³².

Kocalarından ayrılan kadınların başka biri ile evlenmelerine eski kocaları engel olmaya çalışılmış ve bunun üzerine kadınlar mahkemeye başvurmuşlardır. Yapılan başvuruları haklı bulan mahkemeler, eski kocaları boşandıkları eski eşlerine karışmaması konusunda uyarmıştır. Örneğin; Diyarbakır merkeze bağlı Tavuslu köyünde oturan Musa kızı Gözi, eşi Hasan oğlu Cuma'dan huzurları olmadığı için üç ay önce boşanmıştır. Gözi daha sonra başkasıyla evlenmek isteyince eski kocası buna müdahale etmiştir. Kadın mahkemeye başvurmuştur. Bu durum kocasına sorulmuş, eski eş de bunu kabul edince mahkeme eski kocayı, kadına müdahale etmekten men²³³ etmiştir.

Bazı durumlarda kadınların boşanma gerçekleşmeden başka bir erkek ile evlendiği de olmuştur. 18 Eylül 1852 tarihli belgede Mardin kazasına bağlı Akri köyü sakinlerinden Ali oğlu Ömer, Balıkviran köyünde oturan Yusuf oğlu Mustafa'ya karşı açtığı davada;

²²⁹ BOA, 3775/16a-2, H. 29.12.1269 (3 Ekim 1853).

²³⁰ M. Akif Aydın, "Osmanlı Hukukunda Kazâi Boşanma "Tefrik", *Osmanlı Araştırmaları*, C. 5, S. 5, Ocak 1986, s. 1.

²³¹ BOA, 3731/28b-3, H. 17 Ş 1289 (20 Ekim 1872).

²³² BOA, 3775/71a-1, H. 4 R 1298 (6 Mart 1881).

²³³ BOA, 3775/17a-2, H. 29.12.1269 (3 Ekim 1853).

Hadice'nin 4 seneden beri eşi olduğunu, 1 sene önce firar ettiğini ve Mustafa ile nikâhlandığını belirtmiş, boşanma tam gerçekleşmediğinden eşinin nikâhının feshedilip kendisine geri dönmesini talep etmiştir. Ancak Hadice ve Mustafa bu durumu inkâr etmişlerdir. Bunun üzerine durumun aslını öğrenmek için Akri köyünde oturan Şeyh Musa oğlu Şeyh Hüseyin ile İbrahim oğlu Yusuf'un şahitliğine başvurulmuştur. Şahitler mahkeme huzurunda: "Hatice'nin Ömer'in eşi olup, 4 sene boyunca beraber olmuşlar, kadın 1 seneden beri kaybolmuştur. Biz bu duruma şahidiz."²³⁴ diyerek yemin etmişlerdir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır kadınları talak, hul ve tefrik ile boşanmışlardır. Talak'a kocanın tek taraflı boşanma hakkı olarak bakıldığında kadınlar için bir dezavantaj olarak görülebilir. Ancak kadınlar bu dezavantajlı durumu boşanmak istedikleri kocalarıyla anlaşarak kendilerini talak ile boşatarak, avantajlı bir duruma dönüşmüşlerdir. Böylece kadınlar, erkekler gibi boşanma hakkını direk olarak kullanamasa da dolaylı yollarla bu hakkı kullanmışlardır.

3.1.5. Nafaka

Sözlükte Nafaka: "*çıkılmak, gitmek, sarf etmek* anlamlarına gelir. Diğer anlamı ise, *hak sahibine ihtiyacı olan yiyecekleri temin etmek*"²³⁵. Ayrıca "*bir kimsenin eş ve çocuklarına sarf ve infak ettiği şey*"²³⁶ veya "*geçim parası*"²³⁷ demektir. Kocanın zengin veya fakir, iktidarsız veya yahut kocalık ödevini yerine getiremeyecek kadar küçük olması, nafaka mükellefiyetine etki etmez. Aynı şekilde kadının zengin, fakir, Müslüman, gayrimüslim, yaşça büyük ve küçük olması kocasından nafaka talep etmesine engel teşkil etmemiştir²³⁸.

Nafaka vermekle sorumlu olan koca, eşinin hayatını devam ettirebilmesi için gerekli olan yiyecek, içecek, yazlık-kışlık ayırımına dikkat ederek giyim ihtiyacını ve sosyal durumuyla mütenasip dayalı dōşeli bir mesken temin etmek zorundaydı. Bu hususta eşlerin malî durumu ve çevredeki örf ve âdet dikkate alınmıştır²³⁹.

²³⁴ BOA, 3702/21b-4, H. 5 Z 1268 (20 Eylül 1852).

²³⁵ H. Cin, *age.*, s. 196.

²³⁶ Mehmet Kanar, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü* [Elektronik Sürüm].

²³⁷ F. Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lügat* [Elektronik Sürüm].

²³⁸ H. Cin, *age.*, s. 196.

²³⁹ G. Cevher, *agm.*, s. 91;

Nafaka ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Celal Erbay, "Nafaka", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s. 282-285.

Dönem ile alakalı kayıtlardan yola çıkılarak kadınların nafaka talepleri ve nafaka miktarları ile ilgili bilgi sahibi olunmaktadır.

Konuyla ilişkin 12 Aralık 1872 tarihli bir belgede Molla Bahâeddin Mahallesi'nde ikamet eden Kıbtî milletinden Musa kızı Nisa, kocası Hasan oğlu Şeyh İbrahim'den, Zabtiye Mehmed'in evinde talak-ı bâin ile boşanmıştır. Kadının bu durumda geçimini sağlamak için kocasından 50 kuruş nafaka²⁴⁰ talep etmiştir. Diğer bir belgede Diyarbakır'ın Melek Ahmed Camii Mahallesi'nde oturan Hacı kızı Bizar, Nizâmiye Ordusu²⁴¹ askerlerinden Hacı Şeyhmus oğlu Germili Ali'nin iki gün önce kendisini boşadığını haber almış ve bu yüzden Bizar da mahkemeye nafaka talebinde bulunmuştur. Ancak tarafların daha sonra evlendikleri görülmüştür²⁴².

Bazı durumlarda erkeklerin zorlaması ile kadınlar iddet nafakası ve bekleme süresi ücretini zorla üzerlerine aldıkları görülmüştür. Örneğin; Lalabey Mescidi Mahallesi'nden Ahmed kızı Meryem kocası Hasan oğlu Hüseyin'den boşanmıştır. Fakat kocasının baskısından dolayı iddet nafakası ve bekleme süresi ücretini üzerlerine almıştır. Ancak Meryem daha sonra mahkemeye başvurarak kocasının zorlaması ile bu ücretleri üstlendiği belirtmiştir. Bu durum şahitlerle de kanıtlanınca mahkeme Hüseyin'i Meryem'den 50 kuruş istemekten men²⁴³ etmiştir. Bu örnekten anlaşılacağı üzere erkekler boşandıkları eşlerine nafaka vermemek için tehditle kadınlardan nafaka almaya çalıştıkları görülmektedir. Ancak kadınlar bu haksızlık karşısında yılmayıp, mahkemeye başvurmuşlardır. Böylece haksızlığa uğramaları da engellenmiştir.

Kadınlara nafaka olarak eşya da verilmiştir. Konuyla alakalı bir belgede Dağkapı yakınlarında oturan Çiftçi Mahmud eşi İmiş'e nafaka olarak bir kat yatak vermiştir²⁴⁴.

Kadınların kocalarından boşanmak için almaları gereken nafakadan vazgeçtikleri olmuştur. Konuya ilişkin bir belgede; Arabşeyh Mescidi Mahallesi'nde oturan Kasım oğlu Ahmed, eşi Mehmed kızı Zeyneb'ten boşanmıştır. Ancak eski koca kadını rahatsız etmeye devam etmiştir. Kadın boşanmak için nafakasından vazgeçtiğini mahkeme

²⁴⁰ BOA, 3731/3a-2, H. 11 Ş 1289 (12 Aralık 1872).

²⁴¹ Osmanlı Devleti'nde Fransız ve Prusya orduları örnek alınarak, Tanzimat Devri'nde kurulan kara ordusudur. <http://osmanlisozlugu.blogspot.com/2015/05/n-nizamiye-ordusu.html>, (Erişim T: 01.05.2019)

²⁴² BOA, 3702/23b-5, H. 25 Z 1268 (10 Ekim 1852).

²⁴³ BOA, 3702/2a-2, H. 13 R 1269 (24 Ocak 1853).

²⁴⁴ BOA, 3702/4b-5, H. 24 M. 1269 (7 Kasım 1852).

huzurunda şahitlerle kanıtlamıştır. Bunun üzerine mahkeme eski kocanın kadına müdahale etmekten men etmiştir²⁴⁵.

Bazı durumlarda kadınların nafakası, mihr ve boşanma bedelleri ile birleştirilerek verilmiştir. Konuya ilişkin bir belgede Mardin Kazasına bağlı Akri köyü oturan Ali oğlu Ömer, eşi Hüseyin kızı Hadice'den boşanmak istemiş, bunun için mahkemede Hadice'ye boşanma bedeli, mihr ve nafaka bedeli olarak toplamda; 200 kuruş kıymetinde iki öküz, altmış kuruş kıymetinde üç adet koyunu verdikten sonra eşinden boşanmıştır²⁴⁶.

Nafaka sadece boşanma durumunda kadınlara verilmemiştir. Eğer koca görevi sebebiyle ya da başka bir nedenle evden uzak bir yere giderse de eşine nafaka vermiştir. Koca, kendisi olmadığı için bu işle başkalarını da görevlendirmişlerdir. Sicillerde konuyla alakalı belgelerde Diyarbakır'ın el-Hac Osman Mahallesi'nde oturan Mütesellim Mehmed Ağa, Sayda'ya göreve gitmiş ve olmadığı sürede eşi Abdullah kızı Rukiye mağdur olmasın diye her ay birer kuruş vermek üzere Abdullah oğlu Ahmed'i görevlendirmiştir. Ahmed bu nafakayı vermeyi ihmal etmemiştir. Ancak Ahmed, kadının kocasının sekiz ay önce ölmüş olduğunu duymuş ve bu durumu mahkemede şahitlerle kanıtlamıştır. Ahmed kendisini nafaka vermekle görevlendiren Mehmed Ağa'nın ölmesi hasebiyle nafakayı vermek istemediğini belirtmiş ve mahkeme de bu durumu kabul etmiştir. Böylece mahkeme, Ahmed'in Rukiye'ye nafaka verme görevinin son bulmasına²⁴⁷ karar vermiştir. Diğer bir belgede Büzürg Mahallesi sakinlerinden el-Hâc Veysi oğlu Debbağ Seyyid Ömer ticaret için başka bir yere gideceğinden, eşine nafaka vermesi için el-Hâc Şaban oğlu Kavaf Hasan Çelebi'yi görevlendirmiştir. Hasan bütçesinden Debbağ Seyyid Ömer'in eşi Sara Hatun'a, 27 ayda toplamda 180 kuruş vermiştir. Kadın, kocası gelmemesi durumunda verilen nafakanın kendi borcu olduğunu dile getirmiştir. Kocasını geri gelmeyince de Hasan verdiği nafakayı mahkemeye başvurarak kadından istemiştir. Bu durumu şahitlerle de desteklemiştir. Bunun üzerine mahkeme kadından almış olduğu parayı Hasan'a geri vermesine²⁴⁸ hükmetmiştir. Böyle durumda kadınlar, kocalarının dönmediği için nafaka borcuna girerek mağdur olmuşlardır.

²⁴⁵ BOA, 3702/9a-2, H. 19 R 1268 (11 Şubat 1852).

²⁴⁶ BOA, 3702/21b-4, H. 3 Z 1268 (18 Eylül 1852).

²⁴⁷ BOA, 3775/20b-1, H. 29.12.1269 (3 Ekim 1853).

²⁴⁸ BOA, 3775/20b-2, H. 29.12.1269 (3 Ekim 1853).

Kadınlar, kocalarının nafakalarını temin etmemesi üzerine mahkemeye başvurmuşlardır. Konuya ilişkin bir belgede Derviş Hüseyin Mahallesi'nde oturan Lebenci Yaşar kızı Emi, kocası Üçüncü Alayın İkinci Bölüğünden Nalband Mustafa oğlu Receb ile şahitler huzurunda evlenmiş Ancak Receb başka yere göreve gitmiş ve daha sonra eşin Emi'ye nafaka vermeyi bırakmıştır. Emi de mahkemeye başvurarak kocasının kendisine nafaka vermesini talep etmiştir. Fakat Receb'in durumu inkâr etmesi üzerine şahitlere başvurulmuştur²⁴⁹. Diğer bir belgede Diyarbakır sancağı sakinlerinden Fatma Hanım yazdığı arzuhalde: “Benimle aynı mahallede oturan Nuri ile 12 sene önce evlendim. Ancak Nuri'nin iki yıl önce beni, küçük oğlum Hasan'ı ve iki kızımı bırakıp memleketine gitti. Bu iki yıl içinde sadece iki kez birer akçe göndermiştir. Çocukların ihtiyacı için Nuri'den 15.000 kuruş talep ediyorum. Ancak Nuri'ye ulaşamıyorum. Bana yardım ve merhamet edin. Benim yerime işlemleri gerçekleştirmesi için vekâletimin mahallemizde oturan ve Musul taraflarına miri arazilerinin kaydı için gidecek olan defterhane kâtiplerinden Ali Efendi'ye verilmesini istiyorum. Evlatlarıma merhamet edilerek bir emir çıkarılsın.” diye ricasını iletmiştir. Bunun üzerine Kürdistan Vali'sine gönderilen emirle Fatma Hanım'ın talebi yerine getirilmiş, Ali Efendi'ye vekâlet verilerek, 15.000 kuruşun Nuri'den alınmasını sağlaması²⁵⁰ istenmiştir. Bu örnek gösteriyor ki kadınlar, uzak diyarlara kaçıp giden kocalarından, devlet görevlileri vasıtasıyla nafaka talep etmişlerdir.

Şayet Kadınlar boşanmada kusurlu ise nafaka isteme hakkını kaybetmiş olurdu²⁵¹. Boşanmak isteyen kadınların genelde nafaka almaktan vazgeçtiğini yukarıdaki örneklerde görülmüştür. Nafaka talebi sadece boşanmayla söz konusu olmamış, evlilik esnasında ihtiyaçların karşılanması hususunda da talep edilmiştir.

3.1.6. Çocukların Bakımı

Kocaların vefatından sonra kalan çocukların bakımını genellikle eşler üstlenmiş ayrıca çocuklarına da vasilik de yapmışlardır. Konuya ilişkin 21 Nisan 1851 tarihli belgede Diyarbakır'ın İskender Paşa Mahallesi sakinlerinden olan Mahmud oğlu Ahmed vefat etmesi üzerine eşi Abdullah kızı Emine, çocukları Ahmed ve Mahmud'u yanına

²⁴⁹ BOA, 3731/27a-1, H. 4 B 1289 (7 Eylül 1872).

²⁵⁰ BOA, A. MKT. DV. 77/93-1,3, H. 25.04.1271 (15 Ocak 1855).

²⁵¹ H. Cin, *age.*, s. 205.

olarak onlara hem bakmış hem de vasilik etmiştir. Ancak çocuklar daha sonra vefat etmişlerdir²⁵².

Kimi zaman bazı kadınlar sadece çocuklarına bakmamış, kimsesiz kalan çocukların bakımını da üstlenmişlerdir. Ancak bunu yaparken devletten de yardım almışlardır. Konuyla alakalı bir belgede Diyarbakır'ın Hüsrev Paşa Mahallesi'nde oturan Mustafa kızı Fâtıma, dokuz aylıkken anne babasını kaybederek kimsesiz kalan Mehmed'in bakımını üstlenmiştir. Ancak Fâtıma'nın maddi gücü yetersiz kalmış ve Mehmed'in bakımı için mahkemeye başvurup kendisine nafaka temin edilmesini istemiştir. Mahkeme de çocuğun ihtiyaçları için kadına, her gün için altı akçe verilmesini kararlaştırmıştır²⁵³.

3.1.7. Çok Eşlilik

İslam dininin temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim çok eşliliği sınırlandırmakla birlikte, eşler arasında adaletli olunamayacaksa tek eşle evliliği tavsiye etmektedir. Kur'an-ı Kerim'de "*kadınlar*" anlamına gelen Nisa Suresi dahi vardır. Bu surenin 3. Ayetinde; "*Eğer öksüz kızlarla evlendiğinizde onlara karşı adaletli davranmaktan korkarsanız, hoşunuza giden diğer kadınlardan iki, üç ve dörde kadar evlenebilirsiniz. Eğer adâleti gözetememekten korkarsanız, o zaman bir taneyle veya elinizin altındakiyle (sahip olduğunuz cârîye ile) yetinin. Doğruluktan ayrılmamak için bu daha elverişlidir.*"²⁵⁴ diye buyrulmaktadır.

İncelediğimiz dönemde kayıtlarında Diyarbakır toplumunda pek yaygın olmasa da iki veya çok az da olsa üç eşlilik görülmüştür. Bu tespitler tereke defterleri incelenerek yapılabilmektedir. Çalışılan 10 defterin 5 tanesinde çok eşliliğe rastlanmıştır. Terekelerde ölen kişilerin malları varisleri arasında paylaştırılmış ve bu mallardan eşlerine de hisse verildiğinden eşlerinin isimleri burada zikredilmiştir. Böylece bu kayıtlardan erkeğin kaç eşle evli olduğunu tespit edilmiştir.

Farklı sicillerde karşılaştığımız iki eşlilik ile ilgili örnekler şöyledir: Diyarbakır merkeze bağlı Hüseyin Efendi Mescidi Mahallesi sakinlerinden olup vefat eden Salih oğlu Ömer'in; Abdullah kızı Fâtıma ve Yusuf kızı Esmâ isimli iki eşi vardır²⁵⁵. Diğer bir

²⁵² BOA, MH. ŞSC. D. 3680/47a-1, H. C 1267 (Nisan 1851).

²⁵³ BOA, 3775/3b-2, H. 29.12.1269 (3 Ekim 1853).

²⁵⁴ E. H. Yazır, *Kur'an-ı Kerim ve Meali -Nisa Suresi, 3. Ayet-*.

²⁵⁵ BOA, 3707/61a-1, H. 5 M 1265 (1 Aralık 1848).

örnekte; Diyarbakır merkeze bağlı Arab Şeyh Mahallesi sakinlerinden vefat eden Abdullah oğlu Derviş'in; Mehmed kızı Hamide ve Mustafa kızı Zeyneb isimli iki eşi vardır²⁵⁶. Konuyla ilişkin diğer bir belgede Diyarbakır merkeze bağlı Câmî-i Kebîr Mahallesi'nde oturup bundan evvel vefat eden Hacı Sun'ullah Efendi oğlu Hacı Abdullah Efendi'nin; Mustafa Efendi kızı Zeliha ile Abdullah Güllü isimli iki eşi vardır²⁵⁷. Başka bir belgede Diyarbakır merkeze bağlı Garb nâhiyesine tâbi Yengice köyünde otururken vefat eden Garal oğlu Mustafa'nın, Şemdin kızı Âişe ve Ali kızı Huri isimli iki eşinin olduğu tespit edilmiştir²⁵⁸.

Konuyla alakalı başka bir defterde; Lice kazasında oturan Mustafa oğlu Ali mahkemede, Dadaş köyü oturan Osman oğlu Abdullah'ın huzurunda "beş ay önce amcam Hüseyin oğlu Hasan vefat edip Veraseti eşleri Abdullah kızı Bizar, Bekir kızı Zinet ile bana" diyerek varislerin isimlerini sıralamıştır²⁵⁹. Başka bir defterde ise; Diyarbakır merkeze bağlı Sülukiye Mescidi Mahallesi'nde otururken bundan evvel vefat eden Hacı Said Ağa oğlu Hacı İsmail Ağa'nın verasetinden eşleri, Haydar kızı Fâtıma ve Monlâ Mehmed kızı Âişe²⁶⁰ isimli kadınlara da hisse verilmiştir.

Diğer bir defterde ise; Diyarbakır'a bağlı Taceddin Mahallesi'nde otururken vefat iden Şeyh Mehmed Efendi oğlu Mehmed Efendi'nin eşleri Emine Ümmügülsüm Hatun ve Zarife Hatun'a mihr-i müeccel vermiştir. Aynı defterdeki diğer bir örnekte; Diyarbakır'ın Hüsemaddin Mahallesi ahalisinden olup Mardin Sancağı Nusaybin kazasında vefat eden İbrahim Ağa oğlu Seyyid Ağa'nın veraseti eşleri, Mehmed Ağa kızı Vesile Hatun ve Hurşid kızı Hadice Hatun'a kalmıştır. Tespit edilen başka bir belgede; Diyarbakır'a bağlı Yiğid Ahmed Mahallesi'nde otururken bundan evvel vefat eden Molla Mecit Efendi oğlu Penbeci Ahmet Efendi'nin, Zahide Hatun ve Süleyman kızı Aişe isimli iki eşi vardır. Diğer bir belgede Diyarbakır'ın Camiü's-Sefa Mahallesi'nde oturuyorken daha önce vefat eden Mansur Ağa oğlu Mustafa Efendi'nin, Mustafa kızı Serpil Hatun ve Hüseyin kızı Aişe Hatun'a isimli iki eşi vardır²⁶¹.

²⁵⁶ BOA, 3707/72a-1, H. 25 S 1265 (20 Ocak 1849).

²⁵⁷ BOA, 3680/49b-1, H. 1 Ca 1267 (4 Mart 1851).

²⁵⁸ BOA, 3680/82b-2, H. 10 R 1268 (2 Şubat 1852).

²⁵⁹ BOA, 3702/27a-5, H. 29.12.1269 (3 Ekim 1853).

²⁶⁰ BOA, 3775/40a-2, H. 10 Z 1268 (25 Eylül 1852).

²⁶¹ Gülşen Akkoyun, *345 Numaralı Diyarbakır Şer'iyye Sicil Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi* (H. 1298-1301/M. 1881-1884), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Yayınlanmamış

İki eşli evliliklerin bazılarında erkeklerin iki eşten de çocuğu olmadığını tespit edilmiştir. Bu da ikinci evliliğin çocuk sahibi olabilmek için yapılmış olabileceğini göstermektedir. Ancak bazı iki eşli evliliklerde, iki eşten de çocukların olduğu görülmektedir.

Üç eşlilik ile ilgili iki farklı defterde sadece üç belge tespit edilmiştir. Konuya ilişkin bir belgede Şark'a bağlı Yarımca köyünde otururken iken bundan önce vefat eden Osman oğlu Mustafa'nın, Salih kızı Kudret, Abdullah kızı Âişe ve Yusuf kızı Medine isimli üç eşi vardır²⁶². Miras paylaşımında üç eşten de çocukların olmadığı görülmektedir. Bundan dolayı erkek, çocuk sahibi olabilmek için ikiden fazla evlilik yapmış olabilir. Aynı defterdeki diğer belgede Diyarbakır'ın Derviş Hüseyin Mescidi Mahallesi sakinlerinden iken bundan evvel vefat etmiş Hasan oğlu Hacı Hüseyin'in Bekir kızı Fâtıma, Ramazan kızı Sultan ve İbrahim kızı Havva isimli üç eşi vardır²⁶³. Ancak adamın erkek çocuğunun olmadığı görülmektedir. Bu durumda erkeğin ikiden fazla kadınla evlenmesinin sebebi erkek çocuk sahibi olma isteği olabilir.

İkiden fazla kadınla evlenme sebeplerinin yalnızca çocuk sahibi olma ya da erkek çocuk sahibi olma isteği olmadığını aşağıdaki belgeden anlaşılmaktadır. Konuyla alakalı belgede; Diyarbakır merkeze bağlı Kiki nahiyesinin Yuvacık köyü sakinlerinden iken bundan evvel vefat eden Hüseyin oğlu Derviş Kâhya'nın, Halid kızı Hani, Yunus kızı Nuri ve Davud kızı Zeliha isimli üç eşi vardır. Adamın üç eşle birlikte 6'sı erkek, 5'i kız olmak üzere toplamda 11 çocuğu vardır²⁶⁴. Derviş Kâhya'nın 7.200 kuruş terekesinin olması maddi durumun iyi olduğu için çok evlilik yoluna gittiğini göstermektedir.

3.2. HUKUKİ ALANDA KADIN

3.2.1. Vesayet ve Vekâlet Hakkı

Vesayet sözlükte: “*vasilik, vasiyet, emir, tembih; tavsiye*”²⁶⁵ anlamlarında kullanılmaktadır. “Vesayet; kendisine ait malları tasarruf edebilmek için gerekli olan şartları sağlayamayan kişilere onun adına mallarını idare etmek üzere bir kimsenin tayin

Yüksek Lisans Tezi, Ağustos 2017, s. 41, 138, 243, 311; Gülşen Akkoyun Özlü “345 Numaralı Şer’iyye Sicil Defterine Göre Diyarbakır’ın Sosyo-Ekonomik Ve Kültürel Yapısı”, *Asya Studies Dergisi*, Number:1, Sonbahar 2017, s. 131-140.

²⁶² BOA, 3707/79b-1, H. 15 S 1265 (10 Ocak 1849).

²⁶³ BOA, 3707/90a-1, H. 5 Ca 1265 (29 Mart 1849).

²⁶⁴ BOA, 3680/54b-1, H. 15 B 1267 (16 Mayıs 1851).

²⁶⁵ F. Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lügat* [Elektronik Sürüm].

edilmesidir. Haklarını kullanma ehliyetine sahip olmayan ya da bu hususta eksiklik gösteren kişilere vesayet yoluyla tayin edilen bu kişilere vasi adı verilir”²⁶⁶. “Vasiler kim tarafından ve ne için atandıklarına göre farklı isimler de almışlardır. Ölen kişi hayattayken mallarının kullanımı için kendisinin atadığı vasiye *vasîyy-i meyyit*; kadı tarafından atanana *vasiyy-i kadı ve vasiyy-i mansub*; vasiyet eden kişi tarafından ölümünden sonra malını ve çocuklarının işlerinde tasarruf etmek üzere atanana *vasiyy-i muhtar* denilmektedir. Vasi olacak kişinin temel vasıfları; dürüst, ahlaklı ve dindar olmasıdır. Mahkeme kararında bu vasıflar genellikle *dindar ve müstakim* olmak kavramlarıyla ifade edilmiştir”²⁶⁷.

Ele alınan defterlerin çoğunda vasilik ile ilgili kayıtlara rastlanmıştır. Aşağıdaki örneklerde hepsine yer vermeyip, birbirinden farklı olan vasilik konuları ele alınmıştır.

Babası vefat eden küçük çocuklara genellikle anneleri vasilik yapmıştır. Konuyla alakalı bir belgede Şark’a bağlı Kızıl Mehmed köyü sakinlerinden iken vefat eden Ali oğlu Çerçi Hasan’ın mirasından küçük oğlu Ali ve kızı Emine’ye mal kalmıştır. Çocuklar küçük olduğundan anneleri Abdullah kızı Elif’in onlara şer’i yönden vasi olduğu²⁶⁸ belirtilmiştir. Diğer bir belgede Diyarbakır’ın Cami-ün Nebi mahallesinde vefat eden Mehmed oğlu Kasım Ağa’nın veraseti eşi Mahmud kızı Fâtıma, büyük oğlu Mehmed, küçük oğlu Mustafa, büyük kızı Âişe ve küçük kızı Emine’ye ait olduğu tespit edilmiştir. Çocuklara kayıtlarda da anneleri olduğu kesin olan Fâtıma Hatun vasilik²⁶⁹ yapmıştır.

Anneleri vefat eden kız çocukları, abla olarak kardeşlerine vasilik yapmışlardır. Sicillerde konuya ilişkin belgelerde Diyarbakır’ın Kastal Mahallesi sakinlerinden olup bundan evvel vefat etmiş Abdullah kızı Ümmi Hatun’un veraseti büyük kızları Rukiye, Râhile ve küçük oğlu Hüseyin’e kalmıştır. Hüseyin’e ise ablası Rukiye Hatun vasilik²⁷⁰ yapmıştır.

Kimi zaman bazı kadıların yeğenlerine de (erkek kardeşinin çocuğu) vasilik yaptığı görülmektedir. Konuyla alakalı bir belgede Diyarbakır’ın Çopyan Mescidi Mahallesi sakinlerinden olup bundan önce vefat eden Abdullah kızı Âişe’nin veraseti, büyük kızı

²⁶⁶ B. Tezcan, *agt.*, s. 109

²⁶⁷ Z. Uysal, *agt.*, s. 56.

²⁶⁸ BOA, 3707/1b-1, H. 1 B 1264 (3 Haziran 1848).

²⁶⁹ BOA, 3775/82a-1, H. 28 M 1299 (20 Aralık 1881).

²⁷⁰ BOA, 3707/8b-3, H. 15 Ş 1265 (6 Temmuz 1849).

Sabite ile vefat etmiş olan oğlu Hâfız Hüseyin'in küçük kızı Fâtıma'ya kalmıştır. Çocuk küçük olduğu ve başka akrabası olmadığı için de ona halası vasi²⁷¹ olmuştur.

Anne ve babası olmayıp, akli dengesini yitiren kadınları akrabalarından birisi koruma altına almıştır. Aynı zamanda bu kişi kadına vasi olarak da tayin edilmiştir. Örneğin; Diyarbakır'ın Melek Ahmed Paşa Câmii Mahallesi ahalisinden Abdullah kızı Safiye'nin akli dengesi yerinde olmayıp iyileşme ihtimalinin de olmadığı tespit edilmiş, velisi olmadığı için akrabalarından Mehmed Ağa oğlu Mollâ Zülfikar onu koruması altına almıştır. Daha sonra Mollâ Zülfikar Safiye vasisi olarak kabul edilmiş ve Safiye'nin mal tahriri yapılarak defter vasiye teslim edilmiştir²⁷².

Babası ölen küçük çocuklara anneleriyle birlikte başkaları da vasilik yapmıştır. Konuya ilişkin bir belgede Diyarbakır'ın Cami-ün Nebi Mahallesinde otururken vefat eden Mehmed oğlu Hacı Hüseyin'in veraseti eşi Davud kızı Âişe, küçük oğluna ve küçük kızları Emine ile Fâtıma'ya kalmıştır. Küçük çocukların vasilerininin Berber Hacı İbrahim ve anneleri Âişe'nin²⁷³ olduğu görülmektedir.

Annesi vefat eden çocuklara halası vasilik yapmış ve çocuklara kalan hisseyi kâr karşılığında başkalarına vererek işletmiştir. Konuyla alakalı bir belgede Diyarbakır'ın Çakal Mescidi Mahallesi'nde otururken bundan evvel vefat eden Mustafa, oğlu Mustafa'nın veraseti eşleri Musa kızı Havva, Abdullah kızı Râhile ve küçük oğlu Süleyman'a kalmıştır. Mustafa'dan çocuğuna hisse olarak 1.247,5 kuruş kalmıştır. Daha sonra Mustafa'nın annesi Havva'nın vefat etmesi üzerine çocuğa 80 kuruş daha kalmıştır. Böylece Mustafa'nın toplamda 1.320,5 kuruş 5 parası olmuş, bu da çocuğun halası ve vasisi olan Âişe Hatun isteğiyle Ahmed Çarko'ya verilmiştir. Ahmed Çarko ise bu parayı üç seneliğine 594 kuruş zam ile birlikte 1.814.5 kuruş olarak geri verecektir. Ancak Ahmed Çarko ölmüştür. Ancak eşi Fâtıma Hatun bu parayı üzerine borç olarak aldığını kabul ettiğini bildiren belgeyi Mustafa'nın halası olan Âişe Hatun'a teslim²⁷⁴ edilmiştir.

Vasilik görevini üstlenen kadınlar, vasileri oldukları kişilerin haklarını diğer varis ve kişilere karşı korumuşlardır. Örneğin; Diyarbakır'ın Cami-ün Nebi Mahallesi

²⁷¹ BOA, 3680/24a-2, H. S 1269 (Kasım 1852).

²⁷² BOA, 3707/3a-2, H. 25 B 1265 (16 Haziran 1849).

²⁷³ BOA, 3707/122a-1, H. 1 L 1265 (20 Ağustos 1849).

²⁷⁴ BOA, 3707/55b-2, H. 25 M 1265 (21 Aralık 1848).

sakinlerinden iken vefat eden Haydar kızı Zerri'nin veraseti eşi Mehmed b. Abdullah, kardeşi Homo ve küçük kızı Sultan'a kalmıştır. Yapılan tahkiklerden sonra Sultan'a mahkeme tarafından Bozali kızı Nuri isimli kadın vasî olarak tayin edilmiştir. Vasi seçilen Nuri mahkemede, Mehmed ile Homo huzurunda; vefat eden anneye ait olan eşya ve oturduğu evin Sultan'a ait olduğunu ispat etmiş, bunun üzerine mahkeme terekeyi tekrar tespit edip, *1.981 kuruş 1 rub'u* küçük kızın vasisi Nuri'ye teslim etmiştir²⁷⁵.

Vekâlet sözlükte “vekillik, başkasının işini görmeye memur olma, başkasını kendi yerine geçirme, birinin yerini tutma”²⁷⁶ gibi anlamlara gelir. Ayrıca “bireyin, haklarını korumak ve işlerini yürütmek üzere bir başka kimseyi tayin etmesidir”²⁷⁷.

Kadınların vekâlet yoluyla gerçekleştirdikleri evlenme, mülk alım satımı, miras paylaşımı, boşanma vs. gibi pek çok konu bulunmaktadır. Öncelikle mahkemeye intikal eden hukuki meselelerde, mahkemenin onayladığı vekiller atanmıştır. Tayin edilen bu kişiler belirli bir süre ve görevi yerine getirmek için atanabileceği gibi herhangi bir zamana, şarta bağlı olmadan vekili olduğu kişinin haklarını korumak ve bütün hukuki işlerini gerçekleştirmek üzere atanmıştır. Vekilin hukuki görevi, müvekkili gibi doğrunun araştırılmasıyla ilgilenmek ve onun haklarını korumak amacıyla delillerin çarpıtılmasını engellemektir. Kadınlar, vekillerini daha çok yakın erkek akrabalarından seçmişlerdir. Bunlar; eş, baba, erkek kardeş, erkek çocuklar, dayı ve amcalarıydı. Ancak yakın erkek akrabaları arasından vekil tayin edilebilecek kimsenin bulunmadığı durumlarda bu vazifeyi kadı üstlenmişlerdir²⁷⁸. Vekil seçilen kişi mahkemede vekillik görevinin kendisine verildiğini şahitlerle ya da belgelerle kanıtlamak zorundaydı.

Yetim ve öksüz çocukların mağduriyet yaşamaması için vekilleri farklı yere gitseler dahi yerlerine başka birisini vekil tayin etmişlerdir. Konuya ilişkin bir belgede vefat eden Halebli Bağalıcı Mehmed'in küçük oğlu Mehmed, Şeyhmus ve küçük kızı Âdile'ye, Seyyid Şakir Ağa vekil olarak seçilmiştir. Ancak vekil Seyyid Şakir Ağa hacca gitmek istediği için Yiğid Ahmed Mescidi Mahallesi'nde oturan Hacı Mustafa oğlu Hacı Mehmed Ağa'yı vekil seçerek kayıtları ona teslim etmiştir²⁷⁹.

²⁷⁵ BOA, 3707/106b-2, H. 15 L 1265 (3 Eylül 1849).

²⁷⁶ F. Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lügat* [Elektronik Sürüm].

²⁷⁷ B. Tezcan, *agt.*, s. 111.

²⁷⁸ Z. Uysal, *agt.*, s. 90; B. Tezcan, *agt.*, s. 111-112.

²⁷⁹ BOA, 3707/3b-1, H. 15 Ş 1264 (17 Temmuz 1848).

Kocaları ölen kadınlar, eşlerinin borç verdiği kişilerden borcun tahsili için başkalarını vekil tayin etmişlerdir. Konuyla alakalı bir belgede Lice kasabasında otururken vefat etmiş olan Circis oğlu Hacı Şeyhmus'un eski eşi Hasan kızı Huri tarafından Abdullah oğlu Mollâ Ahmed vekil tayin edilmiştir. Mollâ Ahmed vekillik görevini Huri vefat ettiği için, mahkeme huzurunda Ali oğlu Behram ve İbrahim oğlu Ali'nin şahitliğiyle kanıtlamıştır. Molla Ahmed'in mahkemeden talebi ise; Huri'nin Hacı Ahmed Efendi'deki 1.167 kuruş borcunun alınmasıdır²⁸⁰.

Kadınlar, kocalarından kendilerine kalan mirası şahitler huzurunda kanıtlamış ve babalarını da vekil tayin etmişlerdir. Konuya ilişkin bir belgede Kaşıkbudak Mahallesi'nde vefat eden emekli Abdullah oğlu İbrahim oğlu Mehmed Ağa'nın veraseti eski eşi Rıdvan Ağa kızı Emine, küçük çocukları Şeyh Mehmed ve Hasibe'ye kalmıştır. Emine kendisine kalan mallar için babası Hasan oğlu Rıdvan Ağa'nın vekil seçmiş vekalet verilen baba görevini, emekli Ali oğlu Yüzbaşı Halil Ağa ve Hüseyin Efendi şahitlikleriyle ispat etmiştir²⁸¹.

Bazı Kadınlar evlenmek için başkalarını vekil tayin etmişlerdir. Örneğin; Derviş Hüseyin Mahallesi'nde oturan Lebenci? Yaşar kızı Emi, Üçüncü Alayın İkinci Bölüğün Nalbant Mustafa oğlu Receb ile altı ay önce 500 kuruş mihr alarak, Şeyhavî Pençik isimli kişinin evinde evlenmiştir. Ancak nikâha kadın katılmamış, vekil olarak seçilen Rebiş oğlu Lebenci? Musa'yı göndermiştir. Bu evlilik Liceli Mustafa ve Alevî Şeyhbizini şahitlikleriyle, Hüsreviye Camii'nin Şafii İmamı Molla Mehmed'in huzurunda gerçekleşmiştir²⁸².

Yukarıdaki örneğin tam tersi durumlarda da yaşanmıştır. Sicillerde karşılaştığımız bir belgede; Alican Mahallesi'nde oturan Mustafa kızı Emine Hatun Şeyh Davud oğlu Derviş'ten talak ile boşanmıştır. Emine Hatun mahkemeye bizzat katılmayıp, kardeşi Hüseyin'e vekâlet vermiştir. Hüseyin'in vekilliği de Dakü oğlu Mehmed Emin ve Kadir oğlu Abdülbaki Ağa'nın şahitlikleriyle kanıtlanmıştır²⁸³.

²⁸⁰ BOA, 3702/7a-2, H. 29.12.1269 (3 Ekim 1853).

²⁸¹ BOA, 3731/22b-3, H. 15 B 1289 (18 Eylül 1872).

²⁸² BOA, 3731/27a-1, H. 4 B 1289 (7 Eylül 1872).

²⁸³ BOA, 3775/78a-3, H. 16 Z 1298 (9 Kasım 1881).

Çocuklar, babaları öldürülünce varisleri olarak diyet davası açmışlardır. Bu davada büyük kız baliğ olmasına rağmen, erkek kardeşi/abisine vekâlet vermiştir. Konuyla alakalı bir belgede Hani kazasına bağlı Kareşte köyü çevresinde, sekiz sene önce öldürülen İbrahim oğlu Mehmed'in veraseti eşi Mustafa kızı Emine, büyük oğulları Hasan, Eyüb, büyük kızı Esmâ ile küçük kızı Meymene'ye kalmıştır. Esmâ baliğ olmasına rağmen mahkemede erkek kardeşi/abisi Hasan'a vekalet vermiştir²⁸⁴.

Kadınları mülk satışında da başkasına vekâlet vermişlerdir. Verilen bu vekâletler mahkeme huzurunda şahitlerle kanıtlanmıştır. Sicillerde karşılaştığımız konuyla ilişkin bir belgede Diyarbakır'ın Molla Alizade Mahallesi'nde oturan Ömer kızı Hadice evini satmak için, es-Seyyid Taha oğlu İmam es-Seyyid Mehmed Efendi'yi vekil tayin ettiğini belirtilmiştir. Bu da Mustafa oğlu el-Hâc Abdülvâhhab ve Yusuf oğlu Ebubekir'in şahitliğiyle doğrulanmıştır²⁸⁵. Diğer bir belgede Diyarbakır merkeze bağlı Kılbaş Mahallesi'nde oturan Abdal kızı Fâtıma evini satmak için Abdullah oğlu Kantar'ın vekil tayin etmiştir. Bu vekâlet meselesi de mahkemede, Tatar Ahmed oğlu Ali ve Hasan oğlu Veyis'in şahitlikleriyle doğrulanmıştır²⁸⁶.

Bazı durumlarda kadınlar, mahallelerinden olan devlet görevlilerine de vekâlet vermişlerdir. Konuyla ilişkin olarak Diyarbakır merkezde ikamet eden Fatma Hanım, Sadaret Mektubi Kalemi Deavi Evrakına bir arzuhalde bulunmuş, arzuhalinde kendisi ve oğlunu terk ederek Musul'a giden kocasından çocuğunun nafakasının alınmasını istemiştir. Ancak o dönemde bir kadının tek başına Diyarbakır'dan Musul'a gitmesi pek mümkün olmamıştır. Durum böyle olunca Fatma Hanım da Musul tarafının miri arazi kaydı için görevlendirilen defterhane kâtibi Ali Efendi'nin vekili olmasını istemiştir. Bunun üzerine merkezden, Kürdistan Eyalet valisine emir gönderilerek şer'i hükümler çerçevesinde Fatma Hanım'ın talebinin yerine getirilmesi²⁸⁷ istenmiştir.

Kadınlar vekâlet verdikleri kişilerin vekillikleri, mahkemede aklı başında en az iki kişinin şahitliğiyle kanıtlandıktan sonra başlamıştır²⁸⁸.

²⁸⁴ BOA, 3702/2a-3, H. 29.12.1269 (3 Ekim 1853).

²⁸⁵ BOA, 3775/5b-3, H. 29.12.1269 (3 Ekim 1853).

²⁸⁶ BOA, 3775/15a-3, H. 29.12.1269 (3 Ekim 1853).

²⁸⁷ BOA, A. MKT. DV. 77/93-1,3, H. 25.04.1271 (15 Ocak 1855).

²⁸⁸ Mahkemede şahitlik eden aklı başında kişiler için “*ârifân*” kelimesi kullanılmıştır.

3.2.2. Miras

Miras sözlükte: “Ölenin hısımlarına veya kanunen verilmesi gereken kimseye bıraktığı mal, mülk, para”²⁸⁹ anlamına gelir. Osmanlı’da kadınların miras ve mülkiyet hakları hukukla garanti altına alınmış ve bu hakları mahkeme vasıtasıyla korumuştur. Kadının izni olmadan kimse malını satamaz, kiralayamaz ve tasarruf edemezdi. Mülkü isteği dışında satılması durumunda ise mülkün kadına ait olduğu ispat edildiği zaman satış iptal edilmiştir²⁹⁰.

Mülkiyette mal ayrılığı prensibi kabul edilmiş, kadın bu çerçevede malını istediği gibi kullanabilmiştir. Uygulamada ise bir farklılık vardır. Genellikle kadına kocasının hükmü altındaymış gibi muamele edilmiş ve malları ona göre idare edilmiştir. Kadın eşinin, babasının ve kardeşlerinin malından da miras sahibi olabilirdi. Koca öldüğünde çocuğu varsa, kadın mirasın 1/8’ini, çocuğu yoksa 1/4’ini alırdı. Kadın ölürse çocuğu varsa koca mirasın 1/4’ini, yoksa 1/2’ini alırdı. Mirastan kız çocuklarına, erkeklerin yarısı kadar hisse verilmiştir²⁹¹.

“Ölen kişinin, kadın ya da erkek, geride bıraktığı malların tümüne *muhallefât* ya da *tereke*”²⁹² denir. Tereke, ölenin hayatı boyunca edindiği servetin tamamını içermektedir. Bundan dolayı terekelerden ölen kişinin toplam mal varlığını, malın hangi kalemlerden oluştuğu ve borçları öğrenilebilir²⁹³.

İslam Hukuku’na göre ölenin terekesi ili ilgili şu dört işlem yapılırdı. Bunlar;

- 1-Techîz-tekfin (cenaze masrafları),
- 2-Borçların ödenmesi,
- 3-Vasiyyetlerin yerine getirilmesi,
- 4-Kalan terekenin vârisler arasında paylaşılması²⁹⁴.

²⁸⁹ F. Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lügat* [Elektronik Sürüm].

²⁹⁰ Ş. Büyükşahin, *agt.*, s. 35.

²⁹¹ Ş. Büyükşahin, *agt.*, s. 35.

²⁹² B. Tezcan, *agt.*, s. 70.

²⁹³ Esra Baş, *Arşiv Belgelerinden Hareketle XVIII. Y.y. Osmanlı Toplum Hayatında Kadın*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat ABD, İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 78.

²⁹⁴ E. Baş, *agt.*, s. 78.

Böylece terekelerden, vefat edenin borç ve alacaklarını, vasiyette bulundu ise; kimlere ne kadar vasiyette bulunduğu, geride kalan aile fertleri hakkında bilgi sahibi olunabilir.

Kur'an'da erkeğin kadından üstün tutulduğu (faddale) tek konu mirastır²⁹⁵. Bu durumun sebebi Kur'an-ı Kerim'in, Nisa Suresinin 34. Ayetinde; *“erkekler kadınların üzerinde idareci ve hâkimdirler. Çünkü Allah birini (cihad, imamet, miras gibi işlerde) diğerinden üstün yaratmıştır. Bir de erkekler mallarından (aile fertlerine) harcamaktadırlar.”*²⁹⁶ şeklinde açıklanmıştır. Yani erkek, eşin ve çocukların geçimini kendi malından sağladığı için kadından üstün tutulmuştur. Şer'i hukuka göre kadın mülkiyet hakkına sahiptir ve eğer tam eda ehliyeti varsa (mümeyyiz, baliğ, reşit) kimsenin rızasına ihtiyaç olmaksızın malları üzerinde her türlü tasarrufta bulunabilir. Evlenme kadının eda (fiil) ehliyeti üzerinde hiçbir değişiklik yapmaz. Koca, kadının hiçbir hukuki muamelesine karşılamaz veya engel olmaz²⁹⁷.

Miras konusunda kadını; muris (miras bırakan) ve varis (miras kalan/miras alan) olarak ele alınacaktır.

3.2.2.1. Muris Olarak Kadın ve Miras Bıraktığı Menkul/Gayrimenkuller

Kadınlar erkekler gibi mal sahibi olabiliyor ve bu malları istedikleri gibi tasarruf edebiliyorlardı. Vefat ettiklerinde ise mallarından masraflar çıkarılır sonra varsa bu mallar varisleri (eş, çocuk, kardeş, yeğen, amca/dayı/halaoğulları, anne/baba vs.) arasında paylaştırılırdı. Varisi yoksa da geride bıraktığı mallar beytülmale (devlet hazinesi) aktarılırdı. Kadınlar miras olarak bıraktığı menkul/gayrimenkuller ise; arazi, dükkân, depo, nakit para, ev eşyası, kıyafet/kıyafet parçaları, değerli eşya ve hayvanlardan oluşurdu.

Vefat eden kadının malı, eşi ve iki oğlu arasında paylaştırılmıştır. Mal varisler arasında paylaştırılmadan önce terekeden masraflar çıkarılmıştır. Konuya ilişkin bir belgede Diyarbakır'ın Hanzade Mescidi Mahallesi otururken vefat eden Süleyman kızı

²⁹⁵ Gül Akyılmaz, “Osmanlı Miras Hukukunda Kadının Statüsü”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 1-2, 2007, s. 482.

²⁹⁶ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Kur'an-ı Kerim ve Meali -Nisa Suresi, 34. Ayet-*, Aktif Dağıtım (Sabah), Mayıs 2016.

²⁹⁷ Gül Akyılmaz, “Osmanlı Miras Hukukunda Kadının Statüsü”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XI, S. 1-2, 2007, s. 482.

Zeyneb'in veraseti, eşi Ali ile büyük oğlu Osman ve küçük oğlu Ömer'e kalmıştır. Masraflar çıkarıldıktan sonra mirasçılara 780 kuruş 1 rub kalmıştır. Bu hisseden kocaya 195 kuruş, iki oğlundan her birine 292 kuruş 1 rub 9 para²⁹⁸ pay verilmiştir. Kadının kocasına terekeden 1/4 pay verilmiş, geriye kalan 3/4'lük hisse ise iki çocuk arasında paylaştırılmıştır. Mal paylaşılırken de erkek çocukların büyük küçük olduğuna bakılmadan her birisine eşit miktarda hisse verilmiştir.

Çocuğu olmadan ölen kadının malı ammizâdesine (amcaoğlu) kalmıştır. Konuyla alakalı bir belgede Diyarbakır'ın Hanzade Mescidi Mahallesi'nde otururken vefat eden Mustafa kızı Sitti Hâtûn'nun veraseti, ammizâdesi (amcası oğlu) Eyüb'e kalmıştır. Kadının malı ve evi 1.873 kuruş 3 rub tutmuştur. Kadının başkalarına verdiği borçlar da toplamda 690 kuruş olarak tahsil edilmiştir. Tereke eşya ve borçlarla birlikte toplamda 2.563 kuruş 3 rub olmuştur. Bundan masraf olarak 1.401 kuruş 1 rub çıkarılmıştır. Geriye kalan 1.162,5 kuruş ammizâdesine²⁹⁹ verilmiştir.

Vefat eden kadının terekesi, çocukları olmadığı için eşi ve kız kardeşi arasında eşit bir şekilde paylaştırılmıştır. Örneğin; Diyarbakır'ın Hoca Ahmed Mahallesi sakinlerinden iken daha önce vefat eden Ali kızı Havva'nın veraseti, eşi Abdullah oğlu Hüseyin ile kız kardeşi Zeyneb'e kalmıştır. Kadının toplamda 126,5 kuruş olan terekesi eşi ve kız kardeşine eşit olarak paylaştırılmıştır³⁰⁰.

Ölen kadının malları eşi, annesi ve erkek çocuğu arasında paylaştırılmıştır. Sicillerde karşılaştığımız konuya ilişkin bir belgede Aslen İstanbullu olup, Diyarbakır'ın Bahaeddin Mahallesi'nde otururken ölen Ali kızı Reşide'nin veraseti, eşi Osman Efendi ile ortalıkta görünmeyen annesi Güllü Hânım ve küçük oğlu Nuri'ye kalmıştır. Reşide'nin toplam malı 1.110 kuruştur. Bu maldan eşine 277,5 kuruş, annesine 185 kuruş, küçük oğluna 647,5 kuruş³⁰¹ hisse verilmiştir. Kadının çocuğu varsa eşine terekeden sadece %25 hisse verildiği görülmektedir. Ancak kadının çocukları yoksa eşine daha çok pay verilmiştir. Örneğin; Diyarbakır'ın Şark köylerinden ...? köyünde sakin Şeyhmus kızı Beki'nin veraseti, eşi Hüseyin oğlu Abdullah ile Beki'nin annesi Şerife ve amcası oğlu

²⁹⁸ BOA, 3707/1b-3, H. 15 B 1264 (17 Haziran 1848).

²⁹⁹ BOA, 3707/11a-1, 25 N 1264 (25 Ağustos 1848).

³⁰⁰ BOA, 3707/12a-2, H. 15 L 1264 (14 Eylül 1848).

³⁰¹ BOA, 3707/13a-1, H. 15 L 1264 (14 Eylül 1848).

Huti'ye? kalmıştır. Kadının toplam malı 1.000 kuruş 1 rub' dur. Bu maldan eşi Abdullah'a hisse olarak 500 kuruş 5 para³⁰², yani malın %50'si verilmiştir.

Vefat edenlerin görünürde varisi yoksa terekesinden masraflar çıkarıldıktan sonra geriye kalan malı beytülmale teslim edilirdi. Beytülmal sözlükte: “maliye hazinesi”³⁰³ ve “devlet hazinesi”³⁰⁴ anlamı gelir. “Kelime anlamı “mal evi” olan beytülmal bir terim olarak devlete ait malların muhafaza edildiği fizikî mekânı ifade ettiği gibi devlete ait taşınır taşınmaz malların bütünü ve bunların idaresiyle ilgili hukukî kurumu da ifade etmektedir”³⁰⁵. Hz. Ömer dönemine kurulduğu belirtilse asıl kuruluşu Hz. Muhammed (s.a.v.) dönemine kadar dayandırılabilir. “Osmanlılarda beytülmal, *devlet hazinesi* anlamında kullanılmışsa da bu tabir daha sonra yerini *hazine* veya *hazine-i âmire* terimlerine bırakmıştır. Sonraları bu terim daha dar bir anlam kazanarak beytülmal gelirlerinden sadece biri için kullanılır olmuş ve vârisi hazır bulunmayan veya bilinmeyen ölünün terekesine ve bunların muhafazasıyla görevli kuruluşa beytülmal denilmiştir”³⁰⁶.

Vefat eden kişinin mallarının beytülmale kalması ile alakalı Diyarbakır'ın Câmî-i Kebir Mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Abdullah kızı Kumru'un görünürde varisi olmadığı için terekesinin hazineye aktarılmasına karar verilmiştir. Kadının maddi durumunun iyi olmadığını tüm terekesinin 52 kuruş olmasından anlaşılmaktadır. Bu terekenin yarısından fazlası yani 28 kuruşu masraflara harcanmıştır. Geriye kalan 24 kuruş hazineye teslim edilmiştir³⁰⁷. Diğer bir belgede Diyarbakır'ın Kaşıkbudak Mahallesi sakinlerinden iken ölen Abdullah kızı Emine'nin görünürde varisinin olmadığı tespit edilmiştir. Kadının tüm eşyası 153 kuruş 1 rub' tutmuş, bu eşyanın 63,5 kuruşu masraflara harcanmıştır. Geriye kalan 80 kuruş 1 rub' ise hazineye verilmek üzere Diyarbakır Mâl Sandığı'na teslim edilmiştir³⁰⁸. Başka bir belgede Diyarbakır'ın Memeddin Mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Abdullah kızı Safiye'nin görünürde bilinen varisi olmadığı için tüm terekesinin hazineye aktarılmasına karar verilmiştir. 2.341 kuruş olan tüm malından masraflara 999 kuruş 26 para harcanmıştır. Geriye kalan

³⁰² BOA, 3680/7a-1, H 15 Ş 1266 (26 Haziran 1850).

³⁰³ F. Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lügat* [Elektronik Sürüm].

³⁰⁴ Ahmet Akgündüz, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No: 6, Diyarbakır 1986, s. 954.

³⁰⁵ Mehmet Erkal, “Beytülmal”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 90.

³⁰⁶ M. Erkal, *agm.*, s. 90, 92.

³⁰⁷ BOA, 3707/2a-2, H. 25 B 1264 (27 Haziran 1848).

³⁰⁸ BOA, 3707/19b-3, H. 25 L 1264 (24 Eylül 1848).

1.324 kuruş 14 para da hazineye teslim edilmiştir³⁰⁹. Yukarıdaki örneklerde görüleceği üzere varisi olmadan vefat eden kadınların terekelerinin az ya da çok olduğuna bakılmaksızın beytümale teslim edilirdi.

Hayatını kaybeden asker ve annesinin malları satılarak kalan para mal sandığına³¹⁰ devredilmiştir. Konuyla alakalı olarak Anadolu Ordusu piyade altıncı redif alayının, üçüncü taburu binbaşısı olup Diyarbakır eyaletine bağlı Cizre’de bundan önce vefat etmiş olan Hasan Ağa ve Hasan Ağa’dan birkaç gün sonra vefat eden annesi Aişe Hatun’un tüm malları satılarak Diyarbakır mal sandığına teslim edilmiştir. Hasan Ağa’nın eşi Fatıma Zehra kız kardeşleri Hadice ve Emine hanımlar ile oğlu Mehmed Rasim Bey Kürdistan valisine gönderdikleri mektup ile kassam defteri ile birlikte satılan mallarının parasının bu taraftaki beytümale gönderilmesi için ricada bulunmuşlardır. Bunun üzerine aynı ordunun birinci taburu binbaşısı olup Diyarbakır’da bulunan Cori Efendi’ye durum bildirilmiş ancak Cori Efendiden henüz cevap gelmemiştir. Durumun hassasiyeti bildirilerek gerekenin yapılması³¹¹ istenmiştir. Vefat eden kişinin malları görev yaptığı yerdeki mal sandığına devredilmesi üzerine vefat eden askerin eşi, kız kardeşleri ve oğlu malların kendilerine yakın bir beytümale gönderilmesi için ricada bulunmuşlardır.

Bazı kadınlar vefat etmeden önce mallarının belli kısmını vasiyetle bir çocuğuna bırakmıştır. Böyle durumlarda vasiyetle birisine verilen mallara karışılmamış ve bu mallar sadece ilgili kişiye verilmiş; vasiyet edilmeyen mallar ise varisler arasında paylaştırılmıştır. Konuyla alakalı sicillerde karşılaştığımız bir belgede Diyarbakır’ın İbrahim Bey Mahallesi sakinlerinden iken bundan evvel vefat eden Hacı Abdülkadir kızı Âişe’nin veraseti, kocası Hasan, küçük kızı Hadice ile küçük kardeşleri Ali ve Abdülkadir’e kalmıştır. Küçük kız olan Hadice’nin vasisi olan Hacı Sadullah, mahkemede küçük kardeşler Ali ve Abdülkadir’in vasisi olan amcaları Hâfız Mustafa Efendi huzurunda: “vefat eden kadın sağlığında eşyaların küçük kıza ait olduğunu dile getirmişti.” diyerek eşyaların Hadice vasisi olarak kendisine teslim edilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine mahkeme de talebi kabul ederek kadının belirttiği eşyaları küçük

³⁰⁹ BOA, 3680/1b-1, H. 25 Ca 1266 (5 Nisan 1850).

³¹⁰ **Mal Sandığı:** Para alıp veren devlet dairesi. <http://sozluk.gov.tr/> (Erişim T: 25.07.2019).

³¹¹ BOA, A. MKT. UM. 448/88-1, 2, H. 02.07.1277 (14 Ocak 1861).

kıza verdikten sonra, kalanları da diğer varisler arasında paylaştırılmıştır³¹². Bu belge kadınların vasiyetlerinin dikkate alındığını göstermektedir.

Vefat eden kadınların varislerine bıraktığı malları, varisler kendi aralarında alıp satmışlardır; Diyarbakır'ın Melek Ahmed Mahallesi'nde otururken vefat eden Halil oğlu Yusuf'un kızı Fâtıma Hâtûn'un veraseti, kız kardeşi Fâtıma Hâtûn ile eşi Şeyh Hasan oğlu Şeyh Mehmed ile erkek kardeşleri Reşid ve Zülfikar ağalara kalmıştır. Fatma Hatun ile Şeyh Mehmed kendilerine kalan hisseyi, 1.000 kuruş karşılığında Reşid ve Zülfikar ağalara satmışlardır³¹³. Diğer bir örnekte; Diyarbakır'ın Nalçacı Mahallesi sakinlerinden iken bundan evvel vefat eden Abdurrahman oğlu Abdullah'ın kızı Adile Hâtûn'un veraseti, eşi Şahin oğlu Cafer ve yakın akrabalarından olan dayısı kızı Fethiye kalmıştır. Kadının mülkünün yeri ve kapsamı açık ve anlaşılır şekilde tanımlandıktan sonra, 1.250 kuruş değer biçilmiştir. Adile Hâtûn hissesini 625 kuruşa, diğer varis olan Cafer'e bırakarak tüm haklarından vazgeçmiştir³¹⁴.

Gayrimüslim kadınların malları, eşi ve çocukları arasında paylaştırılmıştır. Konuya ilişkin bir belgede Diyarbakır'ın Kılbaş Mescidi Mahallesi sakinlerinden iken bundan önce helâk olan³¹⁵ İkop kızı Minoş'un veraseti, eşi Mardiros oğlu Maksi Melkon, küçük oğulları Arotin, Mardiros ile büyük kızları Keder ve Peroş'a kalmıştır. Kadının toplam malı 5.168,5 kuruş tur. Bunun malın paylaşımı; eşine 1.292 kuruş 5 para, her bir küçük oğluna 1.292 kuruş 5 para, her bir kızına da: 646 kuruş 2,5 para³¹⁶ şeklinde olmuştur. Müslümanlardan farklı olarak kadının eşine erkek çocuklarla aynı miktarda, kızlara ise Müslümanlarda olduğu gibi erkeklerin yarısı kadar hisse verilmiştir.

Vefat eden kadınlardan kalan gayrimenkuller (ev, arazi, dükkân hissesi) genellikle satılarak paraya çevrilmiş ve terekenin toplamına eklenmiştir. Ancak gayrimenkullerin satış ücreti (dellâliye-i menzil) ve masraflar (minhe'l-ihracât) toplam terekeden çıkarılmıştır.

³¹² BOA, 3707/51b-2, H. 5 M 1265 (1 Aralık 1848).

³¹³ BOA, 3731/16a-1, H. 6 N 1289 (7 Kasım 1872).

³¹⁴ BOA, 3731/20b-3, H. 8 B 1289 (11 Eylül 1872).

³¹⁵ **Helâk/ Hâlik/Mürd olmak:** “yok olmak, ölmek” anlamına gelir. <http://sozluk.gov.tr/> (Erişim T: 27.07.2019). Karşılaştığımız belgelerde bu tabirlerin sadece hayatını kaybeden gayrimüslimler için kullanıldığı tespit edilmiştir.

³¹⁶ BOA, 3707/4a-1, H. 5 Ş 1264 (7 Temmuz 1848).

Kadınlar ev ve arazi sahibi olmuşlardır. Vefat ettiklerinde de bunlar satılarak paraya çevrilmiş, satış masrafı ise terekeden düşülmüştür. Sicillerde karşılaştığımız konuyla alakalı bir belgede Diyarbakır'ın Kastal Mahallesi sakinlerinden iken bundan evvel vefat eden Abdullah kızı Ümmi Hâtûn'nun mahalledeki evi Râhile Hâtûn'a 1.200 kuruşa satılarak terekeye eklenmiştir. Evin satış masrafı olan 30 kuruş³¹⁷ olarak toplam terekeden düşülmüştür. Diğer bir örnekte; Diyarbakır'ın Arab Şeyh Mahallesi sakinlerinden iken ölen Ömer kızı Papu Hâtûn'nun Hazro kazasından Mercan köyünde bulunan bir bağ 85 kuruşa, aynı mahallede bulunan bir ev ise kızı Aişe'ye 500 kuruşa satılarak terekeye eklenmiştir. Ev ve bağın satış masrafının ise 14,5 kuruş³¹⁸ olarak terekeden düşülmüştür. Başka bir örnekte; Diyarbakır'ın Memeddin Mescidi Mahallesi sakinlerinden olup bundan evvel ölmüş olan Abdurrahman kızı Münteha terekesinde bulunan yarım bahçe hissenin 22.000 kuruşa satılarak terekeye eklenmiştir. Ayrıca bu bahçenin satış masrafı 550 kuruş³¹⁹ olarak terekeden düşülmüştür.

Kadınlar tahrir yapılırken kendilerine ait olan malların yanlışlıkla başkasının üzerine kaydedilmesi durumunda bu yanlışın düzeltilmesi için itirazda bulunmuşlardır. Konuya ilişkin Ayşe Hanım, Diyarbakır Vilayeti Vekâlet'ine arzuhal göndermiştir. Bu arzuhalde Ayşe Hanım: “Uzun süreden beri kendisine ait olan evin son tahrir yapılırken yanlışlıkla kocam olan Sarraf Hafız Halil Efendi adına kaydedilmiştir. Ev, vefat eden kocamın kefaletten doğan borcundan dolayı satılmıştır.” demiştir. Ayşe Hanım evsiz kaldığını bu yüzden de evin kendisine iade edilmesini istemektedir. Bunun üzerine kadının evi için gereken ücretin geri ödenmesine³²⁰ karar verilmiştir.

Vefat eden kadınların dükkânlardaki vakıf ve arazilerdeki hisseleri satılarak terekeye eklenmiştir. Örneğin; Diyarbakır'ın İbn-i Sin Mescidi Mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Aluş Ağa kızı Esmâ'nın verasetinde bulunan dükkânlardaki 1/8'lik vakıf hissesi 600 kuruşa, arazideki 1/8'lik hissesi de 418 kuruş 3 rub'a³²¹ satılarak terekeye eklenmiştir.

³¹⁷ BOA, 3707/8b-3, H. 15 Ş 1264 (17 Temmuz 1848).

³¹⁸ BOA, 3707/23b-2, H 15 Za 1264 (13 Ekim 11848).

³¹⁹ BOA, 3680/10b-2, H. 25 Ş 1266 (8 Temmuz 1850).

³²⁰ BOA, BEO. 625/46834-1, H. 24.11.1312 (19 Mayıs 1895).

³²¹ BOA, 3707/34a-2, H. 25 Z 1264 (22 Kasım 1848).

Kadınlar vakıf arazilerini işletmişlerdir. Örneğin; Fatih Mehmed Paşa Vakfı'nın Alıpınarı köyündeki tarlalarının kullanıcılarının listesinde; A'rec Hocazâde ve rahmetli Hacı Ali Efendi'nin kız evlatları Emetullah Zübeyde ve Âişe hanımlar kayıtlıdır. Kız kardeşlerin sorumluluğunda yedi parça sulu ve iki susuz tarlaların yarısı bulunmaktadır. Yine aynı vakıf arazisinde bir parça bahçenin de Mehmed kızı Fâtıma'nın geçimini üstlenen Zeliha'ya ait olduğu³²² görülmektedir.

Kadınlar yaşadıkları mahallenin dışında depo sahibi olmuş, vefat ettiklerinde bu depo satılarak terekeye eklenmiştir. Konuya ilişkin olarak Diyarbakır'ın Cami-üs Safa Mahallesi sakinlerinden iken ölen Halid kızı Zeyneb'in terekesinde farklı bir mahallede (Fatih Mehmed Paşa Mahallesi) bir deposu bulunmaktadır. Kadın vefat edince bu depo 200 kuruşa³²³ satılarak terekeye eklenmiştir.

Vefat eden kadınların terekesinde dükkân ve arazilerin satışından gelen paraların olması kadınların dükkân ve arazi sahibi olduğunu göstermektedir. Örneğin; Diyarbakır'ın Câmî'-i Kebir Mahallesi sakinlerinden iken bundan evvel vefat eden Mehmed kızı Âişe terekesinde dükkân ve arazisi bulunmaktadır. Bezzâz Çarşısı'nda bulunan iki dükkân 14.000 kuruşa, mahallede bulunan bir arazi ise 1.500 kuruşa³²⁴ satılarak terekeye eklenmiş, masraflar çıkarıldıktan sonra kalan mal varisler arasında paylaştırılmıştır. Ayrıca kadınların dükkân sahibi olabildiğini, yanan dükkânının tamiri için devletten yardım istediği aşağıdaki belgeden de anlıyoruz. Diyarbakır'ın itibarlı şahıslarından biri olan Zeyneb isimli kadın, şehirde meydana gelen olaydan dolayı 3 dükkânının yandığını bir dilekçe ile belirtmiş ve İçişleri Bakanlığı'ndan 6-7 bin kuruş olan zararının Vilayet emvalinden (malları) karşılanmasını talep etmiştir³²⁵. Yapılan yazışmalar sonucunda kadın haklı bulunup, zararının karşılanmasına karar verilmiştir³²⁶.

Varislere kalan evlerin yerleri ve kapsamaları ayrıntılı bir şekilde yazılmıştır. Konuyla alakalı bir belgede Diyarbakır'ın Nalçacı Mahallesi sakinlerinden iken bundan evvel vefat eden Abdurrahman oğlu Abdullah kızı Adile Hâtûn'un terekesinde bir ev bulunmaktadır. Ev, birinci esas defterinin 802 numarasında kayıtlı, harabe hamam

³²² BOA, MŞH. ŞSŞ. D. 3760/8a-1, H. 29.12.1258 (31 Ocak 1843).

³²³ BOA, 3707/52b-2, H 10 S 1265 (5 Ocak 1849).

³²⁴ BOA, 3680/60b-1, H. 10 N 1267 (9 Temmuz 1851).

³²⁵ BOA, İ. HUS. 45/21-1, H. 11.08.1313 (27 Ocak 1896).

³²⁶ BOA, A. MKT. MHM. 637/7-1, 2, 3, 4, H. 13.08.1313 (29 Ocak 1896);

sokağında, altı numaralı, tahmini 750 kuruş değerindedir. Evin yeri ayrıntılı bir şekilde şöyle tarif edilmiştir: “Evin bir tarafında İbrahim’in evi, iki tarafta da Molla Abdurrahman oğlu Yahya Efendi evi, bir tarafta da umumi bir yol bulunmakta. Alt katta iki oda, bir eyvan (salon), bir kiler, bir mutfak, su kuyusu, memşâ (ayakyolu), avlu, dikili bir dut ağacı ve bir sokak kapısı”³²⁷ vardır.

Kadınlar büyüklü küçüklü arazi ve ev sahibi olmuş, vefat ettiklerinde bunlar varisleri arasında paylaşılırken üzere genellikle satılarak paraya çevrilmiştir. Ayrıca satılan Emlakların bir kısmının kadınların yakınları tarafından alındığını yukarıdaki örneklerde görülüyor. Bunun yanında kadınlar yaşadıkları yerlerin dışında arazi sahibi ve depo sahibi olmuştur.

Bahsedilen durumların çoğu gayrimüslim kadınlar için de geçerlidir. Örneğin; Diyarbakır’ın Şeref Çavuş Mahallesi sakinlerinden olup mürd (ölu, ölmüş) olan Asperet kızı Minoş’un evi, 2.000 kuruşa³²⁸ satılıp terekeye eklenmiştir. Yine Diyarbakır’ın Lalabey Mahallesi otururken iken bundan önce helâk olan Yani kızı Maksî Maryem’e ait olup aynı mahallede bulunan bir ev, 5.600 kuruşa³²⁹ satılmıştır.

Bunların dışında 3760 No’lu Defterde³³⁰ Müslüman ve gayrimüslim kadınların hamam, yıkanma yeri, arazi ve dükkânların tam sahibi, kiracısı, işletmecisi veya bir kısmına sahip olduklarını görülmektedir. Konuyla alakalı bir belgede Behram Paşa Hamamına kadınların farklı günlerde ve farklı hisselerine sahip olmuşlardır. Hamamda 34 kişinin hissesi vardır. Sadece 3. Günde yarı hisse Fatîm Hâtûn adlı Müslüman bir kadına aittir. Bunun dışında Müslüman 2 erkeğin hissesi bulunmaktadır. Diğer hisselerin 19’una sadece gayrimüslim kadınların, geriye kalan 12 hisseye gayrimüslim kadın ve erkekler birlikte sahip oldukları görülmektedir³³¹. Başka bir belgede İbrahim Bey Zaviyesi Vakfı’na ait Kadın Hamamı’nda yıkanma yeri listesinde dört pay vardır. Bu payların ikisinin gayrimüslim kadınlara, birinin Müslüman kadına ve diğerinin de Müslüman erkeğe ait olduğu görülmektedir³³². Diğer bir belgede İbrahim Bey Zaviyesi Vakfı’nda

³²⁷ BOA, 3731/20b-3, H. 8 B 1289 (11 Eylül 1872).

³²⁸ BOA, 3680/33a-2, H. 15 M 1267 (20 Kasım 1850).

³²⁹ BOA, 3707/57b-1, H. 8 R 1265 (3 Mart 1849).

³³⁰ BOA, 3760, H. 29.12.1258 (31 Ocak 1843).

³³¹ BOA, 3760/7a-1, H. 29.12.1258 (31 Ocak 1843).

³³² BOA, 3760/9a-], H. 29.12.1258 (31 Ocak 1843).

Sadaka Hamamı'nda yıkanma yerinde toplam sekiz hisse vardır. Bu hisselerin beşi gayrimüslim kadınlara aittir. Sadece dördüncü gündeki hissenin yarısının Zeliha ve kız kardeşi Halime adlı iki Müslüman kadına aittir³³³. Başka bir belgede İbrahim Bey Zâviyesi Vakfı'nın Süveyka Hamamı'ndaki yıkanma yerinde toplam üç hisse vardır. Diğerlerinden farklı olarak bu üç hissenin de Müslümanlara ait olduğu görülmektedir. Bunlardan birini Âişe Hâtûn ile oğlu, diğerini Dursun Hâtûn ile Mustafa, bir diğerini de Hüseyin Ağa ile kız kardeşi Râhile Hâtûn birlikte işletmişlerdir³³⁴.

Kadınlar han ve vakıflardaki dükkânın kiracıları oldukları görülmektedir. Konuya ilişkin bir belgede Hasan Paşa Vakfı'na ait Altıncılar Çarşısı'ndaki kiracıların listesinde, Meneviş karı, bir yerin yarısını beşer paraya kiralamıştır³³⁵. Diğer bir belgede Haremeyn-i Şerifeyn Vakfı'ndan bazı mülklerin kiraya verildiği listede, adı geçen vakfa ait olan Monla Bahaeddin Mescidi Mahallesi'ndeki bir bölüm yer, 26 para olan ücreti daha sonra ödenmesi şartıyla, Ali kızı Atiye'nin sorumluluğuna bırakılmıştır. Yine aynı vakfa ait olan, Çilingirler Çarşısı'nda bir bölüm çilingir dükkânının, yıllık 15 para kira ile İskender'in kızı Toma'nın sorumluluğuna³³⁶ verilmiştir.

Kadınların miras bıraktığı mal çeşitlerinin daha düzenli bir biçimde incelenebilmesi için konuyu aşağıdaki başlıklar altında ele aldık. Konunun daha kapsamlı olması için, önce Müslüman sonra da gayrimüslim kadınlara ait mallar tablolar şeklinde gösterilmiştir.

Diyarbakır kadınlarının tereke kayıtlarında nakit paralara ulaşılmıştır. Tüm tereke kayıtlarındaki paralar değil de farklı olan kayıtlar; Müslim ve gayrimüslimler ayrı tablolar olacak şekilde ele alınmıştır. Müslüman kadınların terekelerinde tespit edilen nakitler şunlardır³³⁷.

³³³ BOA, 3760/9a-2, H. 29.12.1258 (31 Ocak 1843).

³³⁴ BOA, 3760/10a-1, H. 29.12.1258 (31 Ocak 1843).

³³⁵ BOA, 3760/13b-1, H. 29.12.1258 (31 Ocak 1843).

³³⁶ BOA, 3760/6b-1, H. 29.12.1258 (31 Ocak 1843).

³³⁷ BOA, 3707, H. 29.12.1265 (15 Kasım 1849); BOA, 3680, H. 29.12.1268 (14 Ekim 1852).

Tablo 3.1: Müslüman Kadınların Terekelerinde Tespit Edilen Nakitler

Samancızâde Mollâ Ahmed'de bulunan 1.060 kuruş	Haçi oğlu Mehmed ve eşi Halime'de bulunan 118 kuruş	Senetsiz Ömer Vehbi Efendi'de bulunan 750 kuruş	Zımmı Elreşanlı Sinan'da bulunan 118 kuruş	Adile Hâtûn'da bulunan 53 kuruş 3 rub'
Abdullah kızı Fâtıma'da bulunan 118 kuruş	Kişinin vasisinde bulunan 1.016 kuruş	Mustafa oğlu Mehmed'de bulunan 100 kuruş	Annesi Râhile Hâtûn'da bulunan 1.225 kuruş	Dayısı oğlunda bulunan 90,5 kuruş
Eşinde olan mihr 50 kuruş	Eşinde olan mihr 300 kuruş	Nakit 300 kuruş	Nakit 87 kuruş	Nakit 31.792,5 kuruş
Nakit, gazi 300 guruş	Nakit 562,5 kuruş	Nakit 165 kuruş	Nakit 4.643 kuruş	Nakit 10 kuruş

Müslüman kadınların terekelerdeki nakit paralarının; başkasına verilen borçlar/paralar (akrabası veya yabancılar olabiliyor), eşinden alınan mihr ve biriktirdiği nakitlerden oluşmuş, paranın miktarı da kişilerin maddi durumuna göre az/çok olabilmektedir.

Gayrimüslim kadınların terekelerinde tespit edilen nakitler şunlardır³³⁸.

Tablo 3.2: Gayrimüslim Kadınların Terekelerinde Tespit Edilen Nakitler

Hacı İsa köyünde Mehmed Emin'in borcu 1.008 kuruş	Hadice Hâtûn'dan tahsil edilen borç 825 kuruş	Maksi İrmoş'ta bulunan 5.000 kuruş	Temo ve Begos'ta bulunan 100 kuruş
	Mecidiye 10 guruş	Daha önce satılan eşya 1.150 kuruş	Nakit 40 kuruş

Gayrimüslim kadınların nakitlerinin ise; tahsil edilen borçları/paraları, daha önce satılan eşyaları ve mülkleri ile biriktirdikleri nakit paralardan oluştuğu görülmektedir.

Kişinin ekonomik durumuna göre varislerine bıraktığı nakit parasının miktarı da değişmektedir. Ancak kadınların terekelerinde (özellikle gayrimüslim) çok nakit parayla karşılaşılmasıdır. Karşılaşılan nakit paraların genellikle eşlerindeki mihrleri, başkalarına verdikleri borçlar, satılan eşyalar/araziler ve birikimlerinden oluştuğu söylenebilir.

³³⁸ BOA, 3707, H. 29.12.1265 (15 Kasım 1849).; BOA, 3680, H. 29.12.1268 (14 Ekim 1852).

3.2.2.1.1. Ev Eşyası

Terekelerde vefat eden kişinin evinde bulunan tüm eşyalar yazılmıştır. Bu eşyalar kaydedilirken eşyaların değerinin eski/yeni, büyük/küçük, az/çok olmasına bakılmamıştır. Diyarbakır'da vefat eden kadınların dönemle ilgili terekeleri incelenerek tespit edilen ev eşyaları; Müslim ve gayrimüslim ayrı tablolar halinde verilmiştir. Müslüman kadınların terekelerinde tespit edilen ev eşyaları şunlardır³³⁹.

Tablo 3.3: Müslüman Kadınların Terekelerinde Tespit Edilen Ev Eşyaları

Mâvî yüzlü yorgan, beyaz döşek, tüy yastık 55 kuruş	Süzgü 1adet, sahan 1 adet, saplı 1 adet 22,5 kuruş	Mak'ad (Minder), 2 adet 24 kuruş	Bir miktar kahve, duhân (Tütün) 7,5 kuruş	Süzgü, kefkir (küçük el süzgeci) 10,5 kuruş
Tabak 1, sükre (Su tası) 2 adet 33 kuruş	Mitil yorgan (Yüzsüz) 2 adet	Şalikân (şal) yorgan, 1 adet 32 kuruş	Beyaz döşek yorgan, 1 kat 39 kuruş	Fağfûr (Çin porseleni), arça 25 kuruş
Taş (Leğen), 1 adet 25 kuruş	Çaput (Eski bez), yer şiltesi 17 kuruş	Pekmez ve küp, 1 adet 23 kuruş	Küp ve revgan (Yağ) 15 kuruş	Büyük çadır, 1 adet 1.500 kuruş
Arnavut tüfeği, 1 adet 155 kuruş	Filinta tüfek, 1 adet 230 kuruş	Tüy yastık, 1 adet 2 kuruş 1 rub'	Kıyma tahtası, 1 adet 4,5 kuruş	Yorgan, Minder 39 kuruş
Peşkir (Havlu), 1 adet 35	Ûd (Ağaç) kutu, hırdavat 9,5 kuruş	Revgan (Yağ), küp 34 kuruş	Tennûr (Fırın, tandır) kürsüsü 23 kuruş	Tennûr (Fırın) yorgani, 1 adet 24,5 kuruş
Gümgüm (Bakır Testi) 60 kuruş	Eski kilim, 1 adet 11,5 kuruş	Kuşkane (Tencere) 35 kuruş	Carut (Ateş küreği), 1 3,5 kuruş	Sitâre (Örtü), 1 adet 85 kuruş
Meyve sandığı, 1 adet 50 kuruş	Kuyu satılı, 1 adet 13,5 kuruş	Siyah çadır, 1 adet 40 kuruş	Şamdan, 2 adet 7,5 kuruş	Hamam leğeni, 1 adet 30 kuruş
Kilit, 1 adet 2 kuruş	Kılıç, 1 adet 87 kuruş	Kılıç, 1 adet 525 kuruş	Kutu ve sabun 23 kuruş	Kanepe, 1 adet 10 kuruş
Kahve ibriği, 1 adet 10 kuruş	Kiler ve zahire 30 kuruş	Demir kürsü, 1,5 kuruş	Yastık yüzü, 2 adet 7 kuruş	Şamdân, 1 adet 20 kuruş
Bakır, 7 parça 26 kuruş	Kehribar takım 49 kuruş	Sigara tablası, 5 adet 5 kuruş	Tütün kutuları 12,5 kuruş	Tütün çubuğu, arşın 17 kuruş
Maşa, 1 adet 2 kuruş	Havan, 1 adet 12,5 kuruş	Yastık yüzleri 10 kuruş	Saç ibrik, 1 adet 7 kuruş	Bıçak 3 kuruş

³³⁹ BOA, 3707, H. 29.12.1265 (15 Kasım 1849); BOA, 3680, H. 29.12.1268 (14 Ekim 1852); BOA, 3775, H. 29.12.1269 (3 Ekim 1853); G. Akkoyun, *agt.*, s. 180, 264-265,

Tablo 3.3: Müslüman Kadınların Terekelerinde Tespit Edilen Ev Eşyaları (Devamı)

Sabun, 9 kuruş	Çuval, 1 adet 13 kuruş	Saplı, 1 adet 9,5 kuruş	Mangal, 1 adet 44 kuruş	Su tası, 2 adet 8 kuruş
Yatak, 1 kat 59 kuruş	Döşek, yastık 31 kuruş	Küp ve bulgur 15 kuruş	Eski palas 5 kuruş	Tüy yastık 9,5 kuruş
Hurç, 1 adet 4,5 kuruş	Sepet, 1 adet 3 kuruş	Tabak, 1 adet 0,5 kuruş	Sini, 1 adet 37 kuruş	Hırdavat 1,5 kuruş
Kilim, 1 adet 30 kuruş	Merdiven 8 kuruş	Kaşık, 7 adet 19 kuruş	Sandık, 1 adet 31 kuruş	Perde, 3 adet 9 kuruş
Yer şiltesi 23,5 kuruş	Leğen, 1 adet 11 kuruş	Küp 6 adet	Terazi, 1 adet 22 kuruş	Eski heybe, 1 adet 1,5 kuruş
Eski palas 15 kuruş	Hamur taşı 1 adet	Fincan 1, kâse 1 60 kuruş	Sükre (Su tası) 1 adet	Küpler 19 kuruş
Kürsü, 1 adet 5 kuruş	Vasat sini, 1 114 kuruş	Pala, 1 adet 249 kuruş	Namazlık, 13,5 kuruş	Rahle 7,5 kuruş
Satıl, 1 adet 22 kuruş	Küp, 5 adet 15 kuruş	Dolap 10 guruş	Terazi, 1 adet 2 kuruş	Halep hasırı 10 kuruş
Balmumu, şeker 2 kuruş	Maşa, ekiş 10 kuruş	Kazan, 1 adet 60 kuruş	Frenk ocağı, 1 adet 24 kuruş	Seccade, 1 adet 6 kuruş
Sacayağı 55 kuruş	Balta, 1 adet 7,5 kuruş	Soğan 5 kuruş	Frenk çini 104 kuruş	Saat, 1 adet 330 kuruş
Fanus (Fener), 1 adet 3 kuruş	Fener 5 kuruş	Hasırlar 15 guruş	Kâse ile şişe 4,5 guruş	

Kadınların miras bıraktığı ev eşyaları genellikle mutfakta ve evin içinde kullanılan diğer malzemelerden oluştuğu görülmektedir. Müslüman kadınların eşyalarında tüfek, pala, kılıç, filinta'ya da rastlanmıştır. Bu tarz eşyaların diğer kadınlara göre eşyası çok fazla olan (5 sayfa) bir kadının terekesinde bulundurulduğu görülmüştür³⁴⁰. Yani zengin olmayan kadınların terekesinde bu tür eşyalara rastlamak pek mümkün değildir. Ayrıca farklı ülkelerden ithal (Çin porseleni, Frenk çini, Halep hasırı, Arnavut tüfeği) eşyalar da evlerde kullanılmıştır. Tabii bunlar da daha çok zengin olan kadınların evinde görülen eşyalardır. Kadınların evinde dönemine göre modern sayılabilecek ve nadir görülen kanepe, saat gibi eşyalar; aydınlatmada kullanılan, fanus, fener gibi eşyaların da olduğu görülmektedir. Tütün, Tütün kutuları, tütün çubuğu, sigara tablalarının olması da kadınlar arasında sigara kullananların olduğunu göstermektedir.

³⁴⁰ BOA, 3707/72b-1-73ab-74a, H. 1 S 1265 (27 Aralık 1848).

Müslim ve gayrimüslim kadınların kullandığı ev eşyası genelde aynı türdedir. Tekrar olmaması açısından gayrimüslim terekelerinde tespit edilen farklı ev eşyaları ise şunlardır³⁴¹.

Tablo 3.4: *Gayrimüslim Kadınların Terekelerinde Tespit Edilen Ev Eşyaları*

Şişe 2 adet, fincan 1 adet 15 kuruş	Sim rakı fincanı 22 kuruş	Küçük şamdan, 1 adet 5 guruş	İnbik (süzme aleti) 190 guruş	Meyve sandığı, 1 31 guruş
Delme, 1 adet 23 kuruş	Nargile, 1 adet 15 guruş	Tesbih 2 kuruş 10 para	Çift aleti 100 guruş	Rakı bardağı 20 guruş
Kılıç, 1 adet 20 guruş		Acem ocağı 8 guruş		

Kadınların terekelerinde nadir rastlanan eşyalar; nargile, Sim rakı fincanı, saat, tütün ürünleri, kahve, tüfek, fener, fanus, balmumu'dur. Eşyaların kalitesi farklı olmasından dolayı aynı türde eşyaların fiyatlarının farklı olduğu görülmektedir.

3.2.2.1.2. Giysiler

Osmanlı'da olduğu gibi Diyarbakır toplumunda giyim-kuşam kişilerin toplumdaki statüsünü belirleyen en önemli unsurlardan birisidir. Elbisenin rengi, kumaşı ve biçimi giyen kişinin toplumsal konumu ile ilgili önemli birer işarettir. Ayrıca giyim-kuşam, bir kadının toplumda hangi millettten olduğunu göstermesi noktasında önemli ipuçlarını içerir. Kırım Harbi sonrasında, 1856'da İstanbul'a gelen Fransız kadın gezgin Durand De Fontmagne bu durumu şöyle ifade eder: "Şark'ta bir kadının hangi millettten olduğunu anlamak için yüzünü örtüp örtmediğine bakmak yetiyor. Rumlar ile Frenklerin yüzleri açık, Yahudilerle, Ermenilerin yarısı örtülü. Türkler ise yalnızca gözlerini açıkta bırakıyor"³⁴².

"Bir Harem ziyaretinde Türk kadının giyim-kuşamına ait değerlendirmelerde bulunan Julia Pardoe XIX. yüzyılın ilk yarısında giyim kuşam alışkanlıklarının XVII. yüzyıldan çok da farklı olmadığını dile getirmiştir"³⁴³. Bu yüzden XVII ve XVIII. yüzyılda yapılan tasvirlere yer vermekte sakınca görülmemiştir.

³⁴¹ BOA, 3707, H. 29.12.1265 (15 Kasım 1849); BOA, 3680, H. 29.12.1268 (14 Ekim 1852).

³⁴² S. Düğer, *agm.*, s. 79-80.

³⁴³ Julia Pardoe'nin tasvirine ilişkin daha ayrıntılı bilgi için bkz. S. Düğer, *agm.*, s. 80.

Bu seyyahlardan biri de İstanbul 1717-1718 yılları arası görev yapan İngiliz elçisi Edward Wortley Montagu'nun eşi olan Lady Mary Wortley Montagu'dur. Lady Montagu Edirne'deyken 1 Nisan 1717 tarihinde kardeşi Lady Mar'a yazdığı mektupta giymiş olduğu Osmanlı kadınlarının elbiselerini şu şekilde tarif etmiştir: "Önce gayet geniş bir şalvarım var. Bu gayet ince, gül pembesi, kenarı sırmalı kumaştan yapılmış bir şalvar. Terlikler sırma işlemeli beyaz deriden yapılmış. Şalvarın üstüne sarkan tül gömlek tamamen işlemeli. Gömleğin kolları kolumun yarısına kadar iniyor ve çok geniş. Yakasını elmas bir düğme ilikliyor... Entarim ise beyaz Şam kumaşından, düğmeleri elmas ve inciden yapılmış, kenarı kalın sırma işlemeli, kolları ise geriye doğru genişleyen sanki vücuda göre biçilmiş bir ceket. Mintanım ise şalvarımla aynı kumaştan yapılmış. Elbisemin uzunluğu ayaklarıma kadar. Bele aşağı yukarı dört parmak genişliğinde bir kemer takılıyor. Zenginlerin kemerleri değerli taşlarla süslü. Fazla masraflı olmasını istemeyenler işlemeleri satenden yapıyorlar. Bu kemerle önden elmaslı bir toka ile bağlanıyor... Kürkler ağır dibadan, içleri samurla kaplanmış, kolları omuzdan aşağı iniyor. Benim kürküm ise kenarları sırmalı ve yeşil. Başa giyilen şapkalara kalpak deniliyor. Kışın giyilenler kadifeden, yazın giyilenler bol sırmalı kumaştan yapılıyor... Kadınlar ferace ile vücutlarını kapattıktan sonra sokağa çıkabiliyorlar. Feracenin kolu dar ve parmak ucuna kadar uzun. Kışlık feraceler çuhadan, yazlık feraceler ise ince ipekli kumaştan yapılıyor..."³⁴⁴. Bu tasvir Edirne'de şehirli zengin bir kadının tasviridir. Bu tasvirlerin Anadolu'daki tüm şehirli kadınları temsil ettiği söylenebilir. Kırsal bölgelerdeki Anadolu kadınları için ise yukarıda anlatılan bu kıyafetlerin daha kapalı ve sadesi düşünülebilir.

Evliya Çelebi kadim şehir Diyarbakır'da 1655/56 tarihlerinde bulunmuş; şehri gezmiş, görmüş ve gördüklerine yorumlarını katarak kaleme almıştır³⁴⁵. Diyarbakır kadınlarının giyimi ile ilgili ise şunları yazmıştır: "Hepsi beyaz çarşafa bürünüp yüzlerinde kıl örtü, başlarında sivri altın ve gümüş takke giyip ayaklarında elbette çizme

³⁴⁴ Lady Montagu, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, Çev. Aysel Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser 12, Baskı Yeri ve Tarihi yok, s. 9, 50-53.

³⁴⁵ Ejder Okumuş, "Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde Diyarbakır", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* (www.e-sarkiyat.com), S: VII, Nisan 2012, s. 15.

giyerler. Bıkr diyarı olduğundan temiz bakireleri de car (çarşaf) giyerler ve altın ve süse gömülmüşlerdir³⁴⁶.

Diyarbakırlı kadınların kullandığı giysiler Evliya Çelebi'nin Diyarbakır'ı ziyareti üzerinden iki asır geçmiş olmasına rağmen pek değişmediği görülmektedir. Diyarbakırlı Müslüman kadınların terekelerden tespit edilen giysi ve giysilerin yapıldığı parçalar aşağıdaki gibidir³⁴⁷.

Tablo 3.5: *Müslüman Kadınların Giysi ve Giysi Parçaları*

Basma çit 4 parça, kırmızı bez 1 adet 50 kuruş	Libâde (yağmurluk), 1 adet 7,5 kuruş	Kısa entari 1 adet, libâde 1 adet 5,5 kuruş	Çizme 1 çift, eski çarşaf 4 kuruş	Selimiye ³⁴⁸ entari 65 kuruş
Acemkârî kuşak 60 kuruş	Sırmalı kadife mintan 104 kuruş	Frenk şalı kuşak 1 adet 30 kuruş	Atlas bohça, yazma 14 kuruş	İbrahimiye kısa entari 26 kuruş
Basma-i frenk, 2 top 126 kuruş	Beyâz hâkî, 1 adet 82 kuruş	Meles gömlek, 2 adet 88 kuruş	Satrancî çarşaf 53 kuruş	Papuç 1 adet 38 kuruş

³⁴⁶ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bağdad-Basra-Bitlis-Diyarbakır-İsfahan-Malatya-Mardin-Musul-Tebriz-Van, 4. Kitap-1. Cilt*, 1. Baskı, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 51

³⁴⁷ BOA, 3707, H. 29.12.1265 (15 Kasım 1849); BOA, 3680, H. 29.12.1268 (14 Ekim 1852); BOA, 3775, H. 29.12.1269 (3 Ekim 1853).

Bazı giysiler farklı anlamlarda kullanılmış olabilir. Bu yüzden bu kelimelerin Türk dil Kurumundaki anlamları aşağıda verilmiştir. <http://sozluk.gov.tr/> (Erişim T: 25.03.2019).

Canfes Entari: zerinde desen bulunmayan, ince dokunmuş, parlak, tok, ipekli kumaş.

Çedik Pabuç: Mesh üzerine giyilen sarı pabuç. Terlik.

Çit: Pamuktan dokunmuş basma. Başörtüsü, yazma, yemen

Entari: Genellikle tek parçalı kadın giyeceği

Hâkî: Yeşile çalan toprak rengi. Bu renkte olan.

Hâki: Yeşile çalan toprak rengi. Bu renkte olan.

Mintan: Gömlek üzerine giyilen kollu yelek.

Sırma(lı): Altın yaldızlı veya yaldızsız ince gümüş tel. Bu telden yapılmış veya bu tel gibi olan.

Suzeni Entari: Kasnağa gerilmiş kumaşa iğne veya tıgla yapılan bir nakış türü

Poşu: Kenarları saçaklı ipek, pamuk, yün vb. nden yapılmış bir başörtüsü türü. Dolama.

Tülbent: İnce ve seyrek dokunmuş, hafif ve yumuşak pamuklu bez. Bu bezden yapılmış başörtüsü.

Yemeni: Kalıpla basılıp elle boyanan, kadınların başlarına bağladıkları tülbent. Bir tür hafif ve kaba ayakkabı.

³⁴⁸ “Selimiye, çözüğü ve atkısı ipek olan, genellikle boyuna yollu ve yollar arasında küçük renkli çiçeklerle desenlendirilmiş bir kumaş çeşididir. Daha çok kadın giysilerinin yapımında kullanılırdı. 1805'te III. Selim'in kurdurduğu kumaş tezgâhlarında üretilmiştir. Adını da kurucusundan almıştır”. Yasemin Gümrükçüoğlu Masaracı, “İstanbul Çatma ve Selimiyeleri”, *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi – Toplum-*, Ed. Coşkun Yılmaz, İBB Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 251.

Tablo 3.5: Müslüman Kadınların Giysi ve Giysi Parçaları (Devamı)

Hâki entari, 1 adet 48 kuruş	Kutnî (Pamuk) entari 70 kuruş	Peştemâl ³⁴⁹ , 2 adet 24 kuruş	Çedik pabuç, 1 adet 14,5 kuruş	Atik kundura, 1 çift
Kuşak, 1 adet 19,5 kuruş	Entari, 1 26 kuruş	Poşu, 1 adet 11 kuruş	Gömlek, don 6,5 kuruş	Tülbent, 1 parça 5,5 kuruş
Bohça, 2 adet 11,5 kuruş	Eski yazma 5,5 kuruş	Şal peştamal 1 kuruş	İçlik, 2 adet 7,5 kuruş	Çarşaf, 1 18 kuruş
Şalvar, 1 adet 5,5 kuruş	Yazma, 1 adet 6,5 kuruş	Fes, 1 adet 14,5 kuruş	Yemeni, 4 adet 41 kuruş	Çit, 1 adet 14 kuruş
Keten, 1 parça 29 kuruş	Sarık, bohça 8 kuruş	Kürk, 1 adet 21 kuruş	Siyah entari 5,5 kuruş	Çorap, çift 15 kuruş
Çuka peçe, 1 adet 90 kuruş	Atlas kürdiye 41 kuruş	Göğüslük 1 guruş		

Frenk şalı, basma-i frenk, yemeni, acemkârî kuşak gibi giysiler Diyarbakır kadınlarının uzak memleketlerden getirilen ürünleri kullandığını göstermektedir. Kıyafetlerin yapımında kullanılan çit, pamuk, keten de terekelere kaydedilmiştir. Kıyafet yapımında kullanılan “kırmızı bez” Diyarbakır’a has olup, nadir bulunan ve pahalı olan³⁵⁰ bir giysi parçasıdır. Ayakkabı olarak; çizme, pabuç, kundura, soğuktan korunmak için; libâde (yağmurluk), kürk, hırka, saçlarını örtmek için; yazma, tülbent, fes kullanıldığı görülmektedir.

Gayrimüslim kadınların terekelerinde tespit ettiğimiz farklı giysi ve giysilerin yapıldığı parçalar şunlardır³⁵¹.

Tablo 3.6: Gayrimüslim Kadınların Giysi ve Giysi Parçaları

Hâre (dalgalı kumaş) delme, 1 adet 125 kuruş	Bağdat şalı, 1 adet 30 kuruş	Kutnî (Pamuk) entari, 1 adet 120 kuruş	Çiçekli entari, 1 adet 70 kuruş	Eski entari, 1 adet 50 kuruş
Çit mendil, 1 adet 15 kuruş	Mendil, gömlek, kuşak 34 kuruş	Puşe (örtü), 1 adet 15 kuruş	Halep ipeği, 240 dirhem 170 guruş	Frenk çiti, 2 adet 10 guruş
Eteklik, 1 adet 50 kuruş	Kolçak, 2 adet 14 kuruş	Büyük kürk 100 kuruş	Küçük kürk 15 kuruş	Şal cübbe 40 kuruş
Baş örtüsü 13 kuruş	Keşan bohça 40 guruş	Püskül, 1 adet 17 guruş	Beyaz terlik 25 guruş	Çorap, 41 çift 50 guruş

³⁴⁹ **Peştamâl:** Kelimenin aslı *püşt-mal*'dir. “arka örten şey” anlamına gelir. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lügat* [Elektronik Sürüm].

³⁵⁰ G. Akkoyun, *agm.*, s. 100.

³⁵¹ BOA, 3707, H. 29.12.1265 (15 Kasım 1849); BOA, 3680, H. 29.12.1268 (14 Ekim 1852)

Gayrimüslim kadınlarda görülen farklı giysiler yukarıdaki gibidir. Bu eşyaların ismi farklı olsa kullanım alanları ve amaçları genelde aynı olduğu söylenebilir.

Giysiler arasında çizmelerin farklı bir yeri vardır. Çünkü kişinin çizmeleri onun hangi millettten olduğunun en önemli göstergesidir. 1871’de Osmanlı topraklarında bulunan Annie Jane Tennant Harvey kendi algısıyla durumu değerlendirirken: “Bu çizmeler aslında sosyal hayatın önemli bir simgesi olarak kullanılır. Geniş bir coğrafyaya yayılan Osmanlı Devleti sahip olduğu kozmopolit yapısı nedeniyle birçok milleti bünyesinde barındırmış, huzuru sağlamak adına felsefe edindiği hoşgörü anlayışı sayesinde aynı yapı içerisinde varlığını sürdüren farklı kültürlerin korunmasına imkân sağlamıştır. Bir arada yaşayan Ermeni, Rum, Yahudi ve Türk halkı, geçmişlerinden gelen imajlarla sosyal hayatlarını sürdürmüş, farklı karakterlerinin yanı sıra farklı görünüşleriyle de birbirlerinden ayrıldıklarını kabul etmişlerdir. Bu dönemde Ermeniler kırmızı, Rumlar siyah, Yahudiler mavi, Müslümanlar ise sarı çizmeleriyle dini mensubiyetlerini belli etmiştir. Sarı çizme ile Türkler öylesine bütünleşmiştir ki; “Sarı Çizmeli Mehmet Ağa” sahip olduğu “ağa” unvanından da anlaşılacağı gibi “orta gelirli memur olan hatırı sayılır Türk’ü ifade eden bir imge haline gelmiştir.”³⁵² dediği görülmektedir

Müslüman ve gayrimüslim kadınlar giydikleri her elbise ile kendi milletlerini, dinlerini, kültürlerini temsil etmişlerdir. Yenileşme her alanda olduğu gibi kadının giyimini de etkilemiş, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren giyim modernleşmiştir. Diyarbakır’da geleneksel ve modern kıyafetlerin bir arada kullanıldığı görülmektedir. Şalvar, ferace, gömlek, entari, hırka gibi geleneksel günlük kıyafetler modern teknikler üretilip daha gösterişli hale getirilmiştir.

3.2.2.1.3. Kıymetli Eşyalar

Müslüman kadınların terekelerinde tespit edilen değerli madenler ve süs eşyaları şunlardır³⁵³.

³⁵² Mehmet Uysal, Didem İlyay, “İngiliz Kadın Seyyahlar Harvey ve Garnett’in Gözüyle Osmanlı Kadını”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S. 6, Ocak 2015, s. 10.

³⁵³ BOA, 3707, H. 29.12.1265 (15 Kasım 1849); BOA, 3680, H. 29.12.1268 (14 Ekim 1852); BOA, 3775, H. 29.12.1269 (3 Ekim 1853); G. Akkoyun, *agt.*, s. 72.

Tablo 3.7: Müslüman Kadınların Kıymetli Eşyaları

Bir buçuk fındık 142 adet, 1 yarım Mahmudiye 1.155 kuruş	Fındık rub'iyesi (çeyrek), 123 adet 1.168,5 kuruş	Çeşitli altın ve beyaz akçe 1.992 kuruş 1 rub' 2 para	Altın dolaplı (dönerli) küpe 66 kuruş	Büyük mir'ât (Ayna) 170 kuruş
Sim raht ve başlık, 1 adet 1.800 kuruş	Altın incili küpe, 1 çift 39 kuruş	Sim küpe, 1 adet 6 kuruş 1 rub'	Gazi ³⁵⁴ tam, 10 adet 200 guruş	Sim (gümüş) kutu 27 kuruş
Sim düğmeli entari, 1 adet 80 kuruş	Küçük Sim kemer, 1 adet 38,5 kuruş	Zincir ve tılsım 1.096,5 kuruş	Yakut, altın yüzük 19 kuruş	Hâtem ³⁵⁵ 150 kuruş
Sim düğmeler 3,5 kuruş	Sim incili zarf, 1 100 kuruş	Sim bilezik 250 kuruş	Sim düğme, 1 adet 37 kuruş	Yakut yüzük 100 kuruş
Sim zincirli divit 750 kuruş	Altın toka, 1 adet 319 kuruş	Sim kemer, 1 çift 254 kuruş	Altın zikir, 1 adet 49 kuruş	Sim tılsım, 6 adet 6 kuruş
Sim kaşık 14 kuruş	Altın küpe 82 kuruş	Altın aşıkbandı 240 kuruş	Sim zarf 57 kuruş	Sim hırdavat 50 kuruş
Sim iğne, 1 adet 19,5 kuruş	Yüzük, 7 adet 20 guruş	Altın kalem	Altın saat	

Gayrimüslim kadınların terekelerinden tespit edilen değerli madenler ve süs eşyaları şunlardır³⁵⁶.

Tablo 3.8: Gayrimüslim Kadınların Kıymetli Eşyaları

Defa balıklı Altın, 23 miskal (4.5gr) 1.260 kuruş	Kaşlı hâtem 4 adet, çeyrek yüzük 1 adet 100 kuruş	Gazi 5 adet, Yarım eski Gazi 2 adet 98 kuruş	Sim düğme 33 adet, çapraz takım 1 adet 50 kuruş	Beşlik 10 adet, rub'ie çeyrek 6 adet 10 kuruş, rub'
Baş altını, 64 adet, 10 kuruş 640 kuruş	Sim nişân kutu, 1 adet 100 kuruş	Balıklı taşlı altın, 1 adet 500 kuruş	İncili altın küpe, tek 60 guruş	Atlas yüzlü sansar kürk, 1 adet 300 kuruş
Altın zikir, 1 adet 60 kuruş	Dolaplı altın küpe, 1 çift 80 kuruş	Hurda inci ve altın 163 kuruş	Hâtem (yüzük), 4 adet 9 kuruş	Billûrlar (parlak taş) 14 guruş
Altın boğmaca 400 kuruş	Sim kutu, 1 adet 40 kuruş	Gerdanlık altın 500 kuruş	Sim kutu 185 kuruş	Sim kolbağı 80 kuruş
Küpe, 1 çift 40 kuruş	Altın balıklar 1.200 kuruş	Altın hatem ve zikir 300 kuruş	Tılsım zincir, 1 adet 250 kuruş	Sim kemer 100 kuruş

³⁵⁴ **Gazi Altını:** kadınların gerdanlarına taktıkları ikinci Sultan Mahmut devrinden kalma bir çeşit süs altını. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lügat* [Elektronik Sürüm].

³⁵⁵ **Hatem:** Mühür. Üzerinde yazı olan ve mühür yerine kullanılan yüzük. <http://www.osmanlicaturkce.com/?k=hatem+&t=%40> (Erişim T: 28.07.2019).

³⁵⁶ BOA, 3707, H. 29.12.1265 (15 Kasım 1849); BOA, 3680, H. 29.12.1268 (14 Ekim 1852).

Tablo 3.8: *Gayrimüslim Kadınların Kıymetli Eşyaları (Devamı)*

Altın bilezik 1.500 kuruş	Kolan Kemer, 1 adet 60 kuruş	Bir miktar inci 110 guruş
Tılsım üzerinde çeyrek 20 adet, yedi kuruşluk altın 21 adet, eski Gazi 2 adet 384 kuruş	Gerdanlık İslambol altını yarım 16 adet, Mısır 1 adet, Yıldız 1 adet 355 kuruş	

Kadınlardan kalan değerli eşyaların genellikle; *altın, yakut, inci, sim* (gümüş) gibi değerli madenlerden üretilen süs/ev eşyaları ve değerli kürklerden oluştuğu görülmektedir. Kadınların kıymetli eşyaları genellikle süs malzemelerinden oluşsa da; *Sim zarf, Altın kalem ve altın saatin* kullanıldığı görülmektedir. Gayrimüslim kadınların terekelerinde değerli eşyaların çeşidinin daha çok olduğu söylenebilir. Bu gayrimüslimlerin sarraflık mesleğini ellerinde bulundurmalarına bağlanabilir.

3.2.2.1.4. Hayvanlar

Kadınların terekelerinde çok fazla olmasa da hayvanlar tespit edilmiştir. Bunlar aşağıdaki gibidir³⁵⁷.

Tablo 3.9: *Müslüman Kadınların Terekelerindeki Hayvanlar*

Tavuk ve horoz, 12 adet 13 kuruş	Keçi 2 adet, koyun 1 adet 45 kuruş	Tavuk, 1 adet 7,5 kuruş	Merkep, 1 70 kuruş	Keçi, 1 adet 150 kuruş
İnek ve buzağı, 1 adet 87 kuruş	Esb (at), 1 adet 420 kuruş	Merkeb 180 kuruş	Katır, 1 adet 440 kuruş	İnek, 1 adet 120 kuruş

İncelediğimiz dönemdeki Müslüman kadınlara ait terekelerde büyük ve küçükbaş hayvan türlerine rastlansa da gayrimüslim terekelerinde böyle kayıtlara rastlamamıştır.

Kadınların terekelerinde kitaplara rastlanmamıştır. Sadece bir Müslüman kadına ait terekede *Kitâb, 1 cild 4,5 kuruş*³⁵⁸ olarak kayıtlara geçmiştir. Ancak kitabın ismi ve içeriği ile ilgili bilgi verilmemiştir.

Yukarıdaki tablolardaki veriler, farklı tereke kayıtları incelenerek, birbirinden farklı olan eşyalar ve kayıtlar tablolara eklenmiştir. İncelediğimiz terekelerde; bazı kadınların

³⁵⁷ BOA, 3707, H. 29.12.1265 (15 Kasım 1849); BOA, 3680, H. 29.12.1268 (14 Ekim 1852); G. Akkoyun, *agt.*, s. 256.

³⁵⁸ BOA, 3707/127b-1, H. 25 S 1266 (10 Ocak 1850).

eşyasının çeşidinin çok ve sayısının fazla; bazılarının da çeşidinin ve miktar az olduğu görülmüştür. Aynı türde mallara farklı değer biçildiği de olmuştur. Bu durum da malın ebadı, kalitesinin farklı olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Evlerde çıkan malların miktarları ve kalitesi kişilerin ekonomik durumlarına göre değişmektedir.

3.2.2.2. Varis Olarak Kadın

Varis “sözlükte *alışveriş vb. bir akid bulunmadan bir mala sahip olmak, ölen kimsenin servetinden pay almak* anlamındaki *viris* (virâset) kökünden türeyen *vâris ölünün malını mülk edinmeye hak kazanan kimse*”³⁵⁹ anlamına gelir. Kadın genellikle ölenin eşi ve kız çocuğu olarak mirastan pay alan kişi olarak bilinir. Ancak kadın, ölen kişinin annesi, kız kardeşi, halası, teyzesi, büyükannesi, torunu, yeğeni, gelini vs. olarak da mirasçı olmuştur.

Vefat eden kişinin malı eşi, kızı ve kız kardeşine kalmıştır. Sicillerde konuyla alakalı 26 Aralık 1872 tarihli bir belgede Diyarbakır’ın Molla Bahaeddin Mahallesi’nde otururken bundan önce vefat eden Hasan oğlu Mustafa Ağa’nın veraseti, eşi Abdülfettah kızı Meymene ile küçük kızı Fâtıma ve kız kardeşi Esmâ'ya ait olduğu ve bunlardan başka vârisi olmadığı³⁶⁰ kayıtlara geçmiştir.

Vefat eden kişinin terekesinin yazılması gerekirdi. Ancak bazen vefat eden kişilerin sadece kız çocukları olması hasebiyle terekesinin yazılmasına engel olunmaya çalışıldığı olmuştur. Konuya ilişkin bir belgede Diyarbakır’a bağlı Ömergan nahiyesi ahalisinden olup vefat etmiş olan Bektaş Ağanın kız çocukları olduğu halde terekesinin yazılmasına engel olunmaya çalışılmıştır. Bunun üzerine mahkemeye başvurulmuş, mahkemede tahririn acilen yapılarak terekenin kızlara bırakılmasına ve bunun fetvayla birlikte gönderilmesine karar vermiştir³⁶¹. Böylece yetim kalan kız çocukların haksızlığa uğramasına engel olunmuştur.

Ölen kişinin malı, iki eşi ve erkek çocuğuna kalmıştır. Örneğin; Diyarbakır’ın Çakal Mescidi Mahallesi sakinlerinden iken bundan önce vefat eden Mustafa oğlu Mustafa'nın veraseti, eşleri Musa kızı Havva ve Abdullah kızı Râhile ile küçük oğlu Süleyman'a

³⁵⁹ Bekir Topaloğlu, “Vâris”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 42, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s. 522.

³⁶⁰ BOA, 3731/10a-2, H. 25 L 1289 (26 Aralık 1872).

³⁶¹ BOA, A. MKT. MHM. 101/61-1, H. 15.03.1273 (13 Kasım 1856).

kalmıştır. Toplamı 1.425,5 kuruş olan malın paylaşımı ise; eşlerinden her birine 89 kuruş 5 para, küçük oğluna ise 1.247,5 kuruş kalacak şekilde olmuştur. Çocuk hayatta olduğu için maldan %87,5'lik hisse verilmiş, geriye kalan %12,5 ise iki eş arasında eşit olarak paylaştırılmıştır. Daha sonra Mustafa'nın eşlerinden Havva'da vefat etmiştir. Havva'nın veraseti annesi Âişe ile adı geçen küçük oğlu Süleyman'a kalmıştır. Kadının toplamda 96,5 kuruş olan malından oğlu Süleyman'a 80 kuruş verilmiştir. Geriye kalan 16,5 kuruş da kadının annesine verilmiştir³⁶². Erkek çocuğa annesinin malından %83, kadının annesine ise %17 hisse verilmiştir. Kadına vefat edenin eşi ve annesi olarak mirastan farklı oranda hisse verilmiştir.

Vefat eden kişinin mirasından kız kardeşine, eşine verileden daha fazla hisse verilmiştir. Konuyla alakalı bir belgede Diyarbakır'ın Hüseyin Efendi Mescidi Mahallesi sakinlerinden iken daha önce vefat eden Salih oğlu Ömer'in veraseti eşleri; Abdullah kızı Fâtıma, Yusuf kızı Esmâ ile bacısı Münteha'ya ve kardeşi oğlu İbrahim'e kalmıştır. Toplam mal 6.379,5 kuruştur. Bu maldan eşlerinin her birine 797,5 kuruş, bacısına 3.189 kuruş 3 rub⁶, kardeşi oğluna 1.597 kuruş 3 rub³⁶³ verilmiştir. Hisselerin yüzdeliğe göre oranı ise şöyle olmuştur; iki eşe %25'lik pay eşit olarak, kız kardeşe %50, kardeşi oğluna %25. Yani eşlerin mirastan payı yeğenle aynı, kız kardeşin yarısı kadar olmuştur.

İki eşe, vefat eden kocalarından toplamda %12,5 hisse verildiği geriye kalanın ise daha doğmamış olan çocuğa bırakıldığı görülmektedir. Konuya ilişkin bir belgede Diyarbakır'ın Arab Şeyh Mahallesi sakinlerinden iken daha önce vefat etmiş olan Abdullah oğlu Derviş'in veraseti, eşleri Mehmed kızı Hamide ve Mustafa kızı Zeyneb ile anne karnındaki çocuğa kalmıştır. Anne karnındaki çocuk doğuncaya kadar, şer'en kayyımı olan rahmetlinin bacısı Hacer'e malın teslimine karar verilmiştir. Mal toplamda 526,5 kuruştur. Eşlerin her birine 32 kuruş 1 rub⁶ 5 para, anne karnındaki çocuğa 460 kuruş 3 rub⁶ 5 para³⁶⁴ verilmiştir. Burada şaşırtıcı olan durum çocuğun annesi değil de halasının ona kayyım olması ve doğmamış çocuğun parasının ona teslim edilmiş olmasıdır.

³⁶² BOA, 3707/55b-2, H. 25 M 1265 (21 Aralık 1848).

³⁶³ BOA, 3707/61a-1, H 5 M 1265 (1 Aralık 1848).

³⁶⁴ BOA, 3707/72a-1, H. 25 S 1265 (20 Ocak 1849).

İki eşli olarak vefat edenin yine eşlerine toplamda %12,5 hisse eşit dağıtılmış, kızına erkeğin yarısı kadar olan %29,1 hisse verilmiş, geri kalan %58,2 ise erkek çocuğa kalmıştır. Örneğin; Şark köylerinden Tillik köyü sakinlerinden iken daha önce vefat eden Abdullah oğlu Ali'nin veraseti, eşleri Abdullah kızı Esmâ, Affan kızı Hacer ile büyük oğlu Hüseyin ve büyük kızı Meryem'e intikal etmiştir. Terekenin paylaşılacak kısmı toplamda 11.317,5 kuruştur. Bunun varisler arasında paylaşımı ise; eşlerin her birine 707,5 kuruş, büyük kıza 3.301 kuruş, büyük oğula 6.602 kuruş³⁶⁵ şeklinde olmuştur.

Çocuğu olmadan vefat eden kişinin terekesi üç eşi, kız kardeşi ve iki amcaoğluna kalmıştır. Sicillerde karşılaştığımız konuyla alakalı olan belgede Şark köylerinden Yarımca köyü sakinlerinden iken vefat eden Osman oğlu Mustafa'nın veraseti, eşleri Salih kızı Kudret, Abdullah kızı Âişe, Yusuf kızı Medine ile kız kardeşi Medine, amcası oğulları Mollâ Hasan ve Temur'a kalmıştır. Paylaşılacak terekenin toplamı 3.914 kuruştur. Paylaşım şu şekilde olmuştur; üç eşinin her birine 326 kuruş, kız kardeşine 1.957 kuruş, amcası oğullarının her birine de 489 kuruş 1 rub³⁶⁶. Burada en büyük hisse, kız kardeşine %50 olarak verilmiştir. %25'lik hisse ise üç eşi arasında eşit olarak, geriye kalan %25'lik hisse de iki amcası oğlu arasında eşit olarak paylaştırılmıştır.

Eş sayısı kaç olursa olsun eğer vefat eden kişinin çocuğu varsa terekeden eşe/eşlere toplamda %12,5 hisse (yani 1/8), eğer çocuğu yoksa da bunun iki katı olan %25 hisse (1/4)³⁶⁷ verildiğini yukarıdaki örneklerden görebiliyoruz. Ayrıca kadınlar kocalarının mirasından en çok %25 hisse alabiliyorken, kocalar ise kadınların mallarından %50 ve daha üstünde hisse alabilmiştir. Vefat eden kadının çocuğu olsa bile kocasına her durumda en az %25 hisse verildiği tespit edilmiştir. Kadın kocası vefat ettikten sonra daha mağdur olmasına rağmen, kadın öldüğünde kocasının kendi malından faydalandığı kadar, kendisi kocasının malından faydalanmadığı söylenebilir.

Bu durumlar gayrimüslim kadınları için de geçerlidir. Ancak bazen annelerin erkek çocuklarla aynı, kız çocukların iki katı hisse³⁶⁸ aldıkları da olmuştur. Bu duruma daha çok

³⁶⁵ BOA, 3707/79a-2, H. 25 Za 1264 (23 Ekim 1848).

³⁶⁶ BOA, 3707/79b-1, H. 5 S 1265 (31 Aralık 1848).

³⁶⁷ G. Akyılmaz, *agm.*, s. 474.

³⁶⁸ BOA, 3707/4a-1, H. 5 Ş 1264 (7 Temmuz 1848).

anne çocuğa vasi olduğunda rastlanmaktadır. Müslümanlarda ise vasilik durumunda annenin hissesinin artması ile ilgili herhangi bir örneğe rastlanmamıştır.

Kız çocuğu olarak kadına bırakılan miras ile ilgili örnekler de şöyledir.

Vefat eden kişinin eşi, oğlu, kızı varsa, eşe %12,5 hisse verildikten sonra geriye kalan hisseden kızlara, erkeğin yarısı olacak şekilde pay verilmiştir. Bu duruma ilişkin bir belgede Şark köylerinden Zeko köyü sakinlerinden iken daha önce vefat eden Bektaş oğlu Bodi'nin veraseti, eşi İsmail kızı İmiş ile küçük oğlu Ali ve küçük kızı Halime'ye kalmıştır. Terekenin toplamı 1.740 kuruş olduğu görülüyor. Paylaşımı ise; eşine 217,5 kuruş, küçük oğluna 1.015 kuruş, küçük kızına 507,5 kuruş³⁶⁹ şeklinde olmuştur. Yani kız çocuğa erkek çocuğun yarısı olacak şekilde maldan %29,16 pay verilmiştir.

Vefat eden kişinin erkek çocuğu yoksa kıza mirasın yarısı verilirdi³⁷⁰. Örneğin; Diyarbakır'ın Çopyan Mescidi Mahallesi sakinlerinden iken daha önce Şam-ı şerifte vefat eden Hacı Ali Halebî oğlu Aziz zade İbrahim Çelebi'nin veraseti, eşi Abdülhamid Efendi kızı Zübeyde ile küçük kızı Rukiye, kız kardeşleri Âliye ve Hamide'ye kalmıştır. Toplamda 1.515 kuruş 15 para olan terekenin paylaşımı ise şöyle olmuştur; eşine 189 kuruş 35 para, küçük kızına 757 kuruş 35 kuruş, kız kardeşlerin her birine 284 kuruş³⁷¹. Yani kız çocuğa %50, eşe %12,5, geriye kalan %37,5 ise kız kardeşler arasında eşit paylaştırılmıştır. Kız kardeşlere, vefat eden adamın eş durumu, çocuk sayısı ve cinsiyetine göre farklı miktarlarda hisse verilmiştir.

Kızların babalarından kalan mirasın erkek kardeşleri tarafından kendilerine verilmemesi üzerine vekil aracılığıyla mahkemeye başvurmuşlardır. Konuyla alakalı bir belgede vilayet tahriratında aksi bildirilse de Kamile Hanım babası Circiszade Hacı Mehmed Ağa terekesinden kendisine düşen mallardaki ve evdeki hissesinin biraderleri tarafından verilmemesinden şikâyetçi olmuştur. Kadının vekili Ömer Bey'in vekâleti konusunda bazı problemler yaşansa da gerekli muamelenin acilen yerine getirilmesi³⁷² buyrulmuştur.

³⁶⁹ BOA, 3707/4b-1, H. 15 B 1264 (17 Temmuz 1848).

³⁷⁰ G. Akyılmaz, *agm.*, s. 474.

³⁷¹ BOA, 3707/4b-3, H. 5 Ş 1264 (7 Temmuz 1848).

³⁷² BOA, DH. MKT. 1770/27-1, 2, H. 29.02.1308 (14 Ekim 1890).

Kadınlar, vefat eden babalarının kızı, kocalarının eşi, erkeklerin kız kardeşi, çocuklarının annesi, nenesi vs. olarak varis olmaktadır. Varis olan kadın en çok hisseyi (1/2), kız çocuğu olarak alabilmiştir. Tabii bu durum da vefat eden kişinin varislerinin sayısı ve yakınlık derecesine göre değişmektedir. Kadın eş olarak, vefat eden kocasının çocuğu yoksa mirasın 1/4'ini, çocuğu varsa 1/8'ini almıştır. Vefat eden evladının mirasçısı olan anne, ölenin çocuğu yoksa ve mirası anne ve babasına kalmışsa anneye 1/3, ölenin kardeşleri varsa anneye 1/6 oranında hisse verilirdi. Kız çocuğu, erkek kardeşi yoksa mirasın yarısını, erkek kardeşi varsa da onun yarısı kadar hisse, çocukların hepsi kız ise malın 2/3'sini alabilmiştir. Bu taksimat Kur'an-ı Kerim'e göre yapılmıştır³⁷³. Yani Diyarbakır'da miras hususunda Kur'an-ı Kerim'in emirleri dikkate alınmış, incelediğimiz belgelerde farklı bir uygulamaya rastlanmamıştır.

Miras hususunda sonuç olarak; kadınlar hem miras bırakmakta hem ölen kişilerin yakını olarak varisi olmaktadır. Kadınların varisleri olan eşi, çocuğu ve diğer yakın akrabaları mirastan farklı oranlarda faydalanmaktadır. Ancak mirastan en çok payı erkek çocukları alırdı. Daha sonra sırayla kız çocukları, eşleri ve diğer akrabalar faydalanırdı. Tabii kadının eşi ve çocuğu yoksa malının tamamı akrabalarından birine verilir, kimsesi yoksa da malın tamamı hazineye kalıyordu.

3.2.3. Zina, Namus ve Kadın Kaçırma

Ejder okumuş Diyarbakırlı kadınların namusu ile ilgili Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesini incelemiştir. "Evliya Çelebi eserinde: "Bütün halkı, Müslüman ya da bir kitaba inanan, temiz inançlı, tevhid ehli ve dindar insanlardır. Kadınları arasında Râbia-i Adeviyye düzeyinde son derece namuslu, dindar ve güzellik sahibi olanları vardır. Çarşı ve pazarda yaşlı cadaloz bir kadın bile yoktur. Sokaklarda küçük bir kız çocuğu görseler ya katlederler yahut babasını cezalandırırlar. Diyarbakır, bu derece ırz ehlidir." demiştir. Evliya Çelebi bu ifadelerde Diyarbakır halkının namus ve kadın anlayışı dinle ilişkilendirerek açıklıyor ediliyor gibi gözükmektedir. Başka bir ifadeyle burada, kadının bu şekilde algılanmasının ve sosyal hayatta kadının çarşıdaki yerinin böyle belirlenmesinin, dinden meşruluk aldığını belirtmektedir."³⁷⁴ şeklinde tespitlerde bulunmuştur. Ancak Evliya Çelebi'nin "Çarşıda yaşlı kadın yoktur, sokaklarda küçük bir

³⁷³ E. H. Yazır, *Kur'an-ı Kerim ve Meali - Nisa Suresi, 11. Ayet.*

³⁷⁴ E. Okumuş, *agm.*, s. 32.

kız çocuğu görseler ya katlederler yahut babasını cezalandırırlar.” şeklinde gözlemlerde bulunmuştur. Tabi bu yazdıkları üzerinde biraz düşünülmesi gereken abartılı tespitlerdir.

Evliya Çelebi ileri gelenlere mahsus hamamları anlatırken de: “Öncelikle ileri gelenleri “Şehrimizde 146 saray ve başka hanedan hamamları vardır.” diye övünürler, zira kadınları gayet perde ehli, kapalı ve ırz ehli olduklarından çarşı ve pazara çıkmayıp ev hamamlarına girerler.³⁷⁵” şeklinde ifadelere yer vermiştir. Kadınların namusu ile ilgili Evliya Çelebi’nin yazdıklarıyla bilgi sahibi olabiliyoruz.

Diyarbakır’da kadın kaçırma olayları yaşanmıştır. Konuyla alakalı bir belgede Diyarbakır’a bağlı Deştiguvar kazası halkından Arab isimli şahıs beş ay önce bir kadın kaçııp Becdiri köyüne götürmüştür. Hükümet, Arab’ın yakalanarak bu taraflara getirilmesi için Diyarbakır zaptiyelerinden (Jandarma, Polis) Hasan’ı görevlendirmiştir. Hasan, Becdiri köyüne gitmiş ve Arab’ın orada olmadığını görünce kadını alarak Diyarbakır’a getirmek için yola düşmüştür. Arab yolda, Hasan’a saldırıp onu yaralamıştır. Köylüler yaralıyı ve Arab’ı Diyarbakır’a getirmiş ancak yaralı olan Hasan birkaç gün içinde vefat etmiştir. Hasan vefat etmeden önce Arab’ın kendisini yaraladığını söylemiştir. Arab mahkemede cinayeti inkâr etmiştir. Ayrıca şahitler Arab’ı olayı gerçekleştirirken görmediklerini söylemişlerdir. Ancak şahitler Arab’ın hem kadın kaçırmamasından hem de edepsiz biri olmasından dolayı bu olayı gerçekleştirebilecek biri olduğunu belirtmişlerdir. Görevliler de kadın kaçıran kişiye nasıl muamele etmeleri gerektiğini Sadaret makamına yazdıkları tutanak ile bildirilmesini talep ettikleri³⁷⁶ görülmektedir.

Genç kızların erkekler tarafından evlenme vaadiyle kandırılarak bekâretlerinin bozulduğu da olmuştur. Bu konuya ilişkin belge Müslüman değil gayrimüslimlere aittir. Diyarbakır’da oturan ve Ermeni milletinden Fırıncı Uncu isimli şahıs, yine aynı milletten Verdo adlı kızı evlenme vaadiyle kandırıp bekâretini bozduğu tespit edilmiştir. Daha sonra kızı almak istemediğini dile getirmiştir. Bunun üzerine Fırıncı Uncu’dan hem bekâret bozma ücretinin alınarak kadına ödenmesi hem de 1 haftadan 6 Ay’a kadar hapsi talep edilmiştir. Bu talep kabul görerek 14 ay hapsine³⁷⁷ karar verilmiştir. Kandırılarak

³⁷⁵ E. Çelebi, *age.*, s. 52.

³⁷⁶ BOA, MVL. 593/14-1, H. 07.06.1276 (30 Ocak 1860).

³⁷⁷ BOA, MVL. 639/28-1, 2, H. 26.04.1279 (21 Ekim 1862).

bekâretleri bozulan kızlara herhangi bir yaptırım uygulanmadığı gibi mağdur duruma düştükleri için mağdur eden kişiden mağdur olan tarafa verilmek üzere belli bir ceza ücreti alınmıştır.

3.2.4. Hakaret, Darp ve Cinayet

Kadınlar hakaret ve darp edilmeleri durumunda mahkemelere başvurup haklarını arayabiliyorlardı. Kadınlar, hakaret ve darba maruz kalan tarafta oldukları gibi hakaret ve darp eden tarafta da olmuşlardır.

Koca, kadının annesine hakaret etmesi halinde kadınlar kocalarına boşanma davaları açmışlardır. Konuyla alakalı bir belgede Arabşeyh Mahallesi'nde ikamet eden Salih Ağa kızı Emi, kocası Şeyho oğlu Ali'nin evlerine gelen annesinin dini ve imanına küfür ettiği için mahkemeye başvurarak kocasından boşanma talebinde³⁷⁸ bulunmuştur. Diğer bir belgede kadının kendisine hakaret eden kocasından boşanmak istediği görülüyor. Garb nahiyesine bağlı Harbecin köyünde oturan Mustafa kızı Seyran, eşi Rasul kızı Mehmed ile 10 yıldır evlidir. Ancak kocası 1 ay önce kendi evlerinde kadının din ve imanına küfür etmiştir. Kadın daha sonra kocasının yanında 1 ay daha yaşamasına rağmen, küfürden dolayı kocasından boşanmış olarak kabul edilmesi³⁷⁹ gerektiğini söylemiştir. Tabi her iki belgede de erkekler olayları kabul etmeyerek inkâr etmişlerdir.

Kadınlar hakarete uğrayarak uygunsuz hareketlere maruz kalan taraf olduğu gibi; bu uygunsuz davranışları sergilediği için yaptırıma maruz kalan taraf da olmuştur. Örneğin; Diyarbekir Eyaletine bağlı Eğil kazasının Antirt köyünde oturan Rasül oğlu el-Hâc Mehmed'in eski eşi olan Mahmud kızı Sitti'yi mahkemeye şikâyet etmiştir. Şikâyet sebebi ise; adam şehre gittiğinde kadının gece evine gelip, damda yatan kızı Hadice'nin üstüne saldırıp öldürmek istemesi ve kızın sacını hançerle keserek kaçmasıdır. Şikâyetçi olan adamın bu söylediklerine köylülerin bazıları da şahitlik etmişlerdir. Kadın bu olayı reddetmiş, eski kocasının yeniden evlenme teklifini kabul etmediği için kendisine iftara attığını söylemiştir. Köylüler de mahkemede kadının hal ve gidişatından rahatsız olduklarından dolayı, kadının köyden uzaklaştırılmasını talep etmişlerdir³⁸⁰. Bu örnekten kadının cinayete teşebbüs ettiği ve haneye tecavüz etmeye çalıştığı sonucuna

³⁷⁸ BOA, 3731/28b-3, H. 17 Ş 1289 (20 Ekim 1872).

³⁷⁹ BOA, 3775/71a-1, H. 4 R 1298 (6 Mart 1881).

³⁸⁰ BOA, 3774/10b-1, H. 29.12.1269 (3 Ekim 1853).

varılabileceği gibi kadının iftiraya da maruz kalmış olabileceği gözden kaçırılmaması gereken bir ayrıntıdır.

Kadınlar cinayet kurbanı olmuşlardır. Konuya ilişkin bir belgede Diyarbakır'da kocası tarafından boğularak öldürülen Metoş adlı kadının, kocası Maki Aroş olduğu daha önce yapılan soruşturmada ortaya çıkmıştır. Aroş'un Dersaadet'e gönderilmesi emredilmiştir. Ancak malum kişi yakalandığı hastalıktan dolayı gidemeyeceğini belirtmiştir. Ayrıca kadının davasını yürüten babası Nakkâş Abraham vefat etmiş olduğu için davanın düşürülmesini talep etmiştir. Bu talebe karşılık dava kapatılmamış, Aroş'ın anlattıklarının doğru olup olmadığının, şahitlerle birlikte tutanak altına alınıp, inceden inceye araştırılması³⁸¹ istenmiştir. Diğer bir belgede Diyarbakır'ın Dirik kasabasından Sultan Hatun, eşi Mehmed tarafından üç yerinden hançerlenerek katledilmiş ve olay yerinde bırakılmıştır. Olay yerine giden kadının kız kardeşleri durumu soruşturunca: kadının kocası tarafından yaralandığını gördüğünü söyleyenler olmuştur. Ancak Mehmed bu iddiaları reddetmiştir. Bunun üzerine olayın ifadelere başvurulması iyice araştırılması³⁸² istenmiştir. Başka bir cinayet olayı ile ilgili bilgilere Kürdistan Meclisinin mazbatasından (kararnamesi) ulaşılmaktadır. Bu mazbatada yazıldığı kadarıyla Diyarbakır'ın Garb nahiyesine bağlı Davudî köyünde oturan Hani Hatun, köyün dışında sahipsiz bir arazide büyük bir taş ile öldürülmüştür. Hani Hatun'un vasi ve vekili olan Ali köylülerden şikayetçi olmuş, köylülerin taksitli olarak beş bin dirhem diyet ödemelerini talep etmiştir. Meclis bu talebi ve cinayeti 27 Aralık 1862 tarihinde görüşmüştür. Bu görüşmede diyet hususunsun icap ettiği şekilde sonuçlandırılması ve katilin bulunması için gerekenlerin vali tarafından yapılması³⁸³ gerektiği belirtilmiştir.

Başka bir kaynaktan ulaşılan kadın cinayeti ile ilgili bir vaka ise şöyledir: Harput'un Kesrik köyünde evinde zenci bir cariyesi birlikte yaşayan Firdevs Hanım 26 Nisan 1860 gecesinde evinde 11 yerinde bıçaklanarak öldürülmüştür. Olay araştırıldığında Üvey babası ve kız kardeşlerinin kiraladığı Bayram tarafından öldürüldüğü tespit edilmiştir. Firdevs Hanım'ın akrabaları tarafından öldürülme sebebi ise; malına konmaktır. Akrabaları Firdevs Hanım'ı uygunsuz davranışları olduğu için öldürdüklerini söylemişlerdir. Köyde yapılan tahkikat sonucunda bu iddia asılsız çıkmıştır. Ancak

³⁸¹ BOA, MVL. 745/69-1, H. 10.03.1283 (23 Temmuz 1266).

³⁸² BOA, A. MKT. MVL. 117/98-1, 2, H. 21.12.1276 (10 Temmuz 1860).

³⁸³ BOA, MVL. 643/91-1, H. 08.08.1279 (29 Ocak 1863).

cinayeti araştıran meclis üyelerinden birinin böyle bir duyum aldığını söylemesi üzerine zanlıların cezaları hafifletilmiştir³⁸⁴.

Cinayet olaylarında kimsenin haksız yere hüküm giyip mağdur olmaması için daha dikkatli davranılarak hemen karar verilmemiş, olayın inceden inceye araştırılması istenmiştir. Ayrıca cinayetlerin sorumlularının bulunarak gerekenlerin yapılması için mazbatalar çıkarılmıştır.

3.2.5. Adli Vakalar

Kadınlar öldürülen kocalarının katilleri bulmak için mahkemeye başvurmuşlardır. Bir belgede Diyarbakır'a bağlı Siverek'te otururken vefat eden el-Hâc Mahmud oğlu Hasan'ın eşleri, Ahmed kızı Fâtıma ve Cuma kızı Zehra kocalarının zehirlenerek öldürülmesinden Yusufhan oğlu Mustafa'yı sorumlu tutmuşlardır. Ancak iddialarını kanıtlayamadıkları için, Mustafa'yı suçlamaktan men³⁸⁵ edilmişlerdir.

3.2.6. Şikâyet ve Talepler

Orta doğu devletlerinde olduğu gibi Osmanlı'da devletin temelini adalet sistemi oluşturur. Devletin ayakta kalabilmesi, bu sistemi düzgün işleyebilmesine bağlıdır. Ancak buradaki adalet kavramı; halkın şikâyetlerini direkt olarak hükümdara ulaştırabilmesi ve onun emriyle haksızlıkların giderilmesi ile ilgilidir. Hükümdarın adaletine başvurulması, başvurulabilecek son yerdir. Adaletin yerini bulabilmesi için Osmanlı vatandaşı olan her birey, bireysel olarak veya toplu olarak şikâyette bulunma hakkı vardı. Şikâyet için arz veya arz-i hal gönderilmesi ilgilinin mutlaka bir zararını veya uğradığı bir haksızlığı gidermek için olmalıdır. Zarar gören taraf, bir şahıs, bir grup veya bir kurum (vakıf gibi) olabilir³⁸⁶. Yapılan bireysel başvurulara "Arz-ı hal", toplu başvurulara ise "Arz-ı mahzar" denir. Osmanlı devleti yönetimi yayınladığı emirlerle mahalli idareleri, halkın şikâyetlerinin engellenmemesi için gerekli hassasiyetin gösterilmesi hususunda sürekli

³⁸⁴ Bu cinayet vakası ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Aksın, "19. Yüzyılda Osmanlıda Bir Kadın Cinayetinin Anatomisi ve Kadın Cinayetleri", Ed. Osman Köse, *Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın I*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları/No: 16, Samsun 2016 s. 561-563.

³⁸⁵ BOA, 3774/13a-1, H. 29.12.1269 (3 Ekim 1853).

³⁸⁶ Halil İnalıcık, *Makaleler II* -"Adalet ve Şikâyet Hakkı: Ârz-İ Hâl ve Ârz-i Mahzarlar"-, 1. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2008, s. 169-172.

uyarmıştır³⁸⁷. Diyarbakır’da kadınların farklı konularda şikâyet haklarını kullandıkları ile ilgili örnekler aşağıda verilmiştir.

Bunlardan haklarından biri nafaka ile ilgilidir. Kadın, eşinin nafakasını temin etmemesi üzerine şikâyette bulunmuştur. Örneğin; Derviş Hüseyin mahallesinde oturan Lebenci Yaşar kızı Emi, Üçüncü Alayın İkinci Bölüğün Nalbant Mustafa oğlu Recep ile 6 ay önce evlenmiştir. 4 gün birlikte yaşadıkdan sonra Recep görev yerine gitmiştir. Ancak kadının nafakasını temin etmediği için, kadın eşini şikâyet etmiştir. Recep cevabında ise kadınla evliliğini inkâr³⁸⁸ etmiştir.

Müslüman kadın, gayrimüslim komşusu ile yaşadığı emlak anlaşmazlığı sebebiyle mahkemeye başvurmuştur. Konuyla alakalı bir belgede Aslen Eğil kazası sakinlerinden olup şimdi Diyarbakır’ın Ali Paşa Mahallesi’nde oturan Abdullah kızı Fâtıma ve annesi Âişe, aynı mahallede oturan zimmi Aleksana oğlu Kirakos’u, mahkemeye şikâyet etmişlerdir. Şikâyet sebebi ise; Kirakos’un bahçelerine zorla el koymasındır. Kirakos savunmasında bahçenin babası tarafından 20 yıl önce, 50 kuruşa satın alındığını ve babası vefat edince bahçenin kendisine kaldığını bildirmiştir. Bu durumu şahitlerle kanıtlayınca, kadınlar haksız bulunmuştur³⁸⁹. Bu belgeden anlaşılacağı üzere kadınlar iddialarını kanıtlamadıkları için mahkemede haklı çıkamamışlardır.

Kadınlar oturdukları evdeki hissesinin, kendi rızaları olmadan kocaları tarafından satılması üzerine şikâyette bulunmuşlardır. Konuya ilişkin bir belgede Arapşeyh Mahallesi halkından Ermeni Arslan kızı Hano'nun, eşi Yosef oğlu Said oturdukları evi Fatih Paşa Mahallesi’nde oturan Keldani Hanuş oğlu Mihail’a 2.300 kuruşa satmıştır. Kadın da mahkemeye başvurarak, evin yarısının kendisinin olduğu ve satıştan haberdar olmadığı için satışın gerçekleşmemesi gerektiğini dile getirmiştir. Ancak Mihail, Said’e parayı, Hano'nun yanında verdiğini söyleyerek durumu inkâr³⁹⁰ etmiştir.

Bu örneklerden anlaşılacağı üzere Diyarbakır’da kadınlar yaşadıkları olumsuzluklar karşısında mahkemeye şikâyette bulunarak haklarını arayabilmişlerdir.

³⁸⁷ Veysel Gürhan, “Kadınların Dîvân-ı Hümâyün’a Şikâyet Haklarını Kullanmaları Üzerine Bazı Değerlendirmeler (Diyarbakır Eyaleti 1 Numaralı Ahkâm Defterine Göre)”, *Tarih Okulu Dergisi*, C. 10, S. 32, Aralık 2017, s. 326.

³⁸⁸ BOA, 3731/27a-1, 4 B 1289 (7 Eylül 1872).

³⁸⁹ BOA, 3760/1b-2, H. Ş 1257 (Ekim 1841).

³⁹⁰ BOA, 3731/23a-], H. 18 B 1289 (21 Eylül 1872).

Kadınlar karşılaştıkları problemlerin çözümü için yönetimden dilekçe ile talepte bulunmuştur. Konuya ilişkin bir dilekçe örneğinde Aslen Siirtli olup, Diyarbakır'da oturan Zahide Hanım İstanbul'a gitmiştir. Ancak burada hastalanarak çaresiz kalmıştır. Kadın hasta olduğu gibi fakir olduğunun herkes tarafından bilindiğini yazmış, dilekçenin devamında, memleketine dönmek istediğini, memleketine gitmeden önce yaza kadar Adana'daki akrabalarında kalacağını yazmıştır. Kadın memleketine gidip tarlalarını süreceğini, ancak bunun için gerekli olan öküz, tohum, para ve yol masrafının olmadığını belirtmiştir. Bu ihtiyaçlarının karşılanması için Siirt Kaymakamlığı'na bir emirname gönderilmesi dilekçe ile bildirmiştir. Kadının bu dilekçesi kayda alınıp, Gümrük İdaresi'ne gerekenin yapılması emri verilmiştir³⁹¹. Diğer bir belgede kadın yanan dükkanlarının imarı için gerekli masrafın karşılanmasını istemiştir. Diyarbakır'ın itibarlı şahıslarından biri olan Zeyneb isimli kadın, şehirde meydana gelen olaydan dolayı 3 dükkânının yandığını dilekçe ile belirtmiş ve 6-7 bin kuruş olan zararının Vilayet emvalinden (mallar) karşılanmasını talep etmiştir³⁹². Başka bir belge bir kadın anne tutuklanan evlatlarının serbest bırakılmasını talep etmiştir. Diyarbakır'a bağlı Direk kasabasından olan Aişe Hatun, aynı kasabalı olan Reşo olayından dolayı tutuklu olan evlatlarının serbest bırakılmasını talep etmiştir. Reşo, kasabada halktan zorla haraç ve vergi toplamaktadır. Bu durum vilayet valisi olan Ali Rıza Paşa bildirilmiş ancak vali bu şikâyetlere kulak asmamıştır. Kasabaya Reşo'dan vergileri almak için gönderilen meclis üyeleri Hacı Şeyh Ağa ile ve Hacı Nuh Ağa da anlaşamayıp birbirlerine düşünce; Reşo bu karışıklıktan faydalanıp kaçmıştır. Kasabadan üç saatlik mesafede birkaç asker tarafından yakalanan Reşo idam edilmiştir. Reşo'nun oğulları durumu valiye şikâyet edince vali kasabaya asker göndermiş ve birçok kişi yakalanarak mahkûm edilmiştir. Evlatlarının haksız yere tutuklandığını ve evlatları tutuklandıktan sonra zor duruma düştüklerini belirten anne Aişe Hanım oğlu İsa ile kardeşi oğlu Mehmed'in serbest bırakılmasını istemiştir. Aişe Hanım'ın bu talebi olumlu cevaplanmıştır³⁹³.

Kadınlar taleplerini Telgraf ile merkeze göndermişlerdir. Konuyla alakalı olarak: Musa Paşa'nın eşi Nefise Hanım'ın Üsküdar'da bulunan Şuray-ı Devlet'e gönderdiği

³⁹¹ BOA, MVL. 514/70-1, H. 23.11.1283 (29 Mart 1867).

³⁹² BOA, İ. HUS. 45/21-1, H. 11.08.1313 (27 Ocak 1896).

³⁹³ BOA, MVL. 380/101-1, H. 02.06.1278 (5 Aralık 1861).

telgrafta “Câriyelerinizi hanemde hapsedtiler katil familyası olsa böyle hakaret olunmaz.”³⁹⁴ diyerek maruzatını kısaca bildirmiştir.

Osmanlı’da olduğu gibi Diyarbakır’da da kadınlar mahkemeleri aktif olarak kullanmış ve kendilerine yapılan haksızların bilincinde olarak hemen mahkemelere başvurmuşlardır³⁹⁵. Kadınlar haklarını mahkemelerde başvurarak aradıkları gibi şikâyet, talep ve isteklerini telgraf yoluyla merkeze bildirmişlerdir.

3.2.7. Kadın Hapishanesi

“Arapça bir kelime olan hapishane, *alıkoyma, bir yere kapama, dışarı çıkarmama* anlamına gelmektedir. Bununla birlikte *haps olunan yer*, suçlunun cezasını çektiği *cezaevi* anlamına gelir. Hukuki bir terimi olarak da: sanık veya suçlunun belli bir yerde alıkonularak şahsî hürriyetlerini kısıtlamak şeklinde tanımlanabilir. Cezaların infaz edildiği yere: *habs, mahbes*; hapsedilen kişiye: *mahbûs*”³⁹⁶ denir. Suç işleyerek ceza uygulanmasına karar verilen kişi hem erkek hem de kadın olabilir.

Osmanlı devletinde erkek hapishanelerinin yanında nisa (kadın) hapishaneleri bulunmaktaydı. Bu hapishanelerin tümü hükümete ait değildi. Bazı yerleşim yerlerindeki hapishaneler yöneticiler tarafından, güvenilir olan kadınların evinin kiralanmak suretiyle oluşturulmuştur. Birçok yerde ise kadın hapishanesi bulunmuyordu. Bütçe olursa erkek hapishanelerin eklemeye yapılır, bütçe yoksa da erkek hapishanesinin bir koğuşu kadınlara ayrılarak kadın hapishanesi oluşturuluyordu. Ancak sorun böyle de çözülemediğinde kadınlar, hapishanenin olduğu başka yerlere sevk ediliyordu³⁹⁷. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı’da hapishane tamiri ve sayısının artırılması çalışmalarına hız verilmiştir. Bu artışla birlikte hapishanelerde çalışan kişilerin maaşlarının ve kira bedellerinin ödenmesi devlete ciddi manada yük oluyordu³⁹⁸.

³⁹⁴ BOA, ŞD. 1452/26-1, 2, H.17.01.1286 (29 Nisan 1869).

³⁹⁵ Jülide Akyüz, “Osmanlı Kadınlarının Hukuksal Haklarını Kullanımı Hakkında Bazı Değerlendirmeler”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 6, Ocak 2007, s. 77, 80.

³⁹⁶ Jülide Akyüz Orat, Fadimana Çelik, “Diyarbakır Vilayeti Hapishaneleri”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 7, Ocak 2011, s. 73.

³⁹⁷ Saadet Tekin, “Osmanlı’da Kadın ve Kadın Hapishaneleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 29, S. 47, 2010, s. 91, 94.

³⁹⁸ Ayşe Özdemir Kızıllıkan, *Osmanlı’da Kadın Hapishaneleri ve Kadın Mahkûmlar (1839-1922)*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi ABD, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2011, s. 81-82.

XIX. yüzyılın başlarından XX. yüzyılın ilk yıllarına kadar Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı toplamda 21 hapisane bulunmaktaydı³⁹⁹. Bu hapishanelerden biri kadınlara aittir. Ancak bu hapishane, ev kiralanması suretiyle oluşturulmuştur. Maliye Bakanlığına gönderilen bir belgede Diyarbakır'da kadın hapishanesi için 45 kuruşa bir ev kiralanmıştır. Ancak bu evin koşulları elverişli olmadığı için bu sefer 60 kuruşa başka bir yer kiralanmıştır. Aradaki 15 kuruşluk farkın ödenmesi talep edilmiş ve bu farkın ödenmesi için Maliye Bakanlığı'na emir gönderilmiştir⁴⁰⁰. Diyarbakır'da maddi imkânsızlıklar ve kadın mahkûmların sayısının az olmasından dolayı kadınlara mahsus hapishane yapılmamıştır. Bunun yerine daha az masraflı olacağı düşüncesiyle kadın hapishanesi olmaya uygun evlerin kiralanması yoluna gidilmiştir.

3.2.8. Cariyeler

Savaşlarda esir alınarak veya para ile satın alınan erkeklere köle, kadınlara cariye denir. Köle ve cariyeler para ile alınıp satılabiliyorlardı. Satın alınan cariyeler uzun süre aile ile birlikte yaşayabildiği gibi, iyi bir eğitimden sonra alınan fiyatın birkaç misli fazlasına satılabiliyorlardı⁴⁰¹. Cariyenin satılamayacağı tek durum çocuk doğurmasıydı.

Diyarbakır'da cariye konusuyla alakalı karşılaştığımız bir belgede Diyarbakır'ın Kaşık Budak Mescidi Mahallesi'nde otururken daha önce vefat eden Hacı Salih Ağa oğlu Mehmed Efendinin varisleri arasında, ümm-i veled⁴⁰² cariyesi Gülfidan'dan doğan Esmâ ve Zeliha isimli iki kız çocuğu da bulunmaktadır. Kızlar küçük olduğu için, anneleri çocuklarına vasi olmuştur. Aynı zamanda terekeden masraflar kısmında Mehmed Efendinin vasiyeti üzerine cariye eşi Gülfidan'a 1.000 kuruş⁴⁰³ verilmiştir. Cariye eşten doğan kadının çocuklarına mirastan aynı miktarda hisse verilmiştir. Ancak cariye eşe mirastan hisse verilmemiştir. Bunun yerine kocanın cariye eşe vasiyet ile para bırakması, oluşabilecek haksızlığı engellemeye çalışıldığının göstergesidir.

³⁹⁹ J. A. Orat, F. Çelik, *agm.*, s. 80.

Bu makaledeki kadın hapishanesi Ticaret Hapishanesi olarak yazılmıştır. Ancak dipnot açıklamasında belgenin kadın hapishanesi kira bedeli ile alakalı olduğu belirtilmiştir. Bu tespit yapılırken kullanılan belge bizim burada kullandığımız belgenin aynısıdır. Makalede, belgenin çevrilmesi esnasında *bi'l-isticâr* (kiralama) kelimesinin *ticaret* olarak okunmasından kaynaklı bir problem olduğu kanaatindeyiz.

⁴⁰⁰ BOA, DH. MKT. 1324/70-1, H. 12.10.1295 (9 Ekim 1878).

⁴⁰¹ Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, 2. Baskı, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 30.

⁴⁰² **Ümm-i veled**: Çocuk anası bulunan, satılmaz cariye, Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Lügat [Elektronik Sürüm].

⁴⁰³ BOA, 3680/87b-1, H. 3 R 1268 (26 Ocak 1852).

Ayrıca cariyelerin hür olup olmadığı ile ilgili bir belgede Diyarbakır'ın Küçük Kavas Mahallesi'nde oturan Mehmed oğlu Hacı Ahmed mahkemeden, Abdullah kızı Gülbeste ile büyük kızı Ahmed kızı Halime'nin cariyeleri olduğu için kendisine verilmesini talep etmiştir. Cariyeleri, Monlâ Sinan adlı kişi ile Sincar'a giderek satın alarak, bir süre önce vefat eden kardeşi Aluş Ağa'ya emanet bıraktığını söylemiştir. Ancak kadınlar bunu inkâr ederek hür olduklarını belirtmişlerdir. Ayrıca Gülbeste ve Halime, mahkemeye Mustafa oğlu Şirvanlı Sofu Mehmed ve Hacı Ömer Efendi oğlu Ali Efendi'yi de özgür olduklarını kanıtlamak için şahit olarak göstermişlerdir. Mahkeme şahitlerin şehadeti üzerine Hacı Ahmed'i kadınlara karışmaktan men etmiştir⁴⁰⁴. Belgede kadınların cariyelikten mi hür oldukları ya da hürken zorla cariye yapılmaya çalışıldıkları ile alakalı bir bilgi verilmemiştir.

Alacak davalarında, cariye alacakları için mahkemeye başvurulmuştur. Örneğin; Diyarbakır'ın Cami-i Kebir Mahallesi ahalisinden İbrahim oğlu el-Hâc Hasan'ın cariye satışından kalan 200 kuruş alacağının, alacaklıları olan İbrahim oğlu Seyyid Hüseyin ile Ahmed oğlu İsmail'in ödemelerini talep etmiştir⁴⁰⁵. Alacak davası belgesinden de Diyarbakır'da cariyelik uygulamasının olduğu sonucuna varılabilir.

Kadınlar da cariye sahibi olmuşlar ve öldüklerinde bunları kocalarına hibe etmişlerdir. Konuya ilişkin bir belgede Cami-i Kebir Mahallesi'nde otururken vefât eden Hacı Zülfikar kızı Âbide Hanım'ın veraseti eski eşi Hacı Abdullah oğlu Receb Efendiye hayatta iken hibe etmiştir. Kadının mallarının sıralandığı listede Zenci bir cariye ve elbiseleri⁴⁰⁶ de bulunmaktadır.

Yukarıdaki belge örneklerin XIX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır'da cariyelerin var olduğunu tespit edebiliyoruz. İki asır öncesinde Diyarbakır'da bulunan Evliya Çelebi Seyahatnamesinde cariyelerin isimlerini şöyle sıralamıştır; “*Gülcehre, Peymane, Revani, Leyla, Safa, Gülbüyük, Gülcin, Mehcin, Gülfam, Gülhande, Varkad, Demdem, Huraya, Nure, Şakire, Samia, Hadime, Zaliye, Gülcan, Cünane, Seleme, Salime, Kamile ve Şebtize*”⁴⁰⁷.

⁴⁰⁴ BOA, 3774/4a-1, H. 29.12.1269 (3 Ekim 1853).

⁴⁰⁵ BOA, 3775/23b-1, H. 29.12.1269 (3 Ekim 1853).

⁴⁰⁶ BOA, 3775/71b-2, H. 29.12.1269 (3 Ekim 1853).

⁴⁰⁷ Evliya Çelebi, *age.*, s. 52.

3.3. İKTİSADİ ve SOSYAL HAYATTA KADIN

3.3.1. Mülk Alım/Satımı ve Anlaşmazlıklar

Kadınlar, erkekler gibi mülk alım ve kendilerine ait olan mülkleri satım işlemlerini gerçekleştirmişlerdir. Bu işlemleri bizzat kendileri yaptığı gibi, başkasına vekâlet vererek de yapmışlardır. Bazı belgelerde kadınlar mülkün satıcısı hem de alıcısı olurken, bazı belgelerde sadece alıcı veya satıcı olmuşlardır.

Kadınlar, sahip oldukları dükkânları ve evleri istedikleri zaman satmıştır. Bu işlemleri genellikle başkasına vekâlet vererek yapmışlardır. Konuya ilişkin bir belgede Hacı Ahmed Ağa kızı Fâtıma Hâtûn ve annesi Zeliha Hâtûn evlerini başkalarına satması için Hafız Ağa'yı vekil tayin etmişlerdir. Hafız Ağa'nın vekilliği, Şeyh Mehmed oğlu Ahmed Efendi ve Zülfikar Ağa oğlu Ahmed Ağaların şahitlikleriyle kanıtlanmıştır⁴⁰⁸. Diğer bir belgede İbni Seyyid? Mahallesi'nde oturan Abdullah oğlu Halil Ağa kızı Emeti Hanım'ın Uzunpazar Çarşısı'nda bir berber dükkânı bulunmaktadır. Tahrirde dükkânın değeri 2.825 kuruştur. Emeti Hanım vekâletini Abdullah oğlu Dellalbaş Reşid Ağa'ya vererek dükkânı satmasını istemiştir. Reşid Ağa vekilliğini şahitlerle kanıtlamış olduğu görülmektedir. Berber dükkânı 3.000 kuruşa, Züleyha Hanım'ın vekili olan Ali Bey'e satılmıştır⁴⁰⁹. Bu belgede mülkü alanın da satanın da kadın olduğu görülüyor. Ancak her iki belgede de kadınlar işlemleri kendileri yapmamış, başkasına vekâlet vermeyi tercih etmiştir. Ancak vekil olan kişiler bu görevi aldıklarını en az iki şahitle kanıtlamıştır.

Kadınlar dükkânları birbirlerine satmışlardır. Örneğin; İbniseyyid? Mahallesi halkından Halil Ağa kızı Emeti Hanım, Odunpazarı Çarşısı'nda 91 numarada olup, tahrirde 800 kuruş değeri olan Bıçakçı dükkânını 1.182 kuruşa Züleyha Hanım'a satmıştır⁴¹⁰.

Kadınların çocuklarıyla birlikte, hissesi yarı yarıya olacak şekilde, başka kişilerden ev satın almışlardır. Konuyla alakalı bir belgede Ali Paşa Mahalleli Abdullah oğlu Bakkal Kasım aynı mahallede, Nazif Sokağında bulunan 4 numaralı evini, Hasan kızı Şerife Hâtûn ile Şerife Hâtûn'un vasisi olduğu küçük oğlu Ahmed oğlu Ali'ye, hissesi aralarında yarı yarıya olacak şekilde 1.260 kuruşa satmıştır⁴¹¹. Kadın bu belgede işlemi vekil

⁴⁰⁸ BOA, 3731/35b-7, H. 3 C 1290 (29 Temmuz 1873).

⁴⁰⁹ BOA, 3731/9b-2, H. 23 L 1289 (24 Aralık 1872).

⁴¹⁰ BOA, 3731/9b-3, H. 22 L 1289 (23 Aralık 1872).

⁴¹¹ BOA, 3731/11b-2, H. 4 Za 1289 (3 Ocak 1873).

aracılığıyla değil bizzat kendisi gerçekleştirmiştir. Ayrıca alım işinde kadın küçük olan oğlunun da vasisi olduğu için ona vekillik yapmıştır. Yani kadınlar alım/satım işlerinde yakınlarına vekillik yapabilmıştır.

Müslüman kadınlar, gayrimüslimlerden mülk satın alabilmiştir. Örneğin; Hacı Abdurrahman Mahallesi'nde oturan Hacı Hafız Salih kızı Fâtıma vekili olan oğlu, Bekir Ağa oğlu Münib Efendi aracılığıyla, Lalabey Mahalle'sinde oturan Protestan milletinden Toma oğlu Terzi İlyas'ın evini 7.200 kuruşa⁴¹² satın almıştır.

Müslim ve gayrimüslim kadınlar aralarında mülk alım/satım işlemleri gerçekleştirmiştir. Konuyla alakalı bir belgede Fatih Paşa Mahalleli kız kardeşlerden Tursun Hâtûn, erkek kardeşi Hasan'ı; Ümmihani ise amcası oğlu olan Mehmed oğlu Ahmed Ağa vekil atayarak, Bakkal sokağı, 4 numaradaki evlerini müstemilatıyla birlikte, Hasırlı Mahallesi'nde oturan Ermeni milletinden Kerebit oğlu Tomas adlı kişiye 2.525 kuruşa⁴¹³ satmışlardır. Başka bir belgede Lalabey Mahallesi'nde oturan Abdullah oğlu Mustafa'nın kızı Emi Hâtûn, vekil atadığı Abdullah oğlu Hacı Ahmed aracılığıyla, Alican Mahallesi'nde bulunan evini, Ermeni Osib oğlu Manuk'a 750 kuruşa⁴¹⁴ satmıştır. Diğer bir belgede satıcı Müslüman kadın, alıcı gayrimüslim kız kardeşlerdir. Fatih Paşa Mahallesi'nde oturan Abdullah oğlu Hacı Abdurrahman Ağa'nın kızı Fatıma Hâtûn, vekili Yusuf oğlu Redif Mülâzimi Mehmed Ağa aracılığıyla, Fatih Paşa Mahallesi, Bahçe sokağı, 7 numaradaki evini satmak istemektedir. Evin gayrimüslim evlerinin arasında olduğu görülmektedir. Evini, Ermeni Makdisi Kerabit'in vekillik yaptığı, Susen ve Keder'e 2.200 kuruşa⁴¹⁵ satmışlardır. Son örnekten anlaşılacağı üzere, gayrimüslim kadınlar Müslümanlardan (kadın olsa dahi) mülk almak için başkasına vekâlet vermişlerdir. Kadınların kendi dinlerinden olmayanlarla yaptıkları alım/satım işlemlerini genellikle vekilleri aracılığıyla yaptıklarını söylenebilir.

Mülk konusunda, kadınların yaşadıkları anlaşmazlıklar ile ilgili örnekler ise aşağıdaki gibidir.

⁴¹² BOA, 3731/ 28b-1, H. 29.12.1290 (17 Şubat 1874).

⁴¹³ BOA, 3731/31a-1, H. 10 Ş 1289 (13 Ekim 1872).

⁴¹⁴ BOA, 3731/17a-2, H. 3 C 1289 (8 Ağustos 1872).

⁴¹⁵ BOA, 3731/ 33b-3, H. 21 Ş 1289 (24 Ekim 1872).

Müslüman kadın, gayrimüslim komşusu ile yaşadığı emlak anlaşmazlığı sebebiyle mahkemeye başvurmuştur. Sicillerde karşılaştığımız konuyla ilişkin bir belgede Aslen Eğil kazasından olup, şimdi Diyarbakır'ın Ali Paşa Mahallesi'nde oturan Abdullah kızı Fâtıma ve annesi Âişe, aynı mahallede oturan zimmi Aleksana oğlu Kirakos'u, bahçelerine zorla el koyduğu gerekçesiyle mahkemeye şikâyet etmişlerdir. Mahkemede, Kirakos'un bahçelerini kendilerine geri verilmesini talep etmişlerdir. Kirakos savunmasında: "bahçe babam Aleksan tarafından 20 yıl önce, 50 kuruşa satın alınmıştır. Babam vefat edince de bahçe bana kalmıştır." diyerek kendisini savunmuştur. Bu durumu şahitlerle kanıtlayınca, anne ve kız haksız⁴¹⁶ bulunmuştur. Bu belgeden anlaşılacağı üzere kadınlar iddialarını şahitlerle kanıtlayamadıkları için bahçelerini geri alamamışlardır.

Kadın, vakıf dükkânındaki hissesini ev ile değiştirmiş ancak sonradan vazgeçtiği için anlaşmazlık ortaya çıkmıştır. Örneğin; Diyarbakır'ın Derviş Hüseyin Mescidi Mahallesi'nde bulunan Câmî'-i Kebîr Vakfı'nda bulunan bir dükkânın hissesinin üçte biri Mustafa kızı Ümmü'ye aittir. Hissenin değeri ise 1.500 kuruştur. Dükkânın yeri ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Dükkânın, Şeyh Said Efendi'nin evi ile takas edilmesi için iki taraf anlaşarak takası gerçekleştirmişlerdir. Ancak durumun tespitinde görevlendirilen kişi dükkânın değerinin 2.000 kuruş olduğunu söylemiştir. Kadın bunun üzerine takastan vazgeçmiştir. Ancak Şeyh Said Efendi anlaştıkları için takasın gerçekleştiğini ve dükkânın kendisinde kalması gerektiğini söylemiştir. Kadın da dükkânın bedelinin değiştiği için anlaşmanın bozulmasını istemiştir. Sonuçta mahkeme kadını haklı bulmuş ve adamı, kadını takasa zorlamaktan men⁴¹⁷ etmiştir. Böylece mahkeme, kandırılarak hissesi elinden alınan kadının mağdur edilmesini engellemiştir.

Evi önceden başkasından satın alan Müslüman kadın, Hristiyan bir kadın tarafından şikâyet edilmiştir. Hristiyan kadının şikâyetinde: satılan evde *şufa hakkı*⁴¹⁸ olduğu için evin kendisine satılması gerektiğini söylemiştir. Konuyla alakalı belgede Diyarbakır'ın Küçük Kilise Mahallesi'nde oturan İstador kızı İgise mahkemeye başvurmuştur. Mahkemede, adı geçen mahallede olun Hızır Sehak oğlu Tomcan'ın, Medine Hatun'a

⁴¹⁶ BOA, 3760/1b-2, H. Ş 1857 (Ekim 1841).

⁴¹⁷ BOA, 3760/2a-1, H. 5 Za 1257 (19 Aralık 1841).

⁴¹⁸ **Şufa Hakkı:** Tapu sicili işlemlerinde kullanılan bir terimdir. Önalım hakkı olarak da adlandırılmaktadır. Paylı (hisseli) mülkiyete konu olan taşınmazlarla ilgilidir. Herhangi bir hissedarın, hissedar olmayanlara karşı, öncelikli satın alma hakkını belirtmektedir. https://www.turkcebilgi.com/%C5%9Fufa_hakk%C4%B1, (Erişim T: 21.05.2019).

satılan evinin, şufa hakkından dolayı kendisine satılması gerektiğini dile getirmiştir. İgise, Medine Hâtûn'a satılan Tomcan'ın evine komşu olduğunu söylemiş, bunu Müslüman şahitlerle kanıtlamıştır. Mahkeme İgise'yi haklı bularak evin ona satılmasına karar vermesi üzerine Medine Hâtûn'un vekili Abdi Beşe, evi İgise'ye aldığı fiyat olan 125 kuruşa satmıştır⁴¹⁹. Bu örneğe göre mahkeme, Müslüman veya gayrimüslim ayrımı yapılmadan davanın adaletle çözülmesi sağlamıştır.

Kız kardeşler, kendilerine kalan miras üzerinde anlaşamamaları üzerine, araya giren arabulucu sayesinde sorun çözülmüştür. Konuya ilişkin bir belgede Diyarbakır'ın İskender Paşa Mahallesi'nde otururken bundan evvel vefat eden Abdullah oğlu el-Hâc Abdülkadir'in mirası iki eşi, üç oğlu ve üç kızına (Emine, Hamide ve Asiye) kalmıştır. Eşler ve erkek çocuklar öldüğü için mirasın tamamı üç kız kardeşe kalmıştır. Asiye babasının mirasındaki hakkını mahkeme yoluyla talep edeceğini söylemiştir. Bunun üzerine araya giren arabulucu sayesinde, kendisine verilecek olan 30 kuruşu kabul edip davadan vazgeçtiğini vekili aracılığıyla bildirmiştir⁴²⁰. Bu belgeden anlaşılacağı üzere kardeşler arasındaki anlaşmazlıkların mahkemeye yansıtılmayarak arabulucularla çözülmesi yoluna da gidilmiştir. Böylece mahkemenin iş yükü de azaltılmıştır.

Kadınlar arazi anlaşmazlıklarını vekilleri aracılığıyla mahkemede çözmüştür. Örneğin; Diyarbakır'ın Angevir köyünde bulunan İbrahim Beşe'nin tarlaları kızı Hâfize'ye kalmıştır. Ancak İbrahim Beşe 12 sene önce elinde tarla tapusu olduğu halde vefat etmiştir. O zamanlar kızı Hâfize küçük olduğu için tarlalar ile ilgilenememiştir. Bunun üzerine Ömer kızı Rukiye tarlayı köyün ağasından alıp işlemiştir. Küçük kız 12 senenin sonunda büyüyüp babasının tarlasını geri istemiştir. Tarlanın kime ait olacağı sorunu Ebu Suud Efendinin fetvasına göre çözülmüştür. Fetvaya göre tarla, babasının miras bıraktığı Hâfize'ye ait⁴²¹ olduğu belirtilmiştir. Yani bir kişi, babasından miras kalan tarlayı 12 yıl boyunca takibini yapıp işlenmese dahi, ortaya çıkıp tarlasını geri istediğinde hemen alabilmektedir. Başka bir belgede aynı kadın; Diyarbakır'ın Beşirik köyünde, babası Bali oğlu Mehmed oğlu İbrahim Beşe ile amcası el-Hâc Ahmed ortak olarak işlemişlerdir. Hâfize, vekili Ali oğlu el-Hâc Mahmud aracılığıyla, babası vefat ettikten sonra tarlayı işleyen Ahmed oğlu Emirhan'dan babasının tarlasının kendisine verilmesini

⁴¹⁹ BOA, 3774/5b-3, H. 3 L 1235 (14 Temmuz 1820).

⁴²⁰ BOA, 3774/7b-1, H. 29.12.1269 (3 Ekim 1853).

⁴²¹ BOA, 3774/8a-2, 1269 (1853).

talep etmiştir. Emirhan ise mahkemede, tarlaları adamlar vefat etmeden 4 yıl önce 2 kuruşa satın aldığını söylemiştir. Bu iddiasını şahitlerle kanıtlamıştır. Bunun üzerine tarlayı tahrirle görevlendirilen kişiler, kadının haksız⁴²² olduğunu belirtmişlerdir. Aynı kadın bu sefer iddiasını kanıtlayamadığı için haksız görülüp davayı kaybetmiştir.

3.3.2. Hibe

Sözlükte “*karşılıksız vermek, bağışlamak* anlamına gelen hibe hukuk dilinde, *özel borç ilişkileri grubunda yer alan ve bir malın karşılıksız olarak başkasına temlikini ifade eden sözleşmenin adıdır. Arapçada hediye, sadaka, atıyye, nihle, Türkçede bağış ve teberru* gibi kelimeler hibe ile eş anlamlı olarak kullanılsa da; teberruun daha geniş, sadaka ve hediyein daha dar kapsamlı ve kısmen farklı amaç taşıdığı, bu sebeple hibenin daha teknik ve hukukî bir terim olduğu söylenebilir. Bu hukukî işlemin taraflarına *vâhib ve mevhûbün*, bağışlamaya konu olan şeye de *mevhûb* denilir⁴²³.

Kadınlar, mülk veya para hibe edebildikleri gibi kendilerine hibe de yapılmıştır. Hibe ile ilgili örnekler aşağıdaki gibidir. Ancak yaptıkları hibeleri şarta bağlayabilmişlerdir. Ancak şartlar yerine gelmediğinde hibeden vazgeçmiştir. Konuya ilişkin bir belgede Şeyh Said-i Küçük Mahallesi’nde otururken vefat eden Musa oğlu Şuşizade Mehmed Ağa’dan kız kardeşi Âişe Hâtûn’a, 4.300 kuruş miras kalmıştır. Ali Efendi kadına: “sen kendi hissene bana hibe edersen, bende vefat eden adamın kızı Meymene’yi senin oğluna nikâhlarım” demiştir. Kadın da: “eğer kızı oğluma nikâhlarsan hissem olan 4.300 kuruş senindir” demiştir. Ancak Ali Efendi Meymene’yi kendi oğluna nikâhlamıştır. Kadın, vekili Hüseyin Ağa oğlu Ahmed Ağa aracılığıyla hibe şartı gerçekleşmediği için parasının kendisine geri verilmesini⁴²⁴ talep etmiştir.

Kadınlar mihrlerini kocalarına hibe etmiştir. Konuyla alakalı bir belgede Âmid Garb'a bağlı Ortaviran adlı köyde otururken vefat eden Melkon oğlu Ali vefat etmesi üzerine mirası paylaşılmış, mirası eşi Ömer Beko kızı Sultan ve oğluna kalmıştır. Ancak kadın, kocasına 4.300 kuruş olan mihrini hibe ettiğini belirtmiştir. Bu hibeden dolayı kadının mirasta payı kalmamış ve mirasın tamamı, adamın Küçük oğlu Hasan’a

⁴²² BOA, 3774/9b-3, H. 20 Za 1235 (7 Ekim 1840).

⁴²³ Ali Bardakoğlu, "Hibe", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, TDV Yayınları, İstanbul 1998, s. 421.

⁴²⁴ BOA, 3731/7b-2, H. 18 L 1289 (19 Aralık 1872).

kalmıştır⁴²⁵. Başka bir belgede Aziz Camii Mahallesi'nde oturan Rasül kızı Hadice eşi Monlâ Mehmed oğlu Şeyh Ahmed Efendi'den talak ile boşanmıştır. Kadın kocasından 3.000 kuruş olan mihrini ve iddet nafakasını talep etmektedir. Ancak kocası mahkemede, kadının mihri kendisine hibe etmiş olduğunu şahitlerle kanıtlamıştır. Mahkeme kadına sadece nafaka verilmesini⁴²⁶ kararlaştırılmıştır. Bu son belgeden anlaşılacağı üzere kadınlar, hibeden vazgeçseler bile hibe ettikleri mihrlerini geri alamamışlardır.

Kadınlar kocalarından boşanmak için mihrlerini hibe etmişlerdir. Örneğin; Harput ahalisinden olup Diyarbakir'de bulunan Hâfız Mahmud kızı Sabite isimli kadın, eşi Ali oğlu Mustafa'dan boşanmak için mahkemeye başvurmuştur. Kadın mahkemede mihr-i müecceli olan 500 kuruşu Mustafa'ya karşılıksız olarak hibe etmiştir. Mustafa da bunu kabul ederek kadını üç talâk ile kadını boşamıştır⁴²⁷.

Kadınlar vefat etmeden bütün mallarını kocalarına hibe etmiştir. Konuyla alakalı bir belgede Çakal Mahallesi'nde otururken bundan evvel vefât eden Abdullah oğlu Yasin oğlu Abacı Rendo, görünürde eski eşi Yakub kızı Şerife Hatun'dan başka kimsesi olmayarak vefat etmiştir. Bu durumda malının beytülmal teslim edilmesi gerekmektedir. Beytülmal emini Abdülkerim Ağa oğlu Ahmed Ağa malı teslim almak istemektedir. Ancak eski eş, kocasının ölmeden bir yıl önce malını kendisine hibe ettiğini söylemiştir. Ancak beytülmal emininin bunu kabul etmediği⁴²⁸ kayıtlara geçmiştir.

Kadınlar hibede buldukları gibi, hibe almışlardır. Örneğin; Melek Ahmed Mahallesi'nde oturan Yusuf kızı Hadice'nin evinin yarısı eşi Halil oğlu Yusuf'a aittir. Yusuf evdeki hissesini küçük kızı Fatma'ya önce 1.000 kuruşa satmış. Daha sonra da bu parayı kızına hibe⁴²⁹ etmiştir. Bu örnekte baba kızının velayeti kendisinde olduğu için onu mülk sahibi yapabilmek amacıyla, evdeki payını kızına hibe etmiştir.

3.3.3. Borç, Alacak/Verecek İşlemleri

Kadınlar iktisadi hayatta aktif rol oynadıkları veya ihtiyaçlarını karşılamak için hem borç vermiş hem de borca girmiştir.

⁴²⁵ BOA, 3680/54b-2, H. 15 B 1267 (16 Mayıs 1851).

⁴²⁶ BOA, 3702/7b-3, H. 3 R 1268 (25 Ocak 1852).

⁴²⁷ BOA, 3702/21a-3, H. 27 Za 1268 (12 Eylül 1852).

⁴²⁸ BOA, 3775/72b-2, H. 11 R 1298 (13 Mart 1881).

⁴²⁹ BOA, 3702/31a-2, 29 R 1269 (9 Şubat 1853).

Kadınlar alacaklarını vekilleri aracılığıyla talep etmişlerdir. Konuya ilişkin bir belgede Derviş Hüseyin Mahalleli Abdullah oğlu Hacı Mehmed kızı Züleyha'nın kayıtlı vekili, Molla Mehmed oğlu İbrahim Halil, aynı mahallede oturan Yaşar kızı Emine'den 100 kuruş alacağını talep etmiştir⁴³⁰. Başka bir belgede Molla Bahaeddin Mahalleli Mehmed kızı Fâtıma Hâtûn, Kılbaş Mahallesi'nde oturan Abdullah kızı Âişe Hâtûn'a malından verdiği 1.000 kuruşu geri istemiştir⁴³¹. Bu iki belgeden, kadınlar arasında borç alış-verişi münasebetlerinin olduğu görülmektedir

Kadınlar sadece birbirleriyle alacak/verecek işlemlerinde bulunmamış, bu işlemleri erkeklerle de gerçekleştirmişler. Ancak ödenmeyen borcun ne kadar olduğu ile ilgili problem çıkınca olay mahkemeye yansımıştır. Konuyla alakalı sicillerde karşılaştığımız bir belgede Câmi'un-Nebî Mahallesi'nde oturan Osman kızı Emine Hâtûn, Derviş Hüseyin Mahallesi'nde oturan Hasan oğlu Ali'yi dava etmiştir. Kadın borcunun olduğuna kanıt olarak mahkemeye, elinde Ali'nin mührünün olduğu borç senedini sunmuştur. Emine Hâtûn, Ali'nin öncede sadece 300 kuruş ödediğini geriye kalan 1.700 kuruşu vermesini talep etmiştir. Ali'de 1.300 kuruş ödediğini, kalan borcunun 700 kuruş⁴³² olduğunu belirtmiştir.

Kadın, kocasından alacağının tahsil edilmesi için mahkemeye başvurmuştur. Örneğin; Diyarbakır'ın Hüsameddin Mahallesi'nde oturan ve hatırı sayılır kişilerden olan Mustafa kızı Fâtıma, eşi Abdullah oğlu Abdülkadir'e verdiği 50 kuruşu almak için mahkemeye başvurmuştur. Kocasını mahkemede eşine daha önce eşya verip anlaştıklarını söylemiştir. Kadın verilen eşyaların borç için değil de kendisine bağışladığını söylemiştir. Bunun üzerine mahkeme her iki tarafın da iddialarına şahit göstermelerini istemiştir. Ancak iki taraf da şahit gösteremeyince, erkeğin yemin etmesi istenmiştir. Adam borcunu ödediğine yemin edince, mahkeme kadını borç istemekten men⁴³³ etmiştir. Bu belgeden anlaşılacağı üzere; anlaşmazlıklarda şahit yoksa erkeklerin yeminleri kabul görüp, kadınların aleyhinde kararlar verilmiştir.

⁴³⁰ BOA, 3731/22b-1, H. 13 B 1289 (16 Aralık 1872).

⁴³¹ BOA, 3731/12a-3, H. 5 Za 1289 (4 Ocak 1873).

⁴³² BOA, 3731/27b-2, H. 4 Ş 1289 (7 Ekim 1872).

⁴³³ BOA, 3774/9b-1, H. 29.12.1269 (3 Ekim 1853).

3.3.4. Vakıf

Sözlükte “*durmak; durdurmak, alıkoymak*” anlamındaki vakıf (vakf) kelimesi terim olarak “*bir malın mâliki tarafından dinî, içtimaî ve hayrî bir gayeye ebediyen tahsisi*” şeklinde özetlenebilecek hukukî bir işlemle kurulan ve İslâm medeniyetinin önemli unsurlarından birini teşkil eden hayır müessesesini ifade eder⁴³⁴.

Kişilerin servetlerini toplum yararı için bağışlamak istemesiyle vakıflar ortaya çıkmıştır. Vakıflar her alanda kurulup çok yönlü ve çok boyutlu faaliyet gösterebilir. Vakıfların bu çok boyutlu özelliğinden dolayı kadınlar da doğrudan veya dolaylı olarak vakıflar kurmuşlardır. Ancak vakıflar genellikle varlıklı kişiler tarafından kurulmuştur. Zengin olan kadınlar da vakıflar kurarak servetlerinin bir kısmını hakla paylaşmayı tercih etmişlerdir.

Diyarbakır’da kadınların vakıflar ile münasebetleri olmuştur. Konuya ilişkin bir belgede Diyarbakır’ın Kalenderhane Mahallesi ahalisinden Molla Hüseyin kızı Ayşe'nin, aynı mahallede ve Molla Alican Mahallesi’ndeki evleri ile Çöllü köyündeki Boran hanesini vakfetmiştir. Müslüman kadın, önceden vakfettiği mülklerin mutasarrıflığının çocuklarına verilmesini istemiştir. Ancak bu talebi kabul görmemiştir⁴³⁵. Diğer bir belgede Diyarbakır’ın Kılbaş Mahallesi’nde oturan Abdal kızı Fâtıma, amcası İmirze oğlu Kalay Ahmed’den kalan bir ev ile bir miktar kırma taşın kendisine verilmesini istemiştir. Ancak kızın amcası Kalay Ahmed vefat etmeden 5 ay önce adı geçen malları camiye vakfettiğini Kılbaş Camii imamı Mollâ Mehmed’e, söylemiştir. Bu durum araştırılmış ve şahitlerle kanıtlanmıştır. Bunun üzerine mahkeme, kadına malların vakfa dâhil edildiği için geri verilememesi gerektiği kararını vermiştir⁴³⁶. Aynı durumun gayrimüslim kadınlarda da yaşanmıştır. Örneğin; Diyarbakır’ın Sülukiye Mescidi Mahallesi’nde ölen Karabet kızı Serab’ın terekesinin taksiminden sonra, eşi Manuk oğlu Maksi Isdador ile kız kardeşi Maksi Lusik’in hisselerinin bir bölümünü Hızır İlyas Kilisesi fakirlerine vakfetmişlerdir. Bu kişiler daha sonra vakfettikleri hisselerinin kendilerine iade edilmesini istemişlerdir. Ancak iadenin mümkün olmadığı⁴³⁷ belirtilmiştir.

⁴³⁴ Hacı Mehmet Günay, "Vakıf", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 42, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s. 475-479.

⁴³⁵ BOA, 3775/19a-2, H. 29.12.1269 (3 Ekim 1853).

⁴³⁶ BOA, 3775/4a-2, H. 29.12.1269 (3 Ekim 1853).

⁴³⁷ BOA, 3775/35a-2, H. 7 C 1267 (9 Nisan 1851).

Yukarıdaki bu örneklere göre vakfa verilen mülk daha sonra geri alınmak istense de geri verilemezdi.

Kadınlar sahip oldukları malları hayattayken şartlı olarak vakfetmiştir. Örneğin; Diyarbakır'ın Cami-i Kebir Mahallesi'nde oturan Hacı Abdullah kızı Halime vekili Çelebi oğlu Mollâ Ahmed aracılığıyla Serika Çarşısı'ndaki iki dükkânını Şâfi'iler Mescidinde imam olanlara vakfetmiştir. Ancak vakfi şarta bağlamıştır. Şartı da şöyledir; “vakfa kardeşinin oğlu Abdurrahman mutasarrıf olacak ve kardeşinin oğlu ile cami imamları her gün kadının ruhuna bir cüz okuyacaklardır.⁴³⁸” Bu şartla kadın malını vakfetmiş ve vakfın kurulması sağlanmıştır.

Kadınlar, vakıf geliri anlaşmazlığından dolayı mahkemeye başvurmuştur. Konuya ilişkin olarak Melek Ahmed Mahallesi'nde oturan Molla Hüseyin kızı Esmâ ve Ali Paşa Mahallesi'nde oturan Mehmed kızı Zeliha, Hacı Mustafa kızı Zeyneb'ten davacı olmuşlardır. Mahkemede: “Zeynep'le babalarımız kardeş olup, dedemizin Mardin kapısı dışında bulunan Semanzâde köşkünde babalarımız ortaktı. Babalarımız vefat edince hisseleri bize intikal etmiştir. Ancak Zeyneb köşkün gelirine el koyup, bizi de geliri almaktan men etmiştir.” diyerek şikâyetlerini dile getirmişlerdir. Zeyneb'e durum sorulduğunda, savunmasında: “Vakıf kuran, nesilden nesile daha büyük olan vakfa mutasarrıf olsun diye şart koşmuştur. Ben diğer kadınlardan yaşça daha büyük olduğum için, onlar bana ortak olamazlar.” diyerek kendisini savunmuştur. Mahkemede Zeyneb'i haklı bularak diğer kadınları Zeyneb'le çatışmalarını yasaklamıştır⁴³⁹. Mutasarrıflık sorunu böylece çözülmüştür. Vakıf yönetiminde şart koşulmuşsa, vakıfta hakkı olan diğer kişilerin yönetimde veya hisselerde hak talep edemediklerine bu belge örnek gösterilebilir.

Vefat eden gayrimüslim kadının vasiyeti üzerine terekesinden masraflar adı altında, vakıf ve kişilere, hayır için harcamalar yapılmıştır. Diyarbakır'ın Lala Bey Mescidi Mahallesi'nde ölen Hanna kızı Seydi'nin 7.548 kuruş olan terekesinden hayır için yapılan harcamalar şöyle sıralanabilir; Kudüs Çorbahânesi'ne 500 kuruş, Meryem Ana Çorbahânesi'ne 350 kuruş, Deyr-i Zağferan Çorbahânesi'ne 150 kuruş, Fukaralara sadaka

⁴³⁸ BOA, 3775/1a-3, H. 29.12.1269 (3 Ekim 1853).

⁴³⁹ BOA, 3702/8a-2, H. 5 R 1268 (21 Şubat 1852).

olarak 300 kuruş, Keşişlere 300 kuruş⁴⁴⁰. Kadının terekesinden toplamda 1.300 kuruş, yani malının %17.22'sini hayır işlerine harcamıştır.

3.3.5. Kadının Giyimi

Osmanlı yönetimi, erkek kıyafetiyle olduğu kadar kadın kıyafetleriyle de ilgilenmiştir. Mesela III. Ahmet kadınların Hristiyanlara özenerek açık renkli ve süslü elbiselerle dolaşmalarını yasaklamıştı. III. Mustafa da kadınların koyu renkli elbiselerle gezmeleri gerektiğini emretmişti. Ancak Tanzimat döneminde böyle emirlere pek rastlanmamaktadır. II. Abdülhamit yine kadınların ince siyah çarşaf giyip matem tutan Hristiyanlara benzediği için Müslüman kadınlara çarşaf giymeyi yasaklamıştır. Tabi bazı erkeklerin çarşaf giyerek hırsızlık ve yolsuzluk yapmaları da bu kararın alınmasının diğer sebebiydi⁴⁴¹.

Kadın sokak giysisi olarak ferace, yaşmaktan; ev giysisi olarak şalvar, gömlek, entari ve hırka kullanırdı. Osmanlı kadın giysisi, 1850'lere değin ayrıntılarda yeniliklere açık, genel çizgilerdeyse gelenekselliğini sürdürür. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren, Batı etkisiyle giyimde geçiş dönemi yaşanır ve geleneksel giysiler, Avrupalı giysilerle süslenir. 1875'ten sonra tamamen Batı karakterine bürünür ve 400 yıldır sürdürdüğü geleneksel çizgisini kaybeder. İstanbul hanımları uzun yıllar boyunca ferace giymişlerdir. Fakat bunun yanında şehir ve kasabalarda çarşaf da kullanılmıştır. Çarşafın ne zaman giyilmeye başlandığı ve hanımlar arasında moda olduğu kesin olarak belli değildir. Bir rivayete göre moda oluşu 1889 yılına rastlar. İnce yaşmakların altından saçların, yüzün vs. görünmesi, cadde ve mesirelerde renk renk feraceleri erkeklerin taşkınlığına sebep oluyordu. Bu yüzden feracenin giyilmesi yasaklanarak bütün kadınların çarşaf giymesi için "1889 iradesi" çıkmıştır. Ancak bazı erkeklerin siyah çarşaf giyerek uygunsuz davranışlarda bulunmaları üzerine 1892'de kadınların siyah çarşaf giymesi yasaklandı. Abdülhamid döneminde bir ara çarşaf tamamen kaldırılarak kısa bir süre yaşmak ve ferace kullanıldı⁴⁴².

Diyarbakır ile ilgili incelediğimiz belgelerde kadınların geleneksel giysileri olarak; ferace, yaşmak, çarşaf, kuşak, poşu, şal, peştamal, entari, pabuç, yazma ve tülbende

⁴⁴⁰ BOA, 3680/9b-1], H. 25 C 1266 (8Mayıs 1850).

⁴⁴¹ Ş. Kurnaz, *age.*, s. 33.

⁴⁴² F. Aydıngör, *agt.*, s. 54

rastlandığı gibi Batılı tarz giysiler olan; Fes, Frenk şalı, çizme gibi giysilere de rastlanmıştır. Kadınların giyimi ile ilgili diğer bilgilere seyahatnamelerden ulaşıyoruz.

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde kadınların giyimi ile alakalı; “hepsi beyaz çarşafa bürünüp yüzlerinde kıl örtü, başlarında sivri altın ve gümüş takke giyip ayaklarında elbette çizme giyerler. Bıkr diyarı olduğundan temiz bakireleri de car (çarşaf) giyerler ve altın ve süse gömülmüşlerdir.”⁴⁴³ demiştir.

Evliya Çelebi'nin seyahatname geleneğini XIX. yüzyıla taşıyan son eser denilebilecek Ebubekir Feyzi'nin *Hülasa-i Ahvali'l-Buldan*⁴⁴⁴ isimli seyahatnamesinde bu konuyu ele almıştır. Eserde: “Âmid kadınları başlarına *minge* denilen hamam leğenine benzeyen garip bir *hotoz*⁴⁴⁵ takarlar. Bunu da üç beş tane fes'i birbirine geçirip üstüne de büyük bir börk fes'i geçirip üzerine de birçok bezi astar çekerek yaparlar, yine üzerine de beş on değirmeni muhasim yemeniler sararak börk feslerini enselerine sarkıtırlar. Velhasıl bu başlıkları tandır kadardır. Çarşıda *ferace* yerine tek renk siyah *şenturuncı* giyinirler”⁴⁴⁶. Yazar, Diyarbakır kadınlarının başlıklarının büyüklüğünü anlatırken seyahatnamelerde sık sık kullanılan abartıya başvurarak Tandır'a benzetmiştir.

3.3.6. Kadının Gündelik Yaşamı

Tanzimat Dönemiyle birlikte Osmanlı kadınlarının, giyim kuşamından çocuk terbiyesine, sofrada adabından okudukları eserlere kadar günlük yaşamlarının her alanında, eski hayat tarzlarını zamanla terk ettikleri görülür. XIX. yüzyıla kadar Türk kadınları, konak eğitimi ve usta-çırak ilişkisi içerisinde basit eğitim gören kadınlardır. Gündelik yaşamda, alt tabaka kadını mahalle sınırları dışına çıkaran, “ehl-i namus” olarak tanınan bir kadın ustanın yanında eğitim görürlerdi. Bu eğitimdeki amaç ise kadına; ev işleri, nakış, oya, vb. gündelik hayatın pratik araçlarını kullanabilme becerisi kazandırmaktır⁴⁴⁷.

⁴⁴³ E. Çelebi, *age.*, s. 51.

⁴⁴⁴ Eserin orijinal adı, “Hülasa-i Ahvali'l-Buldan fi Memalik-i devlet-i Ali Osman”dır. Yazarın tam adı, es-Seyyid el-Hacc Ebubekir Feyzi bin Seyyid Abdurrahman'dır. Eseri, Coğrafya ve seyahatname kitabı olarak yazılmıştır. Üç yıllık bir çalışma sonucunda eseri Sultan Abdülmecid'e (1839-61) sunmuştur. Eserin tamamı 290 varaktır. 100-115. sayfalarında Diyarbakır eyaletinden bahsetmiştir.

⁴⁴⁵ Eski zamanda kadınların başlarına giydikleri süslü serpuş.
<http://www.osmanlicaturkce.com/?k=hotoz&t=%40>, (Erişim T: 08.06.2019).

⁴⁴⁶ Üçler Bulduk, “Hülasa-i Ahvali'l-Buldan'a Göre 19. Yüzyılda Diyarbakır”, Editörler: Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, Cilt 1, Diyarbakır Valiliği Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2008, s. 195-196.

⁴⁴⁷ F. Aydıngör, *age.*, s. 34.

Diyarbakır kadınlarının gündelik yaşamları ile ilgili bilgilere seyahatnamelerden ulaşabiliyoruz. Ebubekir Feyzi, *Hülasa-i Ahvali'l-Buldan* adlı eserinde bu konuyu da ele almıştır. Eserde: “Kadınları tembel ve tütün bağımlısı olup her gün Fiskaya ve Bayram Paşa Kasrı mesire alanlarına gidip akşama kadar eğlenir, kabak ve karpuz çekirdeklerini ateşte kavurup mesirede yerler. Kadınlar bu esnada aralarında rağbet gören *çiti yok* denilen eğlenceyle eğlenirler ve birbirlerine “*çiti yok yetmişimde bi-ar (arsız) olmuşum*” diyerek şakalaşırlar ve akşam evlerine gider, kocalarının temin ettikleri ile geçinirler. Hatta elbiselerini de Trabzon bezinden kocalarına kestirip terzilerde diktirip giyerler. Bu kadınların derdi kederi olmayıp akşama kadar mesirelerde gezerler”⁴⁴⁸. Ebubekir Feyzi gözlemlerine göre Diyarbakır kadınları dertsiz kedersiz ve keyiflerine düşkündürler.

3.3.7. Kadınlar İçin Kullanılan İsimler ve Lakaplar

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Diyarbakırlı kadınların isimlerini övmüştür. Övdüğü isimler şunlardır; “Mesela, Sema Han, Gülcenan, Şems Han, Huri Can, Mihriban Hanım, Asude Hanım, Erbaa Hanım, Arbişe Hanım, Adevi Hanım, Carucan Kadın, Afife Hanım, Zühre Hanım, Rabia Hanım, Vatıme Hanım ve Şehhuban Hanım”⁴⁴⁹.

Aşağıda Müslim ve gayrimüslim kadınlara ait isim ve lakapları döneme ait defterlerinden tespit ederek tablo halinde gösterilmiştir⁴⁵⁰.

Tablo 3.10: Müslüman Kadınlar İçin Kullanılan İsimler ve Lakaplar

Afife	Âdile	Âişe	Âtife	Asiye	Atike	Âmine	Beki
Berri	Bizar	Betüş	Behiye	Cemile	Dursun Hatun	Dudu	Duha
Emetullah	Esmâ	Emine	Elif	Eda	Emi	Emiş	Estiman
Emeti	Fatma	Fevren	Fatiş	Fatoş	Fidan	Fethiye	Fatin
Göri	Gazal	Ganime	Gülfidan	Gülşan	Gülay	Güllü	Güzel
Gözi	Halime	Havva	Hanım	Hadice	Hedlan	Hamide	Hatun

⁴⁴⁸ Ü. Bulduk, *agm.*, s. 195.

⁴⁴⁹ E. Çelebi, *age.*, s. 52.

⁴⁵⁰ İsimler ile ilgili tespitler 3680, 3702, 3804, 3707, 3731, 3760, 3774, 3773, 3775 No’lu Defterlerden ve G. Akkoyun’un, 345 No’lu Defterinden yapıldı.

Tablo 3.10: Müslüman Kadınlar İçin Kullanılan İsimler ve Lakaplar (Devamı)

Huri	Hazan	Hayat	Hati	Hafize	Hediye	Hacer	Hams
Hüda'	Hale	Huriye	Hüsniye	Hülya	Habibe	Hasibe	Hacıye
Hate	Hümeyra	Hilal	Hüma	Hacer	Hani	Havuş	Hafıza
Kuli	Kafiye	Kadsi	Kelime	Kamile	Kumru	İhsen	Medine
Meymene	Mesim	Meryem	Mahide	Maziye	Muhsine	Mahte	Merve
Mevlüde	Münteha	Nuriye	Nahide	Nesli	Perihan	Peri	Papu
Paniyo	Râhile	Rebiş	Resmiye	Rabiâ	Rahmiye	Reyhan	Rebia
Rumiye	Rukiye	Rahime	Resmiye	Ruşha	Seray	Sami	Sırım
Safiye	Saniye	Saliha	Seher	Seyran	Serpil	Sacide	Sultan
Selime	Sabite	Sıdıka	Şamile	Şerife	Şahiye	Siti	Tursun Hatun
Ümmüg ülsüm	Ümmihani	Ümmi	Ünzile	Vahide	Vesîle	Zehra	Zülfiye
Zarife	Zeliha	Zinet	Zekiye	Zahide	Züleyha	Zahiye	Zeyneb
Lakaplar							
Hâce Fâtıma Hâtûn	Hace Aişe Hatun	Kürd kızı Aişe Hatun	Tarbend oğlu Kesber	Şemsü Kamer Hatun	Tatar Hadice Hatun	Tellâk Esmer Şirin	Hammâm cı Hâce Âişe

Tablo 3.11: Gayrimüslim Kadınlar İçin Kullanılan İsimler

Anuş	Anna	Abus	Bercik	Biroş	Beyhan	Cüнди	Derdoş
Erine	Garib	İgise	İgoso	İgob	İnye	Haim	Horcid
Hade	Hanım	Hosar	Humar	Huri	Hatma	Hano	Hürmik
Kosik	Kertine	Keder	Kesber	Kerabid	Karsek	Kadsiye	Mahtune
Losik	Lusi	Losiyan	Labedin	Lusyey	Mürteme	Maksiye	Mortene
Minoş Karı	Minoş	Meryem	Maksi İğiye	Maro	Maria	Maryem	Meneviş

Tablo 3.11: *Gayrimüslim Kadınlar İçin Kullanılan İsimler (Devamı)*

Nisa	Nergis	Natura	Ogide	Nasrâniye	Perpiyon	Pira karı	Rana
Susen	Saydi	Serbovi	Sara	Samrik	Sogomon	Sogik	Şemon
Sidi	Sidnam	Sarım	Süsünek	Sobik	Sogoba	Sofya	Şemo
Seryo	Serpo	Selhoyin	Sopik	Teko	Toma	Tomik	Tevme
Teskene	Üstüyo	Verdoşe	Verdi	Zeyneb			

Müslim ve gayrimüslim kadınlar genelde farklı isimler kullanmışlardır. Ancak “Meryem, Zeyneb, Huri” gibi ortak isimlerin de kullanıldığı olmuştur. *Hatun* ise hem sadece isim hem de lakap olarak da kullanılmıştır. *Hace* lakabını kullanan kişilerin olması kadınların eğitim hayatında toplum tarafından kabul görmüş statülerinin olduğunu göstermektedir. Gayrimüslim kadınların isimlerinden önce genellikle tabi oldukları milletin adı (Süryani, Keldani, Ermeni) kullanılmıştır. Bazı Müslüman kadınların da isimlerinden önce tabi oldukları milletin adı (Kürd, Tatar) yazıldığı da olmuştur. Kadınların isimlerinden önce meslekleri ile ilgili lakaplar da (Tellak, Hammâmcı) kullanılmıştır.

3.3.8. Din Değiştiren Kadınlar

Diyarbakır’da yaşayan gayrimüslim kadınlar kendi dinlerini terk ederek Müslüman olmuşlardır.

Konuya ilişkin bir belgede Diyarbakır’da meydana gelen karışıklık esnasında bazı dul ve bekâr kadınlar din değiştirerek Müslümanlarla kendi istekleri ile evlenmişlerdir. Daha sonra kendi istekleriyle Müslüman olduklarını ve eşlerinden ayrılmak istemediklerini ruhani liderlerine bildirilmişlerdir. Diyarbakır Valisi Enis bu durumda nasıl bir muamele edilmesi gerektiğini⁴⁵¹ İçişleri Bakanlığı’na çektiği telgrafla sormaktadır.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemine gönderilen bir komisyon belgesinde; Müslüman olan iki kız çocuğun İngiliz Sadaretinin şikâyeti üzerine Kürtlerin baskısıyla

⁴⁵¹ BOA, DH. ŞFR. 186/23-1, R. 6.10.1311 (18 Aralık 1895).

zorla Müslüman oldukları belirtilmiştir. Devamında Hariciye Nezaretine gönderilen belgede Ekil ve Garib köylerinde iki kadın ve iki çocuğun Müslüman olduğu, bir kadının soru üzerine Hristiyan olduğunu söyleyince ailesine teslim edildiği; diğer kadın ise Müslümanlıkta ısrarcı olduğu belirtilmiştir. Müslüman olduğunu söyleyen kadının abisi bir saat boyunca yalnız başına onunla konuşmuştur. Ancak kadın İslamiyet'ten vazgeçmemiştir. Hristiyanların tekrar kendi tarafına çekmeye çalıştığına ne yapılması gerektiği merkeze sorulmuştur. Bab-ı Ali Mektubi Kalemî olayların çözümü için Diyarbakır valisi Enis'e: "dinini değiştirenlerin tekrar eski dinlerine dönmeleri için başka kimsenin müdahale etmesine müsaade edilmemesi" gerektiği⁴⁵² yönünde ferman göndermiştir.

Başka bir belgede Silvan kazasının Hacıcan köyünde oturup, Ermeni milletinden olan Tomo kızı Nergis, kelime-i şahadet getirerek Müslüman olarak Ayşe ismini almıştır. Ayrıca kadın evlidir. Bu durumda kocası da Müslüman olursa kadının ona teslim edilmesi, yok eğer Müslüman olmazsa ayrılımlarının sağlanması⁴⁵³ gerektiği kayıtlara geçmiştir. İlk iki belgede gayrimüslim kadınlar ve çocuklar din değiştirmiştir. Ancak bu toplumu ilgilendiren hassas bir konu olduğu için, ortaya çıkan karışıklığın nasıl giderilmesi gerektiği ile ilgili merkezin görüşüne başvurulmuştur. Son belgeye göre: Diyarbakır'da hem bekâr hem de evli kadınlar din değiştirebilmiştir. Bekâr kadınların din değiştirmesinde pek bir problem ortaya çıkmazdı. Ancak evli kadın din değiştirirse bazı gereklilikleri yerine getirmesi lazım gelirdi. Şöyle ki; gayrimüslim kadın evli ise, ya kocası da Müslüman olacak yâda kadın kocasından ayrılması sağlanacaktı. İslam dinine göre Müslüman bir kadının gayrimüslim bir erkekle evlenmesi yasaktır.

Kadınlar çocuklarıyla birlikte din değiştirerek Müslüman olmuş ve Müslüman isimleri almışlardır. Konuyla alakalı bir belgede Ohan kızı Meryem ve oğlu Köpo kelime-i şahadet getirerek Müslüman olmuşlardır. Müslüman olduktan sonra Meryem Aişe; Köpo Mustafa⁴⁵⁴ ismini almıştır.

Osmanlı topraklarında farklı dinlere mensup kişiler dinlerini her yerde rahatça yaşayabilmekteydi. Başka dinlerin ibadethanelerine zarar verilmesine müsaade

⁴⁵² BOA, A. MKT. MHM. 637/19-1, 2, 3, 4, 5, H. 27.10.1313 (11 Nisan 1896).

⁴⁵³ BOA, MŞH. ŞSC. D. 3804/1a-1, 7 Ca 1256 (7 Temmuz 1840).

⁴⁵⁴ Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri Âmid Mahkemesi, 4. Cilt, Editör: Ahmet Zeki İzgöer, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 2015, s. 227.

edilmezdi. Ancak bazen kadınlar bunu ihlal etmiştir. Konuya ilişkin bir belgede Diyarbakır valiliğine gönderilen telgraf namede, Alıpınar köyündeki kiliseye saldıran eden kadınların tespit edilip, bir daha böyle bir şey yapmamaları için gerekli terbiyenin verilmesi ve olayın neticenin bildirilmesi⁴⁵⁵ istenmiştir. Başka dinlerin ibadethanelerine zarar veren kişi kadın bile olsa hemen gerekli tedbirler alınmıştır.

3.3.9. Kadın Nüfusu

Devletin ve ulusun gücünü, zenginliğini, geçmişini, bugününü ve geleceğini etkileyen en önem faktörlerden birisi de nüfustur. Nüfusun dağılımı, yoğunluğu ve hareketleri sosyo-ekonomik yapıyı belirleyen en önemli unsurdur⁴⁵⁶. Bu yüzden Diyarbakır nüfus dağılımında kadın nüfusunu belirlemek önem arz etmektedir.

Osmanlı Devleti'nin ilk genel sayımı olan 1831 nüfus sayımına Diyarbakır bölgesinin dâhil edilmediği görülmektedir⁴⁵⁷. Diyarbakır şehrinin nüfusu ile ilgili bilgilere yabancı seyyahların eserlerinden ve Vilayet salnamelerinden, Tahrir defterlerinden, Şer'iyye ve Tapu sicillerinden ulaşılmaktadır.

XVI. yüzyılda avarız haneleri hesaplanarak yapılan nüfus sayımına göre Diyarbakır nüfusu 1518-1540 yılları arasında 12.000-17.000 arasındadır. Bu sayı 1564'te 23.000'e, 1571-1580 arasında 28.585'e çıkmıştır⁴⁵⁸. XVII. ve XVIII. yüzyılda şehrin nüfusu hakkında seyyahlar bilgi vermiştir. Bu bilgilere göre 1630'da 20.000 olan nüfus 1766'da 16.000'e düşmüştür. Bunun sebebinin 1757'de meydana gelen kıtlıkta yaşanan ölümlerin olduğuna işaret edilmiştir⁴⁵⁹. XIX. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır şehrinin nüfusunun yabancı ve yerli kaynaklardan yola çıkarak 50.000-55.000 arası olduğu tahmin edilmektedir⁴⁶⁰.

XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait bir tahrir defteri özetinde Diyarbakır Vilayetinin nüfusunun 147.175'i kadın, 165.269'u erkek olmak üzere toplamda 312.444 olduğu

⁴⁵⁵ BOA, BEO. 650/48724-1, H. 14.01.1313 (7 Temmuz 1895).

⁴⁵⁶ İ. Palalı, *agt.*, s. 80.

⁴⁵⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistikleri Enstitüsü, Ankara 1995, s. 13-17.

⁴⁵⁸ İ. Yılmazçelik, *age.*, s. 100.

⁴⁵⁹ İ. Yılmazçelik, *age.*, s. 100.

⁴⁶⁰ İ. Palalı, *agt.*, s. 81; İ. Yılmazçelik, *age.*, s. 109.

görülmektedir⁴⁶¹. Ancak bu bilgilerde Diyarbakır merkez nüfusuna yer verilmediği için şehrin nüfusu ile ilgili bilgi elde edilememektedir.

1870 tarihinde yazılan salnamelere kadar nüfus hakkındaki diğer resmi kayıtlar Fransız ve İngiliz konsolosluk kayıtlarıdır. 1867 Fransız konsolosluk kayıtlarında Diyarbakır, Siird ve Mardin sancaklarından oluşan Diyarbakır Eyaleti'nin nüfusu 640.000 (128.000 ev x 5 kişi) olarak tahmin edilmiş, İngiliz konsolosluk raporuna göre de 1869 Diyarbakır Eyaleti nüfusu 683.500 olduğu belirtilmiştir⁴⁶². Buraya kadar kadın nüfusu ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemiş olsa da kadın nüfusunun erkek nüfusunun yarısı olduğu söylenebilir. Bu tarihten itibaren yazılan vilayet salnamelerinde kadın erkek nüfusu hakkında bilgi sahibi olunmaktadır.

1870-71 (H.1287) yılında Diyarbakır nüfusunun 10.572'si kadın, 10.800'ü erkek olmak üzere toplamda 21.372'dir⁴⁶³. Görüleceği üzere kadın erkek nüfusu birbirine çok yakın olmakla birlikte erkek nüfusu kadınlardan sadece %1 fazladır. 1874, 1880, 1884 ve 1890 tarihlerinde gerek devlet gerekse de seyyahlar tarafından yapılan sayımlarda kadın nüfusu hesaplanmamış sadece erkek nüfusu veya toplam nüfusun dini gruplara göre dağılımının hesaplandığı görülmektedir⁴⁶⁴.

1891 (1309) yılındaki salname kayıtlarında ise hem kadın hem de erkekler yapılan nüfus sayımına dahil edilmiş; ayrıca bu nüfusun dini gruplara göre dağılımı da verilmiştir. Bu sayıma göre Diyarbakır merkez nüfusu 66.117 kişidir. Bunun 33.122'si erkek, 33.055'i de kadındır. Bu kadınların 23.093'ü Müslüman, 9.962'si gayrimüslimdir. Burada şaşırtıcı olan ise: Müslüman kadınlar sayıca erkeklerden fazla iken gayrimüslim kadınlar erkeklerden daha azdır. Yani Müslüman kadın sayısı 23.093, erkek 21.954; gayrimüslim kadın 9.962, erkek 11.177'dir. Siverek, Silvan, Live, Derik kazaları ile birlikte Diyarbakır sancağının toplam nüfusu ise 151.237 kişidir. Bunların 53.858'i Müslüman, 17.972'si gayrimüslim olmak üzere toplam kadın nüfusu 71.830'dur

⁴⁶¹ İ. Yılmazçelik, *age.*, s. 103.

⁴⁶² M. Bulut, *agt.*, s. 45-46.

⁴⁶³ İ. Palalı, *agt.*, s. 82; Murat Bıçak, Osman Eroğlu, "Osmanlı Döneminde Diyarbakır'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 10, S. 20, Nisan 2018, s. 74; Kasım Ertaş, "Batılı Seyyahların Gözüyle 19. Yüzyılda Diyarbakır", Editörler: Mehmet Bilen, Fuat İstemi, Bayram Kanarya, Veysel Gürhan, *Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, Şarkiyat Bilim ve Hikmet Vakfı Yayınları, 14-17 Eylül 2017 Diyarbakır, s. 50.

⁴⁶⁴ **Ayrıntılı bilgi için bkz.** İ. Palalı, *agt.*, s. 84-85; M. Bulut, *agt.*, s. 47-49

(%47,49). Buradaki erkek kadın nüfus oranına bakıldığında ise hem Müslüman hem de gayrimüslimlerde erkeklerin kadınlardan sayı olarak fazla oldukları görülmektedir. Diyarbakır vilayetinin toplam nüfusu ise 388.785'tir. Bu nüfusun 38.943'ü gayrimüslim, 141.865'ini Müslüman olmak üzere 180.808'ini (%46,50) kadınlar oluşturmaktadır. Bu sayılar seyyahların verdiği rakamlara da çok yakındır⁴⁶⁵.

1897 Osmanlı devleti nüfus sayımına göre Diyarbakır vilayetinin toplam nüfusu 414.657'dir. Bu nüfusun 192.126 kişi yani %46,33'ü kadınlardan oluşmaktadır⁴⁶⁶.

1899-1901 (1317-1319) tarihinde yapılan sayıma göre Diyarbakır vilayetinin toplam nüfusu 470.760'tır. Bunun 169.700'ü Müslüman, 45.067'si gayrimüslim olmak üzere toplamda 214.767'si (%45,62) kadınlardan oluşmaktadır⁴⁶⁷.

Şehrin nüfusunu etkileyen olumsuz gelişmeler de olmuştur. Bunlar; 1819 tarihindeki ayaklanma, 1827, 1864, 1865, 1893 yıllarında meydana gelen kolera ve veba salgınları olmuştur⁴⁶⁸. "1712'den 1892'ye kadar 11 kez ortaya çıkan veba, taun, kolera salgınlarında pek çok kişi hayatını kaybetmiştir"⁴⁶⁹.

3.3.10. Çalışanın Eşine Maaş Bağlanması

Sosyal güvenlik tüm toplumlarda geçerli olan temel bireysel ihtiyaçlar içerisinde yer alır. Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla Osmanlı'da devleti idaresinde yaşanan hızlı değişim, sosyal güvenlik alanında da kendini hissettirmiştir. İlk kez Fatih Sultan Mehmet döneminde sistemleştirilen emeklilik uygulamaları Tanzimat Dönemiyle birlikte daha düzenli getirilmiştir. Askeriyeden emekliye ayrılanların isimleri ve maaş miktarları *mütekaidin maaş defterleri*'nde; devlet memurlarının dul ve yetimlerine başlanan maaşlar *eytam ve eramil* defterlerinde tutulmuştur⁴⁷⁰. Arpalık uygulaması kaldırılarak adliye ve bürokrasiden emekli olanlara *mazuliyet akçesi*; ilmiye sınıfından emekli olanlara *tarik*

⁴⁶⁵ İ. Palalı, *agt.*, s. 86-87; Mustafa Bulut tezinde farklı tarih ve sayılar vermiştir. **Bkz.** M. Bulut, *agt.* s. 49.

⁴⁶⁶ *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Editörler: Halil İnalçık, Şevket Pamuk, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, s. 173.

⁴⁶⁷ Şengül Baydur, *Salnamelere göre Diyarbakır Vilayeti'nde Dini ve Sosyal Yapı*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri ABD, Dinler Tarihi Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ 2007, s. 32-33; M. Bulut, *agt.* s. 50-51; İ. Palalı, *agt.*, s. 87.

⁴⁶⁸ İ. Palalı, *agt.*, s. 81.

⁴⁶⁹ M. Bıçak, O. Eroğlu, *agm.*, s. 74.

⁴⁷⁰ Sadettin Orhan, "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Sonrası Dönemde Sosyal Güvenlik Düzenlemeleri", *İş ve Hayat*, C. 1, S. 1, 2015, s. 193, 196, 197, 208.

maaşı verilmeye başlandı. Osmanlı Devleti'nde sosyal güvenlik alanında yapılan ilk düzenli çalışma, Ereğli Kaymakamlığı görevine iken Ereğli madenlerinin idaresini üstlenen Bahriye emeklisi miralaylarından Dilaver Paşa tarafından 12 Ocak 1867 tarihinde yapılmıştır⁴⁷¹.

Diyarbakır'da görev yapan görevliler vefat ettikten sonra dul kalan eşleri ve yetim çocuklarına maaş bağlanmıştır. Konuya ilişkin bir belgede Jandarma Alayı'nın Üçüncü Taburu Çavuşluğu'nda iken yapılan araştırma sonucu açığa alınan ve daha sonra vefat eden Mestan Ağa'nın zevcesi Pembe Hanım kendisine maaş bağlanması talebinde bulunmuştur. Bu talebi kabul görmüş ve Pembe Hanım'a geçici olarak 50 kuruş maaş bağlanması⁴⁷² uygun görülmüştür. Başka bir belgede Mevhibe Hanım'ın, kocası Abdülfettah Efendi'nin otuz seneye yakın devlet hizmetinde bulunduktan sonra vefat ettiğinden, kendisine ve çocuğuna maaş bağlanmasını istemiştir. Diyarbakır'da oturan Mevhibe Hanım tarafından verilen arzuhale istinaden, Diyarbakır Vilayet-i Muhasebesine gereğinin yapılması⁴⁷³ için emir gönderilmiştir. Diğer bir belgede Diyarbakır'ın eski Başmühendisi Rauf Efendi'nin kızı Fatma Nebile Hanım, babası vefat etmiş olmasına rağmen kendisine *tekâ'ud/mütekaid* (emeklilik) sandığınca maaş bağlanmamıştır. Maliye Bakanlığına yazmış olduğu arzuhalde kendisine maaş bağlanması⁴⁷⁴ istemiştir.

Görevli eşlerine maaş bağlanmasının yanı sıra Vali gibi yüksek dereceli devlet görevlilerinin eşlerine *Nişan* verilmiştir. Osmanlı'da görevlilere verilen nişanlar çeşitli olmakla beraber kadınlara *Şefkat Nişanı* verilmiştir. Bu nişan 16 Temmuz 1878 tarihli bir nizamnâmeyle tanıtıldı. Nizamnâmenin beşinci maddesinde bunun savaş zamanlarında, deprem, yangın ve su baskını gibi olaylarda devlete ve millete hizmet eden kadınlara verileceği ve üç rütbeden ibaret olacağı belirtilmişti. Birinci ve ikinci şefkat nişanları *murassa*' (değerli taşla süslenmiş) idi⁴⁷⁵.

⁴⁷¹ Yunus Özger, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Kara Ordusunda Emeklilik İşlemlerine Dair Yapılan Düzenlemeler ve 1881 Tarihli Tekâüt Kanunnamesinin Tahlili", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 30, Ocak 2011, s. 207.

⁴⁷² BOA, BEO. 807/60516-1, 2, H. 27.01.1314 (8 Temmuz 1896).

⁴⁷³ BOA, DH. MKT. 399/6-1, H. 24.01.1313 (17 Temmuz 1895).

⁴⁷⁴ BOA, BEO. 1106/82877-1, H. 18.11.1315 (10 Nisan 1898).

⁴⁷⁵ İbrahim Artuk, "Nişan", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 33, TDV Yayınları, İstanbul 2007, s. 155.

Diyarbakır'da görevli iki Vali'nin eşine Sadrazam onaylı belgelerle *Şefkat Nişanı* verilmiştir. İlk olarak 29 Mayıs 1895 tarihinde, Diyarbakır Valisi Sırrı Paşa Hazretlerinin eşine (ismi belge zikredilmemiştir) birinci rütbeden⁴⁷⁶; ikinci olarak 8 Şubat 1897 tarihinde, Diyarbakır Valisi Halid Beyefendi Hazretlerinin büyük eşi Mahtûme Hanım'a ikinci rütbeden Şefkat Nişanı verilmiştir⁴⁷⁷. 1. Derece nişan yakuttan 5 şualı (şuleli) kırmızı minenin aralarında çiçek ve dal motifleriyle bezeli, 8-9 cm eninde beyaz zemin üzerine kırmızı yeşil bir bant kurdele ve şemseden oluşur. Nişanın arkasında genel olarak ay yıldız arması bir çelen içinde yer almıştır. 2. Derece nişan 4-5 cm. eninde fiyonk şeklinde bir kurdele vasıtasıyla göğüs hizasına takılarak kullanılmıştır⁴⁷⁸.

3.4. EĞİTİM HAYATINDA KADIN

Yenileşme dönemine kadar Osmanlı devletinde yenilikler genellikle askeri alanda olmuştur. Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile devlete bağlı tüm tebaanın eşit sayılması gerektiğine karar verilmiştir⁴⁷⁹. Tanzimat Fermanı'nda eğitimle ilgili maddeler olmasa da eğitim kurumlarının İstanbul dışında kurulması gerektiği düşüncesinin yerleşmesini sağlamıştır⁴⁸⁰. Buna mukabil olarak kadınların eğitimi için okullar açılmaya başlamıştır.

3.4.1. Sıbyan Mektebi

Sıbyan mekteplerinin temeli Hz. Ömer Dönemi'ne dayanır. Ondan sonra bütün İslam ülkelerindeki köy, kasaba, şehirlerde çeşitli adlar altında ve cami ve mescitlerin yanında kurulmuştur. Masrafları da mahalleli veya kurulan vakıflarca karşılanmıştır⁴⁸¹. Osmanlı devletinde yenileşme sürecine kadar kız çocukları Sıbyan mekteplerinde dini eğitim alarak eğitim-öğretim hayatına katılabilmişlerdir. Çocuklarının dini eğitim almaları isteyen ailelerin de desteğiyle bu mektepler Osmanlı topraklarında yaygınlaşmıştır. Kızlar için daha ileri bir eğitim ise sadece ailesi zengin olanların sahip olabileceği bir imkândı. Bu durumda olanlar da evlerinde özel ders alıyorlardı⁴⁸².

⁴⁷⁶ BOA, İ. TAL. 79/3-1, H. 29.11.1312 (29 Mayıs 1895).

⁴⁷⁷ BOA, İ. TAL. 109/36-1, H. 06.09.1314 (8 Şubat 1897).

⁴⁷⁸ <https://ismek.ist/blog/icerik.aspx?p=1202>, (Erişim T: 24.06.2019).

⁴⁷⁹ Ş. Kurnaz, *age.*, s. 3.

⁴⁸⁰ N. Sakaoğlu, *age.*, s. 71

⁴⁸¹ Hasan Ali Koçer, "Türkiye'de Kadın Eğitimi", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 1, 1976, s. 91.

⁴⁸² S. Tekin, *agm.*, s. 86.

Osmanlı’da Sıbyan mekteplerinin kuruluşu Fatih Sultan Mehmet’e dayanır. Bu dönemde kurulan mektebe “Darü’t-talim” denilmiştir. Fatih’ten sonra bu mektebe Darü’l-İlim, Taş Mektep, Mektep Muallimhane, Mektephane Mahalle mektebi ve zamanla Sıbyan Mektebi denilmiştir. Fatih bu mektepte öksüz ve yetim çocukların okutulmasını şart koşmuştur⁴⁸³. Tanzimat’a kadar bu mekteplerde yazının öğretilmesi az rastlanır bir durumdu⁴⁸⁴. Çünkü bu mekteplerin kuruluş amacı: Kur’an-ı Kerimi okumayı, namaz kılmayı, namazda okunacak ayet ve duaları öğretmektir⁴⁸⁵.

Çocuk, okuma çağına gelince mektebe tören ile başlardı. Bu törene *bed-i besmele cemiyeti*, halk arasında *amin alayı* da denilirdi⁴⁸⁶. Mektebe başlatma için genellikle kandil günleri tercih edilirdi. Eğer kandil yok ise mektebe başlamak için pazartesi ya da perşembe günü tercih edilirdi⁴⁸⁷.

1824-25 tarihinde II. Mahmut tarafından yayımlanan “talim-i sıbyan” hakkındaki ferman Sıbyan mektepleri hakkında ilk reform niteliğindeki düzenlemedir. 1845 yılında Sıbyan mekteplerini düzene koymak, gelişmesini sağlamak amacıyla Meclis-i Muvakkat kurulmuş, hazırladığı layihada Sıbyan mekteplerinin geliştirilmesi için kararlar alınmıştır. İlköğretim ile ilgili en önemli gelişme 1869 yılında yayımlanan “Maarifi Umumiye Nizamnamesi” ile sağlanmıştır. Nizamname ile genel öğretimin ilk basamağı olarak kabul edilen bu okulların her mahalle ve köyde en az bir tane açılmasına, okulları kız-erkek, Müslim-gayrimüslim okulları olarak ayrı ayrı açılmak üzere dört yıllık okullar olarak düzenlemiştir. Bu okulların başlangıçtaki temel amacı, Kur’an öğretmektir. Daha sonraki yıllarda okuma yazma ve ilköğretimi veren okul haline gelmişlerdir. Okula başlama yaşı kızlar için 6-10, erkekler için 7-11 olarak belirlenmiş ve okula devam mecburiyeti getirilmiştir. 1878-1908 tarihlerinde Sıbyan Mekteplerine İptidai mektepleri denilmiş ve Maarif Nezaretine bağlı olarak faaliyet göstermiştir⁴⁸⁸. *İptidai* sözlükte: “ilke

⁴⁸³ O. Ergin, *age.*, C. 1, s. 83.

⁴⁸⁴ Y. Akyüz, *age.*, s. 161.

⁴⁸⁵ O. Ergin, *age.*, C. 1, s. 86.

⁴⁸⁶ O. Ergin, *age.*, C. 1, s. 91.

⁴⁸⁷ Hatip Yıldız, *Diyarbakir Vilayeti’nde Eğitim (1870-1920)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi ABD, Yayımlanmış Doktora Tezi, Erzurum 2007, s. 4.

⁴⁸⁸ Yücel Gelişli, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)”, *Türkler*, C. 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 45-48, 51.

mensup, ilk derece”, *İptidai Mektep* ise: “ilkokul” anlamına gelir⁴⁸⁹. İptidai Mektepleri genel olarak 1880’den sonra modern eğitim veren ilkokullar için kullanılmıştır⁴⁹⁰.

Diyarbakır’ın İslam hâkimiyetine girmesinden XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar müstakil olarak faaliyet gösteren 3 tane Sıbyan mektebi bulunmaktaydı. Bunlar; Şüca b. Hasan Muallimhanesi (1564), Molla Şüca Mektebhanesi (1564), Mürteza Paşa Muallimhanesi’dir (1658-1870). Bu mekteplerde kızların eğitim görüp görmediği ile ilgili bilgi sahibi değiliz. Müstakil sıbyan mekteplerinin az olmasının sebebi ise: Temel eğitimin daha çok cami, mescit, medrese ve mahalle mekteplerinde verilmesiydi⁴⁹¹. Evliya çelebi seyahatnamesinde ismini saydığı camilerin her birinde birer ikişer medrese olduğu yazmıştır⁴⁹². 1869 “Maarifi Umumiye Nizamnamesi” ile birlikte Diyarbakır’da da Sıbyan mektebi kurması için emir gönderilmiştir. O dönemde Diyarbakır Valisi olan Kurt İsmail Paşa şehrin ileri gelenlerini toplayarak şehrin merkezinde bulunan 31 tane Sıbyan mektebinin usulüne uygun hale getirilmesi için çalışmalar başlatmıştır. İlk etapta 16 tane eski mektep binası tamir edilerek açılmıştır. Daha sonra diğer mektepler de halkın yardımlarıyla açılmıştır. Bu okulların masrafları mahalleliler tarafından karşılanmıştır⁴⁹³. Kızlar için Sıbyan mekteplerinin açılmasının önemi, Diyarbakır Vilayet Gazetesi’nde⁴⁹⁴ ele alınan konulardan biri olmuştur.

Diyarbakır’de, ilk İnas (kız) İbtidâî Mektebi Vali Samih Paşa’nın çabalarıyla 5 Kasım 1883 tarihinde açılmıştır. Aynı yıl Mardin’de bir kız iptidai mektebi açılmıştır. Merkezdeki mektebin 1883 yılında öğretmen sayısı 3, öğrenci sayısı 62; 1884 yılında

⁴⁸⁹ F. Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lügat* [Elektronik Sürüm].

⁴⁹⁰ S. Dulum, *agt.*, s. 31-32.

⁴⁹¹ H. Yıldız, *agt.*, s. 53-54.

⁴⁹² E. Çelebi, *age.*, s. 42.

⁴⁹³ M. Şefik Korkusuz, *Cumhuriyet Öncesinde Diyarbakır’de Maarif*, Kent Işıkları, İstanbul 2009, s. 142.

⁴⁹⁴ **Diyarbakır Vilayet Gazetesi**: 1864 Vilayet Nizamnamesi gereğince, valiliklerin kırtasiye masraflarını karşılamak için birer matbaa kurulmuştu. Diyarbakır Vilayet Matbaası, Vali Hatunoğlu Kurt İsmail Paşa tarafından 1869 yılında kuruldu. Diyarbakır Gazetesi de aynı yıl içinde, 3 Ağustos 1869 tarihinde, Vilayet Mektubi Kalemi (Yazı İşleri Kalemi) sorumluluğunda vilayetin resmî gazetesi olarak yayımlanmaya başladı. 12 Zaman zaman kesintiye uğramakla birlikte, 1869’dan 1931 yılına kadar, resmi vilayet gazetesi olarak yayımlanan Diyarbakır, 1931’de, özel şahıslara devredildi. El değiştirdikten sonra da bir süre aynı isimle yayımlandı. Diyarbakır Gazetesi, dönemi itibarıyla, en uzun süre yayımlanan yerel gazetelerden birisi olması bakımından Türk basın tarihinde özel bir öneme sahiptir. Diyarbakır, “olayların çok olduğu zamanlarda sekiz sayfa çıkarılması” kararlaştırılmışsa da birkaç sayı dışında, başlangıçta iki sütun üzere, 26. Yıl sonrası ise üç sütun üzere 4 sayfa olarak yayımlanmıştır. Gazete 21. Sayıya kadar iki sayfa Türkçe, iki sayfa Ermenice harflerle Türkçe yayımlanmıştır. Talip Atalay, “Yerel Eğitim Tarihi Kaynağı Olarak Diyarbakır Vilayet Gazetesi”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD), C. 48, S. 1, Ocak 2007, s. 139-140.

öğretmen sayısı 3, öğrenci sayısı 55'ti⁴⁹⁵. 1894-95'te öğretmen sayısı 5, öğrenci sayısı 95; 1899-1900'te öğretmen sayısı 3, öğrenci sayısı 153; 1901-1902'de öğretmen sayısı 4, öğrenci sayısı 121; 1903-1904'te öğretmen sayısı 5, öğrenci sayısı 142'dir⁴⁹⁶. Salnamelerde bu okulların ne zaman açıldığı, hangi binalarda eğitim verdiği ve ne zaman kapatıldığı yazılmadığı için bu okullarla ilgili kesin tarihlere ulaşılamamaktadır.

1903 tarihinde Diyarbakır'da Müslümanlara ait 14 Hamidiye İptidai, 3 iptidai ve 124 Sıbyan mektebi; gayrimüslimlere ait 4 iptidai, 23 Sıbyan mektebi bulunuyordu. Sıbyan mektepleri hemen hemen her mahallede cami ya da mescitlerin yanında bulunmaktaydı⁴⁹⁷.

3.4.2. Rüştüye

Rüştüye Ortaokulu'n karşılığıdır. İptidai ve İdadi arasında, üçü ilk, üçü orta olmak üzere altı sınıflık bir mekteptir⁴⁹⁸. Osmanlıda kızlara orta öğrenim görme imkânı ilk kez Tanzimat döneminde verilmiştir. Devletin yeniden kalkınmasının eğitimiyle olacağı anlaşılmasıyla 6 Ocak 1859 tarihinde İstanbul'un Sultan Ahmet semtinde ilk kız rüştüyesi açılmıştır⁴⁹⁹.

Açılan ilk kız ortaokullarının getirdiği hava, dönemin devlet adamlarını etkiledi. 1862'de Takvim-i Vekayi'de okullar ile ilgili şu görüşlere yer verildi: "*Devleti yüceltecek*

⁴⁹⁵ Yıldız, *agt.*, s. 127-128.

⁴⁹⁶ Ş. Baydur, *agt.*, s. 13.

⁴⁹⁷ Mehmet Şimşek, Mehmet Ali Abakay, *Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Diyarbakır'da Eğitim*, Diyarbakır Milli Eğitim Müdürlüğü, 1998, s. 20-21.

⁴⁹⁸ F. Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lügat* [Elektronik Sürüm].

⁴⁹⁹ Ş. Kurnaz, *age.*, s. 9; Osman Ergin'e göre ilk kız rüştüyesi 1858 tarihinde açılmıştır. O. Ergin, *age.*, C. 2, s. 457-458; Arzu M. Nurdoğan'a göre ilk kız rüştüyesi, 1858 tarihli irade ile At Meydanı civarında bulunan Cevri Usta Mektebi'nin az bir masrafla yeni usule göre eğitim veren bir mektebe dönüştürülmesiyle oluşturulmuştur. Arzu M. Nurdoğan, *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s. 255; Diyanet İslam Ansiklopedisi Rüştüye maddesinde Cemil Öztürk'e göre ilk Rüştüyenin 1847'de, Mekâtib-i Umûmiyye Nâzırı Kemal Efendi'nin gayretleriyle İstanbul'da Dâvud Paşa Mektebi'nde açılmıştır. Bu okulun öğrencilerinin mezuniyet sınavındaki başarısından dolayı okul sayısı beşe çıkarılmıştır. Okul sayısındaki artış yeni öğretmen ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu ihtiyacı karşılamak için 1848 tarihinde İstanbul Fatih'te Dârülmualimîn-i Rüşdî açıldı. Bu okulun mezun sayısının artmasına paralel olarak Rüştüyelerin de sayısı artmıştır. Yine aynı madde başlığı altında Sultan Ahmet'te açılan Rüştüyenin adının, Cevrî Kalfa İnâs Rüştüyesi olduğu ve 1858 tarihinde açıldığını belirtmiştir Cemil Öztürk, "Rüşdiye", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, TDV Yayınları, İstanbul 2008, s. 300-303; M. Şefik Korkusuz ilk kız Rüştüyesinin İstanbul Sultan Ahmet'te 1862 tarihinde açıldığını yazmıştır. M. Ş. Korkusuz, *age.*, s. 169; Hasan Ali Koçer makalesinde ilk kız Rüştüyesinin 1859 tarihinde açıldığını yazmıştır. H. A. Koçer, *agm.*, s. 92.

biricik yol genel eğitimin yaygınlaştırılmasıdır. Eğitimden, kız erkek herkes yararlanmalıdır. Ailesini mutlu edecek kadın, din ve dünyasını bilmelidir. Kızları eğitimi, ana ve babanın borcudur. " Kız Rüştîyeleri başlangıçta, kız çocuklarının erkeklerle eğitim görmesini engellemek amacıyla açılmış olsa da 1870'lerde, Darümuallimat'la birlikte İstanbul kız Rüştîyelerinin sayısı 9, öğrenci sayısı 294, öğretmen sayısı da 61 olmuştu⁵⁰⁰. 1890 yılında rüştîyelerin öğrenci sayısı azalınca önce idadi bünyesinde meşrutiyetten sonra da merkez iptidaisi adı altında birleştirildiler⁵⁰¹.

Diyarbakır merkezinde Rüştîyenin açılması ile ilgili ilk emir 1874 tarihinde gelmesine rağmen Rüştîye mektebinin kurularak eğitime başlaması, Vali Sırrı Paşa'nın girişimleriyle 1892-1893 eğitim-öğretim dönemini bulmuştur. Ancak okulun 1912 tarihine kadar nerde hizmet verdiği bilinmemektedir. Bu tarihte bir bina kiralanarak kız rüştîyesi yapılmıştır. Okulun öğrenim süresi ise 6 yıldır⁵⁰².

1894'ten 1905'e kadar Kız Rüştîyesinin Baş muallimliği, ikinci muallimlik ve Nakış Muallimliği görevlerini bayan muallimler yapmıştır. 1899'dan itibaren verilen Hat dersini muallimliğini görevini Fethullah Efendi yapmıştır. Okulun Mubassıralığını (bakıcı/gözetici) 11 yıl boyunca Esmâ Hanım yapmıştır. Kapıcılık veya hademeliği ilk yıllarda erkek personeller yapsa da daha sonra bu görev de kadınlara verilmiştir. Eğitim süresi 6 yıl olan bu okulda toplamda 18 ders verilirdi. İlk yıl ders saati 35 iken, sonraki beş yıl boyunca her yıl için 24 saat ders verilirdi⁵⁰³

Hatip Yıldız'ın tezinde Rüştîye Mektebi'nin 1898-1901 yılları arasında baş muallimeliğini Naciye Hanım'ın yaptığı⁵⁰⁴ görülüyor. Ulaştığımız belgeler, Naciye Hanım'ın 1899 tarihine kadar bu görevi yürüttüğünü göstermektedir. Emine Naciye Hanım Diyarbakır Valisi ile yaşadığı problemden dolayı Öğretmenlerin namusu ve haysiyetinin korunması için Diyarbakır'dan başka bir yere tayin istemiştir. Tayin

⁵⁰⁰ N. Sakaoğlu, *age.*, s. 86.

⁵⁰¹ A. M. Nurdoğan, *agt.*, s. 261.

⁵⁰² H. Yıldız, *agt.*, s. 161.

M. Ş. Korkusuz ve Mehmet Şimşek Diyarbakır'da ilk kız rüştîyelerinin açılış tarihi ile ilgili farklı bilgi vermişlerdir. Rüştîyeler için verdikleri tarihler kız iptidai mektebi tarihleridir. **Konuya ilişkin daha ayrıntılı bilgi için bkz.** M. Ş. Korkusuz, *age.*, s. 169-170; Mehmet Şimşek, *Amid'den Diyarbakır'e Eğitim Tarihi*, Kent Yayınları, İstanbul 2006, s. 56-57; M. Şimşek, M. A. Abakay, *age.*, s. 25-27; Ş. Baydur, *agt.*, s. 13-14.

⁵⁰³ H. Yıldız, *agt.*, s. 163-164.

⁵⁰⁴ H. Yıldız, *agt.*, s. 163.

istemesinin sebebi; baş muallimelik görevi sırasında Bevvap (kapıcı) Hacı Abdullah'ı uygunsuz davranışlarından dolayı görevden alması ve Vali'nin kendisi tarafından atanan kişinin kendisinden habersiz olarak görevden alındığı için Ramazan-ı Şerifini tebrik etmeye giden Naciye Hanım'a: “*sen fikrimize karşı olarak bakanlığa başvurarak Bevvap Hacı Abdullah'ı azl ettirdin amma bak ki bir de senin başına neler getireceğiz*” demesidir. Naciye Hanım, babası yaşlı olduğu ve geçim sıkıntısı yaşayacağından dolayı istifa edemeyeceğini ancak namusuna helal gelmemesi için başka yere tayinini istemiştir. Bunun için 24 Ocak 1899'da Maarif Nezaretine elden bir dilekçe vermiştir. Dilekçesi 7 Mart 1899'da işleme alınmıştır. Maarifi Umumiye Nezareti, Rüştüye İdaresi, 13 Nisan 1899 tarihli, 312 Numaralı belge ile verdiği cevapta: başka yerde boş yer olmayıp sadece Samsun İnas Rüştüyesinde yer olduğunu ve 500 kuruş maaşla oraya gidebileceğini, bunu kabul ederse merkeze bildirmesi gerektiği yönünde Diyarbakır Mekteb-i İdadî Müdürlüğüne⁵⁰⁵ telgraf gönderilmiştir. Bevvap Hacı Abdullah Efendi'nin görevinin 1898 tarihinde bittiği, 1899'da görevde olmadığı salname kayıtlarından görülmektedir⁵⁰⁶.

Naciye Hanım'ın Samsun'a tayininin çıkıp oraya gitmesi süreci şöyle devam etmiştir.

2 Mayıs 1899 tarihli bir belgede Trabzon Valisi, Kız Mektebi için Maarif Nezareti'nden bayan öğretmen talep etmiştir. Bunun üzerine bayan öğretmen gönderilmesi için emir çıkarılmıştır. 14 Mayıs 1899 tarihinde Samsun'a, Diyarbakır Vilayeti İnas Rüştüyesi birinci muallimesi olan Emine Naciye Hanım ve ikinci muallimeliğine İzmid İnas Rüştüyesi ikinci muallimesi Naciye Hanım tayin edilmiştir. Diyarbakır Vilayetine bu bildirilerek Naciye Hanım'ın Samsun'a gönderildiği zaman bunun merkeze bildirmesi istenmiştir. 23 Mayıs 1899 tarihli telgraf ile Diyarbakır Valisi Halid Naciye Hanım'ın yeni görevine gittiği ve yerine ikinci muallimenin vekil tayin edildiği Maarif Nezareti'ne⁵⁰⁷ bildirmiştir.

Naciye Hanım'ın 1899'a kadar Diyarbakır'da görev yaptığına dair diğer bir belge 23 Mayıs 1899 tarihlidir. Bu belgede Emine Naciye Hanım, Adana Rüştüye Mektebi Müdürü tarafından gönderilen bir telgraf ile Diyarbakır Vilayeti Maarif Müdüriyetinden,

⁵⁰⁵ BOA, MF. MKT. 445/51-1, 2, 3, H. 14.12.1316 (25 Nisan 1899).

⁵⁰⁶ H. Yıldız, *agt.*, s. 163.

⁵⁰⁷ BOA, MF. MKT. 449/35-1, 2, 3, H. 11.01.1317 (2 Mayıs 1899).

Emine Naciye Hanım'ın Adana'ya gönderilmesi talep edilmiştir. Bu telgrafta ve Adana İnâs Rüştîye Mektebi muallimeliğinin boş olup, Naciye Hanım'ın bu görevi 500 kuruşa kabul edip etmeyeceğinin sorulması istenmiştir. Diyarbakır Vilayeti, Maarif muhasebe memuru bunun uygunluğunu 26 Haziran 1899 tarihli 41 numaralı belge ile Maarif Umumiye Nezareti'ne sormuştur⁵⁰⁸. Adana İnâs Rüştîye Mektebinin bu talebi Emine Naciye Hanım tarafından kabul görmemiş olacak ki; aynı tarihte Naciye Hanım Samsun'daki yeni görevi için yola çıkmıştır. Bu belgeler eğitim kurumlarında yaşanan sorunların o dönemlerde de benzer olduğunu kanıtı şeklindedir. Çünkü idareci ve personeller arasında sorun yaşanmış; idareci personeli görevden uzaklaştırmış ancak personelin arkasında bulunan güçlü eller bu duruma tepki gösterince görevini layıkıyla yapan bayan bir öğretmen yer değiştirmek zorunda kalmıştır.

3.4.3. İdadi

İdadi sözlükte: “hazırlanma yeri”, *Mekteb-i İdadi* ise: “Rüştiye denilen ortaokullardan sonra gelen yüksekokullara hazırlayıcı okul”⁵⁰⁹ demektir. 1849'larda Sıbyan mekteplerine idadi denilmiştir. İdadilerin 1869 *Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde* kurulmasına gerektiği vurgulansa da ilk idadi Cevdet Paşa'nın Millî Eğitim Bakanlığı döneminde 1872 yılında İstanbul'da kuruldu⁵¹⁰. Kızlar için ilk idadi, II. Abdülhamit döneminde Münif Paşa bakanlığı sırasında 13 Mart 1880 tarihinde açılmıştır. İdadiler ile kızlar lise eğitimi görme imkânına kavuşsalar da açılan bu okul ilgisizlikten dolayı iki yıl sonra kapanmıştır⁵¹¹.

Diyarbakır'da 1875 tarihinde İdadi yapılması uygun görülmüştür. Tespit ve bütçe ayarlama çalışmalarından sonra eski sarayın kuzey tarafında “Arap Köşkü” olarak bilinen şehrin en ferah ve güzel yerinde 1889 yılında okulun binanın temeli atıldı. 1891'de inşaatı tamamlanınca sultana şükranlar sunuldu⁵¹². 1892 nehari (gündüzlü) 1894'te ise leyli (yatılı) kısmı eğitime başlamıştır⁵¹³. 1895'e kadar okul 5 yıllıktı. Bu tarihten 1901'e kadar

⁵⁰⁸ BOA, MF. MKT. 449/50-1, 3, H. 11.01.1317 (23 Mayıs 1899).

⁵⁰⁹ F. Develioğlu, *age.*, İdadi ve Mekteb-i İdadi maddeleri.

⁵¹⁰ O. Ergin *age.*, C. 2, 495-496.

⁵¹¹ Ş. Kurnaz, *age.*, s. 17-18.

⁵¹² H. Yıldız, *agt.*, s. 167-169.

⁵¹³ M. Şimşek, *age.*, s. 66; Yazarın diğer eserinde ise mektebin 1894'te gündüzlü, 1896'da yatılı kısmının faaliyete geçtiği belirtilmiştir. M. Şimşek, M. A. Abakay, *age.*, s. 33; Hatip Yıldız tezinde mektebin yatılıya dönüştürülme izninin 1896 yılında çıktığını, 1897'de yatılı kısmın kısa süreliğine kapatıldığını ancak 1913'e kadar eğitime devam ettiğini yazmıştır. H. Yıldız, *agt.*, s. 170.

7 yıllık olsa da 1901’de tekrar 5 yıllık yapıldı. 1910’da eğitim süresi tekrar 7 yıla çıkarılan bu okul 16 Kasım 1913 tarihinde iki devreli yatılı Sultani’ye dönüştürüldü⁵¹⁴. Bu İdadi okulunda kızların eğitim gördüğü ile alakalı herhangi bir kayda şimdiye kadar rastlanmamıştır⁵¹⁵.

3.4.4. Mesleki Eğitim

Tanzimat dönemi diğer alanlarda olduğu gibi kızların meslek eğitimi alanında ilk eğitim almaya başladığı dönemdir. Bu dönemde Kız Öğretmen Okulu, Ebe Mektebi, Kız Sanayi mektebi açılmıştır.

Erkek ve kız öğretmen yetiştirmek için 1848’de *Darülmualim*, 1870’de *Darülmualimat* açılmıştır⁵¹⁶. “Okul, Saffet Paşa’nın kadın eğitiminin önemine vurgu yaptığı bir konuşma ile açılmıştır. Darülmualimat’ın açılma amacı; kız okullarına öğretmen yetiştirmektir. Okul ilk mezunlarını 1872-73’te 20 öğrenci olarak vermiştir. Okula ilk olarak 32 öğrenci kayıt yapmış ve bunların hepsi de mezun olmuştur. 93 Harbi sırasında okul 2 yıl kapalı kalmıştır. 1877-1880 tarihleri arasında 4 yıl süreyle mezun vermemiştir. 1888-1898 yılları arasında okulun toplam mezun sayısı 145 olmuştur. Okul, Sıbyan ve Rüştüye şubeleri olarak ikiye ayrılmıştır. Sıbyanda 2 yıl, Rüştüde 3 yıl eğitim verilecekti”⁵¹⁷. Diyarbakır’da ise “1882-1883 tarihinde Darülmualim açılabilmiş ve 6 öğrenci ile eğitime başlamıştır. Okul ilk açıldığında Sıbyan statüsündeydi ve öğrenim süresi 2 yıldır. Öğrenim süresi ve statüsü daha sonra değişmiştir”⁵¹⁸. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır’da Darülmualimat açılmamıştır.

1826’da açılan *Tıbbiye Mektebi*’nde 1842 yılında kızlara eğitim vermeye başlandı. O tarihe kadar tıbbiyeli erkeklere ebelik dersi de veriliyordu⁵¹⁹. Bu okullarda ilk kez Müslüman kızları erkeklerden ders aldı. İlk mezunlarını 1845 yılında 10 Müslüman, 26 Hristiyan olarak verdi. Bu ilk mezunlar Osmanlı İmparatorluğunun mesleki eğitim gören

⁵¹⁴ H. Yıldız, *agt.*, s. 170, 171.

⁵¹⁵ Şengül Baydur tezinin 14. Sayfasında 1288 (1871) tarihinde Mekteb-i İdadi’de eğitim gören erkek öğrenci sayısını 40, kız öğrenci sayısını 25 olarak vermiştir. Ancak ülke genelinde kızlar için ilk İdadi 1880’de, Diyarbakır’da erkekler için ilk İdadi ise 1891’de eğitime başlamıştır. Mehmet Şimşek Diyarbakır’da 1894’te açılan idadi bünyesinde Darülmualimin, İnas Rüştüyesi’nin tesis edildiğini belirtmiştir. M. Şimşek, M. A. Abakay, *age.*, s. 33.

⁵¹⁶ Şerafettin Turan, *Türk Kültür Tarihi*, 7. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara 2014, s. 219.

⁵¹⁷ Ş. Kurnaz, *age.*, s. 23-25, 27.

⁵¹⁸ H. Yıldız, *agt.*, s. 204-205.

⁵¹⁹ O. Ergin. *age.*, s. 540.

ilk kadınları olarak kabul edilmektedir. Ayrı bir Ebe mektebinin açılması ise 1905 yılını bulmuştur⁵²⁰.

Diyarbakır'dan bu okuldan mezun olan diplomalı ebelerden biri, Umum Mekatib-i Askeriye Nezareti'nden, 28 Şubat 1900 tarihinde talep edilmiştir. Sebep olarak ateşli hastalıktan 4 kadının vefat etmesi gösterilmiştir. Ebenin gönderilmesi için gerekeni yapılması⁵²¹ istenmiştir. Diyarbakır'da vefat eden kadınların sayılarıyla birlikte hangi hastalıktan vefat ettiklerinin, her ay düzenli olarak bildirilmesi hususunda tebligat gönderilmiştir. Bunun üzerine Diyarbakır Vilayetinde bunu düzenli bir şekilde tespit edilip Sıhhiye Nezareti'ne gönderilmesi için diplomalı ebe gönderilmesi, Umum Mekatib-i Askeriye Nezareti'ne bildirilmiştir⁵²². Bunun üzerine 7 Mart 1900 tarihinde Aişe Hanım tayin edilmiştir. Ayrıca göreve başlayıp başlamadığının bildirilmesi istenmiştir⁵²³. Daha sonra 20 Haziran 1900 tarihinde Umum Mekâtib-i Askeriyye-i Şahane Nezâret-i Celîlesi'ne gönderilen yazıda Aişe Hanım'ın 21 Mayıs 1900 tarihinde göreve başladığı⁵²⁴ bildirilmiştir. Ancak Diyarbakır'da görevini yerine getirmekte olan Ayşe Hanım'a 5-6 aydan beri sadece bir maaş verilmiştir. Ayşe Hanım kirasını ödeyemediği için ev sahibi ona dava açmıştır. Bunun üzerine maaşının ödenmesini Sıhhiye Nezâret-i Celîlesin'den talep eden Ayşe Hanım'ın maaşının ödenmesi buyrulmuştur⁵²⁵.

Kız Sanayi Mektebi ise Mithat Paşa tarafından 1864 tarihinde, ordunun dikim ihtiyaçlarını karşılamak için, öksüz kızlardan oluşan öğrencilerle açılmıştır. Bu mektep *Islahhane* olsa da ilk *Kız Sanayi Mektebi* olarak kabul edilmektedir⁵²⁶. 1885 tarihinden itibaren Islahhanelere *Mekteb-i Sanayi* denilmeye başlanmıştır. Diyarbakır'da ilk ıslahhane 1868-1875 yılları arasında Diyarbakır'da valilik yapan Kurt İsmail Paşa tarafından açılrsa 1879'da harap olarak unutulmaya yüz tutmuştur. Vali şehirde gezerken başıboş gezen çocukları görmüş hemen işe koyularak 3 Mayıs 1869'da Islahhane'nin kurulması için gerekli izinleri almıştır. Gerekli izinler alındıktan sonra *Hasan Paşa Hanı*'nı kiralamış ve sokaklardaki çocukları toplatarak buraya konulmuştur. İlk etapta 60

⁵²⁰ Ş. Kurnaz, *age.*, s. 18, 20.

⁵²¹ BOA, DH. MKT. 2315/112-1, H. 7.11.1317 (9 Mart 1900).

⁵²² BOA, DH. MKT. 2315/111-1, H. 7.11.1317 (9 Mart 1900).

⁵²³ BOA, DH. MKT. 2338/64-1, H. 28.12.1317 (29 Nisan 1900).

⁵²⁴ BOA, DH. MKT. 2369/97-1, H. 8.03.1318 (6 Temmuz 1900).

⁵²⁵ BOA, DH. MKT. 2467/26-1, H. 07.12.1318 (28 Mart 1901).

⁵²⁶ Ş. Kurnaz, *age.*, s. 20.

tane çocuk burada kalmış, çocukların eğitimi için de hocalar tutulmuştur. Vilayetçe İslahhanenin kiralık yerde bulunması uygun görülmediği için Sur dışında yeni yapılan Hükümet Konağı'nın yanındaki bina tamir edilerek buraya taşınmıştır. Masraflar için 6 dükkân kirası buraya tahsis edilmiştir. Öğrenci sayısı zamanla 110'a çıkmıştır. Buradan yetişerek çıkan öğrencilere iş kurmaları için sermaye verilmiştir. Bu İslahhane Mektebi Sanayi'nin hazırlık okulu niteliğinde olmuştur. Bu İslahhane 1879 yılında işlevini yitirmiştir. 1900 yılında *Hamidiye Sanayi Mektebi* kuruldu. İlk yıl 28'i Müslüman 72'si gayrimüslim olmak üzere toplamda 35 öğrencisi vardı.⁵²⁷ Kızlar için Sanayi Mektebi ile ilgili bir bilgiye ulaşamamıştır.

3.4.5. Özel Eğitim ve Gayrimüslim Okulları

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler İstanbul'un fethinden sonra mekteplerini istedikleri gibi idare edebilmişlerdir. Müslüman okullarında Gayrimüslimlerin eğitim görmesi ise 1840 Tıbbiye mektebinin kapılarının onlara açılmasına dayanır⁵²⁸. İslahat Fermanı ile azınlıklar cemaat olarak okul açma ve geliştirme hakkı elde ettiler⁵²⁹. Böylece azınlıklar arasında ayırım yapılmadan gerek kendi okullarında gerekse de devlet okullarında eğitim almaları sağlanmıştır. Gayrimüslim kızlara yönelik olarak ise 1839'da İstanbul'da ilk ve orta düzeyde 19 adet Katolik Kız Okulu bulunuyordu. 1871'de Arnavutköy'de Amerikan Kız Koleji açılmıştır⁵³⁰.

Diyarbakır'da 1870 tarihinde gayrimüslimlere ait 9⁵³¹, 1883-84'te Hristiyanlara ait 6⁵³², 1900'de gayrimüslimlere 4, 1903'te ise 27 mektep⁵³³ vardı. Diyarbakır'da kızların özel eğitimine yönelik okullar gayrimüslimler tarafından açılmıştır. Açılan bu okulların da Misyonerlik faaliyetleri kapsamında açılmıştır. Bunlardan biri Mardin merkezindeki Mişken Mahallesi'nde, Amerikalılara ait bir dairede, Mardin Amerikan Kız Mektebi adıyla 1864/1865 yılında açılmıştır. Okulun Ruhsat tarihi ise 28 Mart 1894'tür. Okul, Lise düzeyinde eğitim vermiştir⁵³⁴. 1891'de Diyarbakır merkezde gayrimüslimlere ait 6

⁵²⁷ H. Yıldız, *agt.*, s. 213-215, 219, 223.

⁵²⁸ O. Ergin, *age.*, C. 2, s. 725-726.

⁵²⁹ Y. Akyüz, *age.*, s. 173.

⁵³⁰ Y. Akyüz, *age.*, s. 175-176.

⁵³¹ H. Yıldız, *agt.*, s. 241; Ş. Baydur, *agt.*, s. 15,

⁵³² Ş. Baydur, *agt.*, s. 15,

⁵³³ M. Şimşek, *age.*, s. 77.

⁵³⁴ H. Yıldız, *agt.*, s. 264.

kız okulunda, 13 öğretmen, 466 kız çocuğu eğitim görmüştür⁵³⁵. Şemsettin Sami'ye ise göre Diyarbakır Vilayetinde 8 tane gayrimüslim kız okulu bulunmaktaydı⁵³⁶.

Misyonerler nüfuzlarını artırmak için yetimhanelerle yakından ilgilenmiş veya yetimhane açılmasını sağlamışlardır. Bu yetimhaneler başta Diyarbakır'da açılmıştır. Amerika, Almanya, İngiltere gibi devletlerin desteğiyle açılan bu yetimhaneler genellikle Ermenilere yönelik olarak açılmıştır⁵³⁷.

Medreseler daha çok erkek çocuklarına yönelik eğitim verdiği için medreselerde kızların eğitim gördüğü ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Osmanlı aydınlarının devletin kötü gidişatının eğitimli bireylerle engellenebileceğini anlayıp buna yönelik çalışmalar yapmaya başlamalarından sonra tüm Osmanlı toraklarında olduğu gibi kızların eğitim-öğretim hayatına katılması Diyarbakır'da da XIX. yüzyılda olmuştur.

⁵³⁵ M. Şimşek, *age.*, s. 78.

Hatip Yıldız tarihi 1890 olarak vermiş ayrıca Diyarbakır'a bağlı diğer sancaklardaki gayrimüslim okullarına ait bilgilere de yer vermiştir. **Konuya ilişkin daha ayrıntılı bilgi için bkz.** H. Yıldız, *agt.*, 242-243.

⁵³⁶ Ş. Baydur, *agt.*, s. 15,

⁵³⁷ Hatip Yıldız, "II. Abdülhamid Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nde Açılan Yetimhaneler ve Vali Mehmed Halid Bey'in Vilayette Misyonerliği Önleme Çabaları", *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 14, 2010, s. 104-105.

SONUÇ

Medeniyetlerin önemli bir unsurunu oluşturan kadınlar her toplumda farklı değer görmüştür. Eski Hint, Çin, Yunan, Roma ve Arap toplumlarında erkeğin mutlak hâkimiyeti bulunduğu için kadınlara değer verilmemiş hatta Arap toplumunda doğan kız çocukları utanç kaynağı olarak görülmekteydi. Orta Çağ'a gelindiğinde Avrupa toplumlarında kadınların konumu pek değişmemiş, kadının insan olup olmadığı dahi tartışılmıştır. İslami dönemde ise kadınlar toplumda değer görmeye başlamış ve hayatın her alanında aktif rol almışlardır. Ayrıca Eski Türklerde ve Türk-İslam devletlerinde kadın, hayatın her alanında aktif rol oynamıştır.

Osmanlı Devleti'nde ise bazı uygulamalar, kadınların toplumsal yaşamdan uzaklaşmasına neden olmuştur. Bunda etkili olan kimi nedenler; din, İran ve Bizans kültürlerinin etkisi ile yerleşik yaşama geçilmesidir. Toplumsal yaşamdan uzaklaşma, daha çok şehirde yaşayan kadınlar için geçerli olmuş; taşradaki kadınlar, kırsal hayatın gerekliliği olarak erkeğin yanında çoğu zaman yer almıştır. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise kadın hakları ve eğitimi konusunda tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de önemli gelişmeler yaşanmıştır. 1876'da Kanun-i Esasi ile kız çocuklarının eğitiminin zorunlu hale getirilmesi, Osmanlı kadınlarının eğitimi konusunda en önemli adımlardan biri olmuştur.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır'daki kadın hakları Osmanlı toplumu ile paralel olmuştur. Bu dönemde ailede Diyarbakır kadınları evlenmeye zorlanmamış, evlenmek istemediği zaman nişanı bozabilmiştir. Bunun yanı sıra kadınlar, evlenmek istediği kişilere evlenme teklifinde dahi bulunabilmiştir. Mihr, dinin bir gereği olduğu için kocaları tarafından her zaman kadınlara ödenmiştir. Boşanma hakkını sadece erkekler değil gerekli koşullar sağlandığında veya eşlerin anlaşmasıyla bu haktan kadınlar da istifade etmiştir. Kadın boşanmada kusurlu olmadığı sürece, ayrıldığı eşinden geçimini sağlamak için nafaka talep etmiştir. Koca ise nafaka vermeye yanaşmadığı takdirde, kadın mahkeme ile bu hakkını elde etmiştir. Diyarbakır'da sık rastlanmamakla beraber iki ve üç eşle evlilik de görülmüştür.

Hukuki alanda Diyarbakır kadını evlenme, boşanma, alım-satım vb. işlemlerde genellikle yakın akrabalarına vekâlet vermeyi tercih etmişlerdir. Bunun yanı sıra küçük

çocukları veya akrabalarına da vasilik yapmışlardır. Kadın, erkek kardeşleri varsa onların yarısı kadar hisse almıştır. Eş olarak kadın, vefat eden kocasının çocuğu yoksa mirasın 1/4'ünü, çocuğu varsa 1/8'ini almıştır. Kadınlar başkalarını darp ettikleri için mahkemelere şikâyet edilmişlerdir. Ayrıca Diyarbakır'da kadın hapishanesinin bulunması, kadınların suça karışarak cezalandırıldıklarını göstermektedir. Merkez cinayete kurban giden kadın olaylarının detaylı olarak incelenmesi istenmiştir. Diyarbakır kadınları, haklarını mahkemelere başvurarak haklarını aradıkları gibi şikâyet, talep ve isteklerini telgraf yoluyla merkeze bildirmişlerdir. Tüm bunların yanında Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Diyarbakır'daki cariyelerin ismini saymasının yanı sıra belgelerde cariyelerle ilgili kayıtların olması XIX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır'da cariyelerin olduğu göstermektedir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır'da kadınlar iktisadi hayatta her türlü menkul ve gayrimenkule sahip olabilmişlerdir. Sahip oldukları arazi ve dükkânları kendileri işlettikleri gibi bunları kiraya da vermişlerdir. Bu konularda yaşanan anlaşmazlıklar ise mahkemelerde çözülmüştür. Ayrıca kadınlar borç alıp vermiş ve hibe aldığı gibi hibede bulunmuşlardır.

Sosyal hayatta ise hem Müslim hem de gayrimüslim Diyarbakır kadınları mallarını vakfetmişlerdir. Bunun yanında aileden kalan vakıflara yöneticilik yaptıkları görülmektedir. Diyarbakır kadınları geleneksel elbiselerin yanında Avrupa tarzı elbiseler de kullanmıştır. Bazı seyyahlar Diyarbakır kadınlarının keyiflerine düşkün olduğunu ifade etmiştir. Diyarbakır'da kadınlar giyim-kuşamlarıyla hangi din ve millete mensup olduklarını gösterdikleri gibi maddi durumlarını da belli etmişlerdir. Başka dinlerden İslamiyet'e giren gayrimüslim kadınlarla ilgili kayıtlar olsa da Müslüman olup din değiştirenlerle ilgili kayıtlara rastlanmamıştır. Sosyal devlet anlayışının gereği olarak Diyarbakır'da çalışan görevliler vefat ettikten sonra eşlerine maaş bağlanmıştır. Hizmetlerinden dolayı valilerin eşlerine de nişan verildiği görülmüştür.

Tüm Osmanlı topraklarında olduğu gibi Diyarbakır'da da kız çocukları ilk eğitimlerini evde almış, 1869 Maarifi Umumiye Nizamnamesi ile kurulması kararlaştırılan Sıbyan Mektepleriyle örgün eğitime ilk kez başlanılmıştır. Daha sonra Diyarbakır'da, ilk İnâs (kız) İptidai Mektebi, Vali Samih Paşa'nın çabalarıyla 5 Kasım 1883 tarihinde açılmıştır. Kız rüştiyesinin kurulması ile ilgili ilk ferman 1874 tarihinde

gelse de merkezde rüştiye mektebinin faaliyete başlaması 1892-1893 eğitim-öğretim dönemine tekabül etmiştir. Müslüman kadınlar özel eğitimini evlerde, gayrimüslimler ise misyonerlik faaliyetleri kapsamında açılan okullarda devam etmişlerdir.

Sonuç olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır kadınları, Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi hayatın her alanında eş, anne, çocuk, kardeş vb. olarak ailesinin yanında, ailesine destekçisi ve yardımcısı olmuşlardır.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV BELGELERİ

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

A. MKT. DV.	: Sadaret Mektubi Kalemî Deavi Evrakı
A. MKT. MHM.	: Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı
A. MKT. MVL.	: Sadaret Mektubi Kalemî Meclis-i Vala Evrakı
A. MKT. UM.	: Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayat Evrakı
BEO.	: Babıali Evrak Odası Evrakı
DH. MKT.	: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî
DH. ŞFR.	: Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı
İ. HUS.	: İrade Hususi
İ. TAL.	: İrade Taltifat
MF. MKT.	: Mektubi Kalemî
MFD.	: Mimarlık Fakültesi Dergisi
MVL.	: Meclis-i Vala Evrakı
MŞH. ŞSC. D.	: Meşihat Şer'iyye Sicil Defteri
ŞD.	: Şura-yı Devlet Evrakı

2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri

- 3680/286 Numaralı Diyarbakır Şer'iyye Sicili, Tarihi: H. 29.12.1268 (14 Ekim 1852).
 3702/303 Numaralı Diyarbakır Şer'iyye Sicili, Tarihi: H. 29.12.1269 (3 Ekim 1853).
 3707/308 Numaralı Diyarbakır Şer'iyye Sicili, Tarihi: H. 29.12.1265 (15 Kasım 1849).
 3731/336 Numaralı Diyarbakır Şer'iyye Sicili, Tarihi: H. 29.12.1290 (17 Şubat 1874).
 3760/367 Numaralı Diyarbakır Şer'iyye Sicili, Tarihi: H. 29.12.1258 (31 Ocak 1843).
 3774/577 Numaralı Diyarbakır Şer'iyye Sicili, Tarihi: H. 29.12.1269 (3 Ekim 1853).
 3775/578 Numaralı Diyarbakır Şer'iyye Sicili, Tarihi: H. 29.12.1269 (3 Ekim 1853).
 3804/607 Numaralı Diyarbakır Şer'iyye Sicili, Tarihi: H. 29.12.1257 (11 Şubat 1842).

B. RESMİ YAYINLAR

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Kadın, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü/Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 137, İstanbul 2015.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Haz. Yusuf İhsan Genç, Dr. Mustafa Küçük, Dr. Raşit Gündoğdu, Sinan Satar, İbrahim Karaca, Hacı Osman Yıldırım, Nazım Yılmaz, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi

Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 108, 3. Baskı, Başbakanlık Basımevi, İstanbul 2010.

Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri Âmid Mahkemesi, 4. Cilt, Editör: Ahmet Zeki İzgöer, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 2015.

Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik, Editörler: Halil İnalçık, Şevket Pamuk, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 1-44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988-2013.

C. KİTAPLAR

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No: 6, Diyarbakır 1986.

AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 100-M.S. 2007)*, 11. Baskı, Pegem Yayıncılık, Ankara 2007.

BAYRAK, Mehmet, *Gravürlerle Kürtler*, Özge Yayınları, Ankara, 2002.

BAYRAM, Mikail, *Fatma Bacı ve Bacıyân-ı Rum*, 3. Baskı, Nüve Kültür Merkezi Yayınları, İstanbul 2008.

BENSADON, Ney, *Başlangıcından Günümüze Kadın Hakları*, Çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul 1990.

BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 18. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.

BERKTAY, Fatmagül, *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın*, Metis Yayınları, İstanbul 1996.

BEYSANOĞLU, Şevket, *Kültürümüzde Diyarbakır*, San Matbaası, Ankara 1992.

----- *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, Şehir Matbaası, İstanbul 1963.

CAPORAL, Bernard, *Kemalizm ve Kemalizm Sonrası Türk Kadını I (1919-1970)*, Çev. Ercan Eyüboğlu, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A. Ş., 1999.

CİN, Halil, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1974.

ÇELEBİ, Evliya *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bağdad-Basra-Bitlis-Diyarbakır-İsfahan-Malatya-Mardin-Musul-Tebriz-Van 4. Kitap-1.*

Cilt, 1. Baskı, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

DEVELİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Lügat*, [Elektronik Sürüm].

DOĞRAMACI, Emel, *Türkiye’de Kadın Hakları*, Üniversal Kitapevi, Ankara 1982.

EMİRİ, Ali, *Osmanlı Doğu Vilayetleri - Osmanlı Vilayet-i Şarkiyesi -*, Haz. Abdulkadir Yuvalı, Ahmet Halaçoğlu, Bab-ı Ali Kültür Yayıncılık, İstanbul 2008.

ERDEM, Yasemin Tümer – YİĞİT, Halime, *Bacıyân-ı Rum’dan Günümüze Türk Kadınının İktisadi Hayattaki Yeri*, İTO Yayınları, İstanbul 2013.

ERGİN, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, C. 1-2, Eser Matbaası, İstanbul 1977.

FAROQHI, Suraya, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.

----- *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu. 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

----- *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam -Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla-*, Çev. Elif Kılıç, 6. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.

GABRIEL, Albert, *Diyarbakır Surları*, Çev. Kaya Özsezgin, Diyarbakır Kültür Tanıtma ve Yardımlaşma Vakfı Yayını: 4, Ankara 1993.

GÖKALP, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. Mehmet Kaplan, 2. Baskı, MEB Yayınları-Türk Klasikleri, İstanbul 1990.

GÜLDOĞAN, Vedat, *Diyarbakır Tarihi*, Kripto Kitaplar, Ankara 2011.

GÜNKUT, Bedri, *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır 1936.

İNALCIK, Halil, *Makaleler II - “Adalet ve Şikâyet Hakkı: Ârz-İ Hâl ve Ârz-i Mahzarlar”*, 1. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2008.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, 27. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.

KANAR, Mehmet, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, [Elektronik Sürüm].

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistikleri Enstitüsü, Ankara 1995.

KORKUSUZ, M. Şefik, *Cumhuriyet Öncesinde Diyarbakır’de Maarif*, Kent Işıkları, İstanbul 2009.

KURNAZ, Şefika, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, 2. Baskı,

Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.

MONTAQU, Lady, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, Çev. Aysel Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser 12, Baskı Yeri ve Tarihi yok.

SAKAOĞLU, Necdet, *Osmanlıda Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

ŞİMŞEK, Mehmet, *Amir 'den Diyarbakır 'e Eğitim Tarihi*, Kent Yayınları, İstanbul 2006.

ŞİMŞEK, Mehmet, ABAKAY, Mehmet Ali, *Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Diyarbakır 'da Eğitim*, Diyarbakır Milli Eğitim Müdürlüğü, 1998.

TOLEDANO, Ehud R., *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, Çev. Y. Hakan Erdem, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.

TOPALOĞLU, Bekir, *İslamda Kadın*, 2. Baskı, Yağmur Yayınları, İstanbul 1966.

TUNCER, Orhan Cezmi, *Diyarbakır Evleri*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır 1999.

TURAN, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Cilt 1, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969.

TURAN, Şerafettin, *Türk Kültür Tarihi*, 7. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara 2014.

YAZIR, Elmalılı M. Hamdi, *Kur'an-ı Kerim ve Meali*, Aktif Dağıtım (Sabah), Mayıs 2016.

YEDIYILDIZ, Bahaeddin, TOMENENDAL, Kerstin, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, Cilt 1-2-3, Diyarbakır Valiliği Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2008.

YILMAZÇELİK, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır 1790-1840 (Fiziki, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*, TTK Yayınları, Ankara 1995.

D. MAKALELER

ACAR, İbrahim, "Talâk", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, TDV Yayınları, İstanbul 2010, s. 496-500.

ACAR, Kadir, "Diyarbakır Vilayetinin Kurulması ve İlk Mülki Taksimatı", Editörler: Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, M. Salih Erpolat, *Tanzimattan Günümüze Diyarbakır*, Cilt 1, Manas Yayıncılık, Ankara 2019, s. 63-76.

AKKOYUN ÖZLÜ, Gülşen "345 Numaralı Şer'iyye Sicil Defterine Göre Diyarbakır'ın Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı", *Asya Studies Dergisi*, Number:1, Sonbahar 2017, s. 131-140.

- AKSIN, Ahmet, "19. Yüzyılda Osmanlıda Bir Kadın Cinayetinin Anatomisi ve Kadın Cinayetleri", Ed. Osman Köse, *Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın I*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları/No: 16, Samsun 2016 s. 561-568.
- AKYILMAZ, Gül, "Osmanlı Miras Hukukunda Kadının Statüsü", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 1-2, 2007, s. 471-502.
- AKYÜZ ORAT, Jülide, ÇELİK, Fadimana "Diyarbakır Vilayeti Hapishaneleri", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, C. 1, S. 7, Ocak 2011, s. 73-95.
- AKYÜZ, Jülide, "Osmanlı Kadınlarının Hukuksal Haklarını Kullanımı Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 6, Ocak 2007, s. 75-91.
- APAYDIN, Yunus, "Kefalet", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, TDV Yayınları, İstanbul 2002, s. 168-177.
- ARSLAN, Hasan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923) Diyarbakır Eyaleti/Vilayetinin İdari Teşkilatlanması", Editörler: Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, M. Salih Erpolat, *Tanzimattan Günümüze Diyarbakır*, Cilt 1, Manas Yayıncılık, Ankara 2019, s. 123-155.
- ARTUK, İbrahim, "Nişan", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 33, TDV Yayınları, İstanbul 2007, s. 154-156.
- ATALAY, Talip, "Yerel Eğitim Tarihi Kaynağı Olarak Diyarbakır Vilayet Gazetesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD)*, C. 48, S. 1, Ocak 2007, s. 135-151.
- ATAR, Fahrettin, "Muhâlea", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 30, TDV Yayınları, İstanbul 2005, s. 399-402.
- AYDIN, Mehmet Akif, "Osmanlı Hukukunda Kazâi Boşanma 'Tefrik'", *Osmanlı Araştırmaları*, C. 5, S. 5, Ocak 1986, s. 1-12.
- "İslam'da Kadın", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, TDV Yayınları, İstanbul 2001, s. 86-94.
- "Hal" *İslâm Ansiklopedisi*, C. 15, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s. 218-221.
- BARDAKOĞLU, Ali, "Hibe", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, TDV Yayınları, İstanbul 1998, s. 421-426.
- BAYKARA, Tuncer, "Osmanlı Döneminde Amid Sancağı ve "Türkmenia", Editörler: Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*

Diyarbakır, Cilt 1, Diyarbakır Valiliği Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2008, s. 225-230.

BEDİRHANOĞLU, Esmâ, "Diyarbakır Coğrafyası Ve Tarihçesi", *Diyarbakır Merkez Kültür Envanteri -Merkez I-*, Yay. Haz. Nevin Soyukaya, Ercan Alpay, Fatma Kaya, Elif Hanar, Şeref Yumruk, Zafer Ham, Orhan Balsak, Diyarbakır Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Müze Müdürlüğü, Diyarbakır 2011, s. 8-10.

BIÇAK, Murat, EROĞLU, Osman, "Osmanlı Döneminde Diyarbakır'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 10, S. 20, Nisan 2018, s. 70-82.

BİRİCİKOĞLU, Hale, "Türk Modernleşmesinde Kadın", *İkinci Uluslararası Kadın Çalışmaları Konferansı (EMU-CWS)*, 2006, s. 1-12.

BULDUK, Üçler, "Hülasa-i Ahvali'l-Buldan'a Göre 19. Yüzyılda Diyarbakır", Editörler: Bahaeddin Yediöldiz, Kerstin Tomenendal, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, Cilt 1, Diyarbakır Valiliği Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2008, s.187-197.

CEVHER, Gürkan, "XVIII. Yüzyılda Diyarbakır Şehrinde Ailenin Oluşumu, Dağılımı ve Demografik Yapısı", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C. 2, S. 1, Nisan 2016, s. 82-106.

ÇİÇEK, Atıl Cem, AYDIN, Selçuk, YAĞCI, Bülent, "Modernleşme Sürecinde Kadın: Osmanlı Dönemi Üzerine Bir İnceleme", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 9, 2015, s. 269-284.

DÜĞER, Selçuk, "Batılı Kadın Seyyahlar İmgeleminde Osmanlı Kadını", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KOSBED)*, S. 29, Kocaeli 2015, s. 71-90.

ERBAY, Celal, "Nafaka", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s. 282-285.

ERKAL, Mehmet, "Beytülmal", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 90-94.

ERPOLAT, M. Salih, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Amid Yerine Diyarbakır Adının Kullanılmasının Tarihi Seyri", Editörler: Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, M. Salih Erpolat, *Tanzimattan Günümüze Diyarbakır*, Cilt 1, Manas Yayıncılık, Ankara 2019, s. 7-20.

ERTAŞ, Kasım, "Batılı Seyyahların Gözüyle 19. Yüzyılda Diyarbakır", Editörler: Mehmet Bilen, Fuat İstemi, Bayram Kanarya, Veysel Gürhan, *Uluslararası*

Sosyal Bilimler Kongresi, Şarkiyat Bilim ve Hikmet Vakfı Yayınları, 14-17 Eylül 2017 Diyarbakır, s. 41-51.

EKİN, Ümit, “Osmanlı Toplumunda Sıkça Başvurulan Bir Boşanma Yöntemi: Muhala’a”, *Uluslararası – Disiplinlerarası Kadın Çalışmaları Kongresi*, 05-07 Mart 2009 Sakarya, Kongre Bildirileri, C. 3, s. 119-133.

GELİŞLİ, Yücel, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)”, *Türkler*, C. 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 45-63.

GÖYÜNÇ, Nejat. "Diyarbakır", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 464-469.

GÜMRÜKÇÜOĞLU MASARACI, Yasemin, “İstanbul Çatma ve Selimiyeleri”, *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi – Toplum-*, Ed. Çoşkun Yılmaz, İBB Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 247-264.

GÜMÜŞ, Ercan, GÜRHAN, Veysel, “18. Yüzyılın İkinci Yarısına Ait (M. 1787-1789) 3757 Numaralı Tereke Defterinin Amid’deki Sosyal ve Ekonomik Hayata Dair Düşündürdüğü Bazı Hususlar”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 1, Nisan 2016, s. 1-14.

GÜNAY, Hacı Mehmet, "Vakıf", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 42, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s. 475-479.

GÜRHAN, Veysel, “Kadınların Dîvân-ı Hümâyun’a Şikâyet Haklarını Kullanmaları Üzerine Bazı Değerlendirmeler (Diyarbakır Eyaleti 1 Numaralı Ahkâm Defterine Göre)”, *Tarih Okulu Dergisi*, C. 10, S. 33, Aralık 2017, s. 323-347.

KILIÇ, Hüseyin, “Kadın Sözcüğünün Kökeni”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, S. 40, Nisan 1987, s. 21.

KIVRIM, İsmail, “17. yüzyılda Osmanlı Toplumunda Boşanma Hadiseleri (Ayıntâb Örneği; Talâk, Muhâla’a ve Tefrik)”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (<http://sbe.gantep.edu.tr>), C. 10, S.1, 2011, s. 371 – 400.

KOÇ, Canan, KEJANLI, Devrim Türkan, “Geçmişten Günümüze Diyarbakır’da Su Yapılarının Gelişimi”, *Dicle Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 2, 2018, s. 983-998.

KOÇER, Hasan Ali, “Türkiye’de Kadın Eğitimi”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 1, 1976, s. 81-124.

KONAN, Belkıs, “Türk Kadınının Siyasi Haklarını Kazanma Süreci”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 60, S. 1, Ocak 2011, s. 157-174

- OKUMUŞ, Ejder, “Evliya Çelebi’nin Seyahatnamesinde Diyarbakır”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi (www.e-sarkiyat.com)*, S. 7, Nisan 2012. s. 14-51.
- ÖRENÇ, Ali Fuat, “1867 Vilayet Düzenlemesinden I. Dünya Savaşı Başlarına Kadar Diyarbakır'da Mülkî Yapı”, Editörler: Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, M. Salih Erpolat, *Tanzimattan Günümüze Diyarbakır*, Cilt 1, Manas Yayıncılık, Ankara 2019, s. 77-122.
- ÖZGER, Yunus, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Kara Ordusunda Emeklilik İşlemlerine Dair Yapılan Düzenlemeler ve 1881 Tarihli Tekaüt Kanunnamesinin Tahlili”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 30, Ocak 2011, s. 201-237.
- ÖZTÜRK, Cemil, "Rüşdiye", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, TDV Yayınları, İstanbul 2008, s. 300-303.
- PARLA, Canan, “Diyarbakır Tarihi ve Kent Surları”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi (MFD)*, C. 22, S. 1, 2005, s. 57-84.
- ORHAN, Sadettin, “Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Sonrası Dönemde Sosyal Güvenlik Düzenlemeleri”, *İş ve Hayat*, C. 1, S. 1, 2015, s. 193-210.
- SAĞ, Vahap, “Tarihsel Süreç İçerisinde Türk Kadını ve Atatürk”, *Cumhuriyet Üniversitesi. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 1, s. 9-23.
- SARI, Serkan, “Şer’iyye Sicillerine Göre Diyarbakır’da Boşanma Hadiseleri (1655-1747)”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, C. 10, S. 32, Aralık 2017, s. 349-371.
- SLEDZIEWSKI, Elisabeth G., “Dönüm Noktası Olarak Fransız Devrimi”, Editörler: Georges Duby, Michelle Perrot, *Kadınların Tarihi*, C. 4, Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2005, s. 39-51.
- TEKİN, Saadet, “Osmanlı’da Kadın ve Kadın Hapishaneleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 29, S. 47, 2010, s. 83-102.
- TEKİN, Saadet, ÖZKES, Sevilay, “Cumhuriyet Öncesi Türkiye’de Hapishane Sorunu”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 16, Ocak 2008, s. 187-201.
- TELLİOĞLU, İbrahim, “İslam Öncesi Türk Toplumunda Kadının Konumu Üzerine”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* S. 55, Erzurum 2016, s. 209-224.
- TOPALOĞLU, Bekir, “Vâris”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 42, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s. 522-523.

UYSAL, Mehmet, İLYA, Didem, “İngiliz Kadın Seyyahlar Harvey ve Garnett’in Gözüyle Osmanlı Kadını”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S. 6, Ocak 2015, s. 1-22.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Osmanlı Öncesi Diyarbakır’ına Genel Bir Bakış”, Editörler: Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır*, Cilt 1, Diyarbakır Valiliği Türk Kültürü’nü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2008, s. 17-36.

YILDIZ, Hatip, “II. Abdülhamid Döneminde Diyarbakır Vilayeti’nde Açılan Yetimhaneler ve Vali Mehmed Halid Bey’in Vilayette Misyonerliği Önleme Çabaları”, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 14, 2010, s. 103-118.

YILMAZÇELİK, İbrahim, “Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 10, S. 1, Elâzığ 2000, s. 233-287.

----- “XIX. Yüzyılda Osmanlı Taşra Teşkilatının Önemli Merkezlerinden Biri Olan Diyarbakır’da Bazı Görevlilerle İlgili Tespitler”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 31/Bahar 2012, s. 225-241.

----- “Diyarbakır Eyaletinin Yeniden Teşkilatlandırılması (1848-1864)”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 6, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

E. TEZLER

AKKOYUN, Gülşen, *345 Numaralı Diyarbakır Şer’iyye Sicil Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (H. 1298-1301/M. 1881-1884)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ağustos 2017.

AYDINGÖR, Figen, *Tanzimat Döneminde (1839-1876) Kadın Yaşamındaki Modernleşme*, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Ağustos 2006.

BAŞ, Esra, *Arşiv Belgelerinden Hareketle XVIII. Y.y. Osmanlı Toplum Hayatında Kadın*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat ABD, İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

BAYDUR, Şengül, *Salnamelere göre Diyarbakır Vilayeti’nde Dini ve Sosyal Yapı*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri ABD, Dinler Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ 2007.

- BULUT, Mustafa, *Yabancı Kaynaklara Göre Diyarbakır Vilayeti'nde Sosyo-Ekonomik Yapı (1870-1900)*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat ABD, İktisat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011, s. 20.
- BÜYÜKŞAHİN, Şefika, *Kayseri Şer'iyeye Sicillerine Göre Kayseri'de Kadın (1688-1697)*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir 2013.
- DULUM, Sibel, *Osmanlı Devleti'nde Kadının Statüsü, Eğitimi ve Çalışma Hayatı*, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2006.
- ERKAN, Şakir, *Kur'an'da Kadın Hakları*, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tefsir-Hadis ABD, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1990.
- GÜMÜŞ, Ercan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Amid Kazası*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014.
- HOŞ, Hüsniye, *Türk Kadını ve Cumhuriyet Dönemi Kadın Hakları*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi ABD, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001.
- NURDOĞAN, Arzu M., *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.
- ÖZDEMİR KIZILKAN, Ayşe, *Osmanlı'da Kadın Hapishaneleri ve Kadın Mahkûmlar (1839-1922)*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi ABD, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2011.
- PALALI, İlhan, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilayet Sâlnâmeleri ve Mahalli Kaynaklara Göre) (1869-1905)*, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya 1999.
- PARLA, Canan, *Türk-İslam Şehri Olarak Diyarbakır*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi ABD, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1990.
- TEZCAN, Betül, *XVI-XVII. Yüzyıl Şer'iyeye Sicillerine Göre Konya'da Kadın*, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Temmuz 2014.

UYSAL, Zeynep, *Osmanlı Toplumunda Kadın (Konya Örneği 1670-1680)*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2014.

YILDIZ, Hatip, *Diyarbakir Vilayetinde Eğitim (1870-1920)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi ABD, Yayınlanmış Doktora Tezi, Erzurum 2007.

F. İNTERNET SİTELERİ

<http://sozluk.gov.tr/> (Erişim T: 25.03.2019).

<http://www.ilimdunyasi.com/ahkam-hadisleri/muhalaa-veya-hulu/> (Erişim T: 10.03.2019).

<http://www.osmanlicaturkce.com/?k=hatem+&t=%40> (Erişim T: 28.07.2019).

<http://www.osmanlicaturkce.com/?k=hotoz&t=%40> (Erişim T: 08.06.2019).

<http://www.osmanlicaturkce.com/?k=K%C4%B1bt%C3%AE&t=%40> (Erişim T: 29.04.2019).

<http://www.osmanlicaturkce.com/?k=nafaka-i+iddet+&t=%40> (Erişim T: 29.04.2019).

<http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/>

<https://islamansiklopedisi.org.tr>

<https://ismek.ist/blog/icerik.aspx?p=1202> (Erişim T: 24.06.2019).

<https://kurul.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/811/mihri-odenmeden-olen-kadinin-mihrinin-hukmu-nedir-> (Erişim T: 03.03.2019).

<https://sorularlaislamiyet.com/kaynak/bain-talak-0> (Erişim T: 10.03.2019).

<https://tr.pinterest.com/pin/356699232966815449/> (Erişim T: 12.07.2019).

<https://www.coğrafyaeğitimi.biz/konu/diyarbakirin-coğrafi-koordinatlari-nedir.4082/> (Erişim T: 31.12.2018).

<https://www.fetvalar.com/sorularla-cevabi-2085.html> (Erişim T: 10.03.2019).

<https://www.luggat.com/index.php#ceviri> (Erişim T: 10.03.2019)

<https://www.modamuzayede.com/urun/94030/efemera-diyarbakir-in> (Erişim T: 12.07.2019).

https://www.turkcebilgi.com/%C5%9Fufa_hakk%C4%B1 (Erişim T: 21.05.2019).

https://www.yeniasya.com.tr/yurt-haber/ii-abdulhamid-in-sefkat-nisani-satiliga-cikti_317122 (Erişim T: 12.07.2019).

<https://eski.karacadag.gov.tr/dfd-degerlendirme.asp>, (Erişim T: 31.12.2018).

EKLER

Ek 1: Diyarbakır nisa (kadın) hapishanesinin kira bedelinin ödenmesine dair belge.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

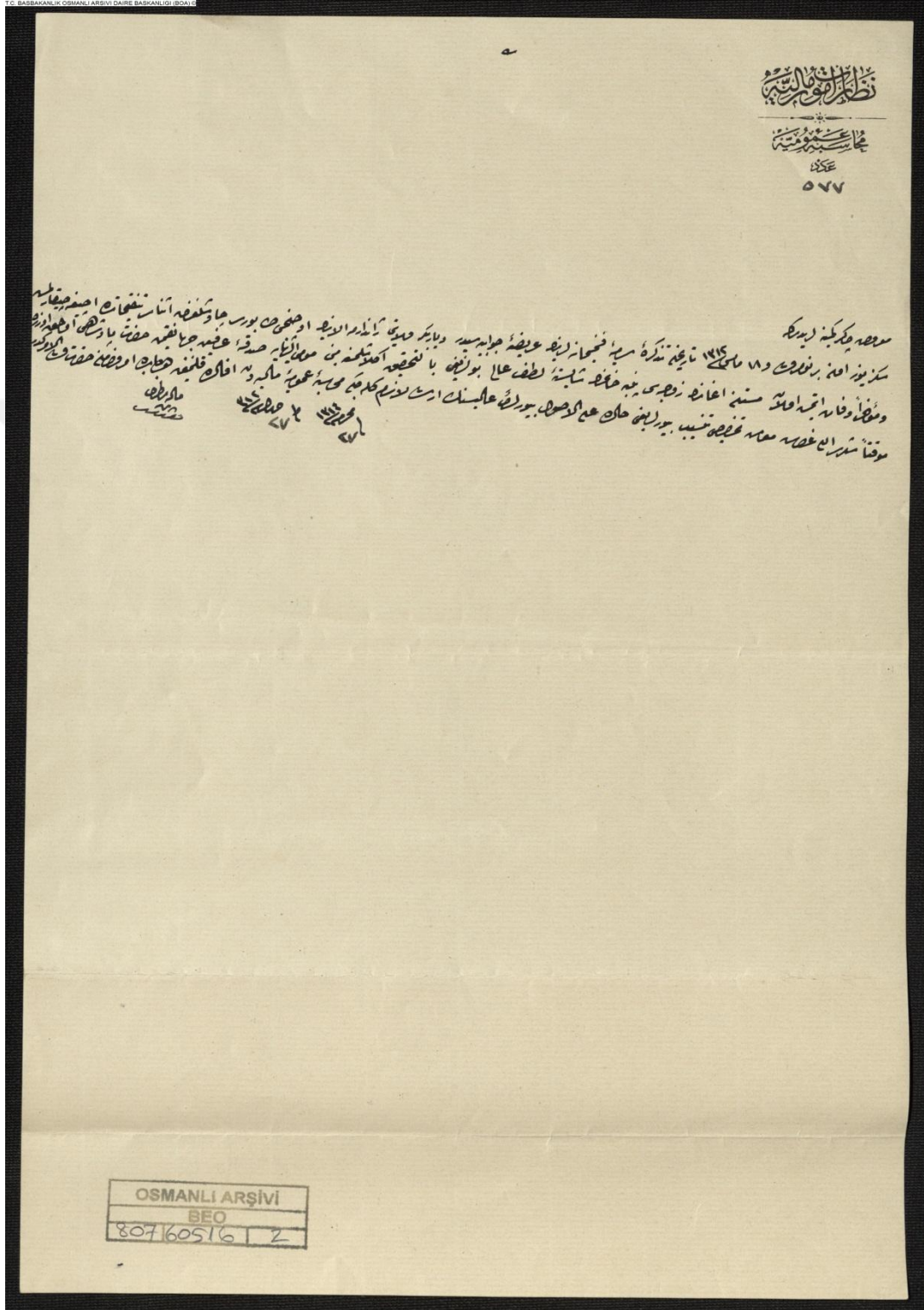
Arşiv Numarası	Sıra No	İsim	Adres	Notlar
60	1	...	...	...
<p>دیار بکوره سدری قورمه بینه غورمه بالاشکلا فنا حیجان آخار ایلنه اولانه خانه نیک اویوش او طامسینه نیک نیکه طفا نه اوج سن اعلی اودیه سنه اعلی سدری القه عورمه دیکر برهان استیجا اوله نفعه نیکه نیکه قلم اوله اوله بینه عورمه نیکه نیکه و اثر دیکر دیکر دیکر بعیت نیکه لقا صوبه لقا ایصال نفعه اوله نفعه نیکه نیکه نیکه جیدیم صوبه نیکه نیکه نیکه نیکه نیکه نیکه نیکه نیکه</p>				
<p>OSMANLI ARŞIVI DH. MKT 1324 70</p>				

DH.MKT.01324.00070.001

BOA, DH. MKT. 1324/70, H. 12.10.1295 (9 Ekim 1878).

Ek 2: Diyarbakır Jandarma Alayı'nın Üçüncü Taburu Çavuş'u Mestan Ağa'nın eşi Pembe Hanım'a maaş bağlanmasına dair belge.

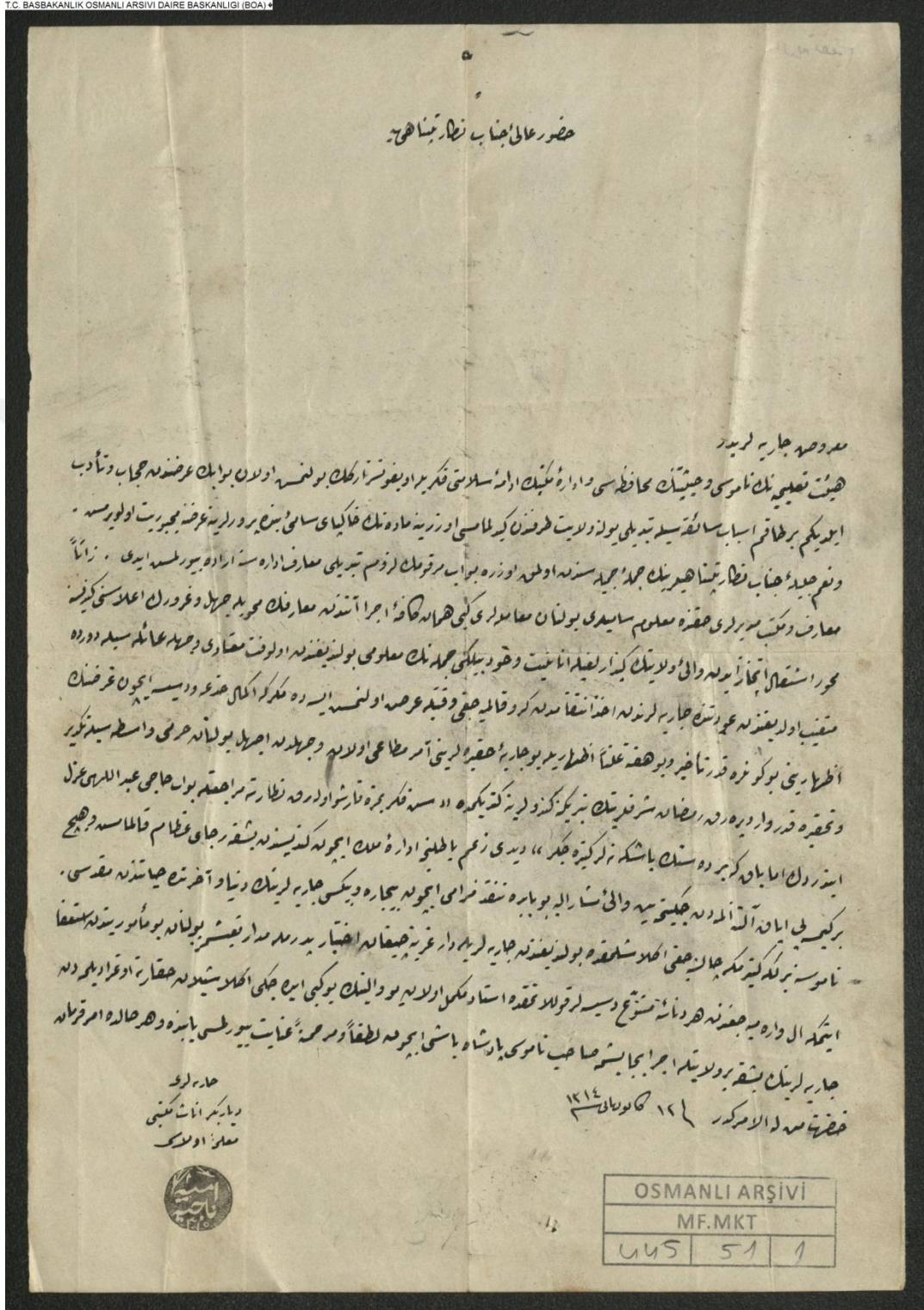
BEO.000807.060516.002

BOA, BEO. 807/60516, H. 27.01.1314 (8 Temmuz 1896).

Ek 4: Diyarbekir İnas (kız) Rüştüyesi Birinci Muallimesi Emine Naciye Hanım'ın Eğitim Bakanlığı Rüştüye İdaresi'ne yazdığı dilekçe.

MF.MKT.00445.00051.001

BOA, MF. MKT. 445/51, H. 14.12.1316 (25 Nisan 1899).

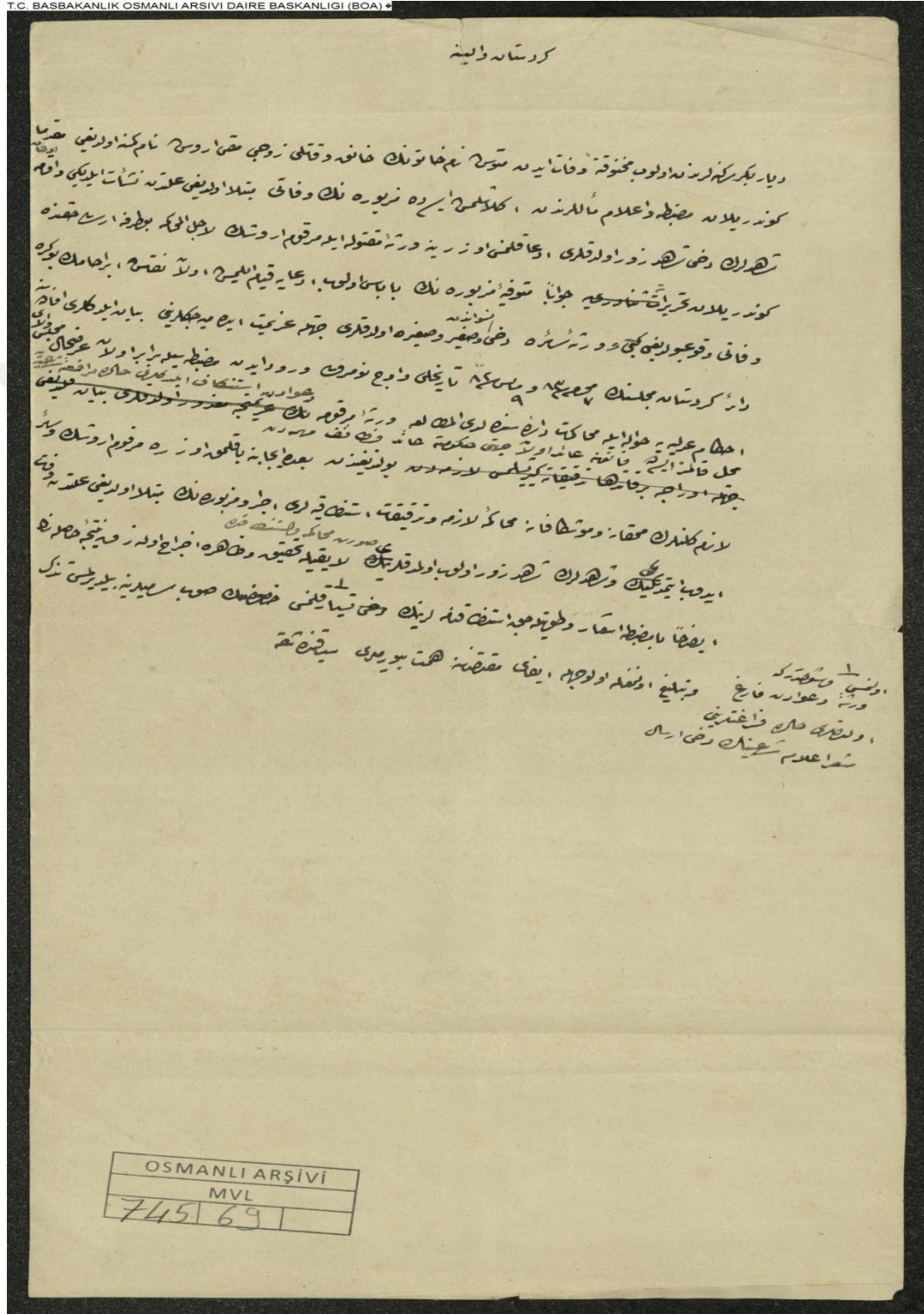

Ek 9: Diyarbakır'da boğularak öldürülen Metoş adlı kadının katili denilen kocası Maki Aroş'un darsaadet'e yapılacak duruşmaya hastalığından dolayı gelemeyeceğini belirtme talebinin araştırılmasının istenmesi.

BOA, MVL. 745/69-1, H. 10.03.1283 (23 Temmuz 1266).

Ek 10: Diyarbakır Vilayeti'nin diplomalı ebe gönderilmesi talebi hususunda gereğinin yapılmasına dair belge.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BAKANLIĞI (BOA)

دایره نوبت‌دهی

اورده نوبت‌دهی	مسودگی	تاریخ	موضوع
۱۱۶	۱۶	۱۹۱۷	عموم مطابقتی لکانه نظارتیه
۴۷			

طوبای دویه دایره
 ولایت اصول تولیده انسا قائم بولمیشده حمای نفایده درق هاتونک وفات وقوعه
 کله رشوه نیمه محافظه صحتیجه دیلمرلا برقاب ناک ایسکده ولایتیه مقسلاجر کوزیه
 دردم اوزیه نظارتیه لیه اسما قیلمده کلید نظارت هجریجه ده ایفای نقلیه
 دیارکیر ولایتیه سنده قورار اولما ۴۸ لایحه اولما تاریخ وزیر اوردانی لوردو کره
 ایسکده انصافه لایحه وقت نایم ایسکده لایحه آصفیه لایحه ایسکده تاریخ

ایبار لایحه ایسکده تاریخ

OSMANLI ARŞIVI
DH. MKT
2315 112

DH.MKT.02315.00112.001

BOA, DH. MKT. 2315/112-1, H. 7.11.1317 (9 Mart 1900).

Ek 11: Resimler

Resim 1: Diyarbakırlı Hristiyan Kadının Giyimi (Kaynak: Diyarbakır Kent Müzesi Koleksiyonu)

Resim 2: 1888 Yılında Diyarbakırlı Hristiyan Kadının Giyimi (Kaynak: Mehmet Bayrak, *Gravürlerle Kürtler*, Özge Yayınları, Ankara, 2002, s. 178)

Resim 3: 1890 yılları civarında Diyarbakırlı Kadınlar (Kaynak: <https://tr.pinterest.com/pin/356699232966815449/> (Erişim T: 12.07.2019)).

Resim 4: Diyarbakırlı Kadınların Giyiminden Bir Görünüm (Kaynak: Diyarbakır Kent Müzesi Koleksiyonu, Fotoğraf: Darap Işık)

Resim 5: 19. Yüzyıl Ortalarında Tipik Kadın Başlığı (Kaynak: Mehmet Bayrak, *Gravürlerle Kürtler*, Özge Yayınları, Ankara, 2002, s. 172)

Resim 6: Kadınların Hamam Havluları ve Kırdan (ıslak hamam malzemelerini taşımak için kullanılan kutu) (Kaynak: Diyarbakır Kent Müzesi Koleksiyonu)

Resim 7: Kadınların Başlarına Taktıkları Tepelik, Kofi, Saç Bağı Örnekleri (Kaynak: Diyarbakır Kent Müzesi Koleksiyonu)

Resim 8: Peřtahte: Kadınların Ss Eşyalarını Koymak ve süslenmek İçin Kullandıkları Kutu (Kaynak: Diyarbakır Kent Müzesi Koleksiyonu, Fotoğraf: Zizan)

Resim 9: Taş Havan: Öęütücü Olarak Kullanılırdı (Kaynak: Diyarbakır Kent Müzesi Koleksiyonu, Fotoğraf: Edip Paçal)

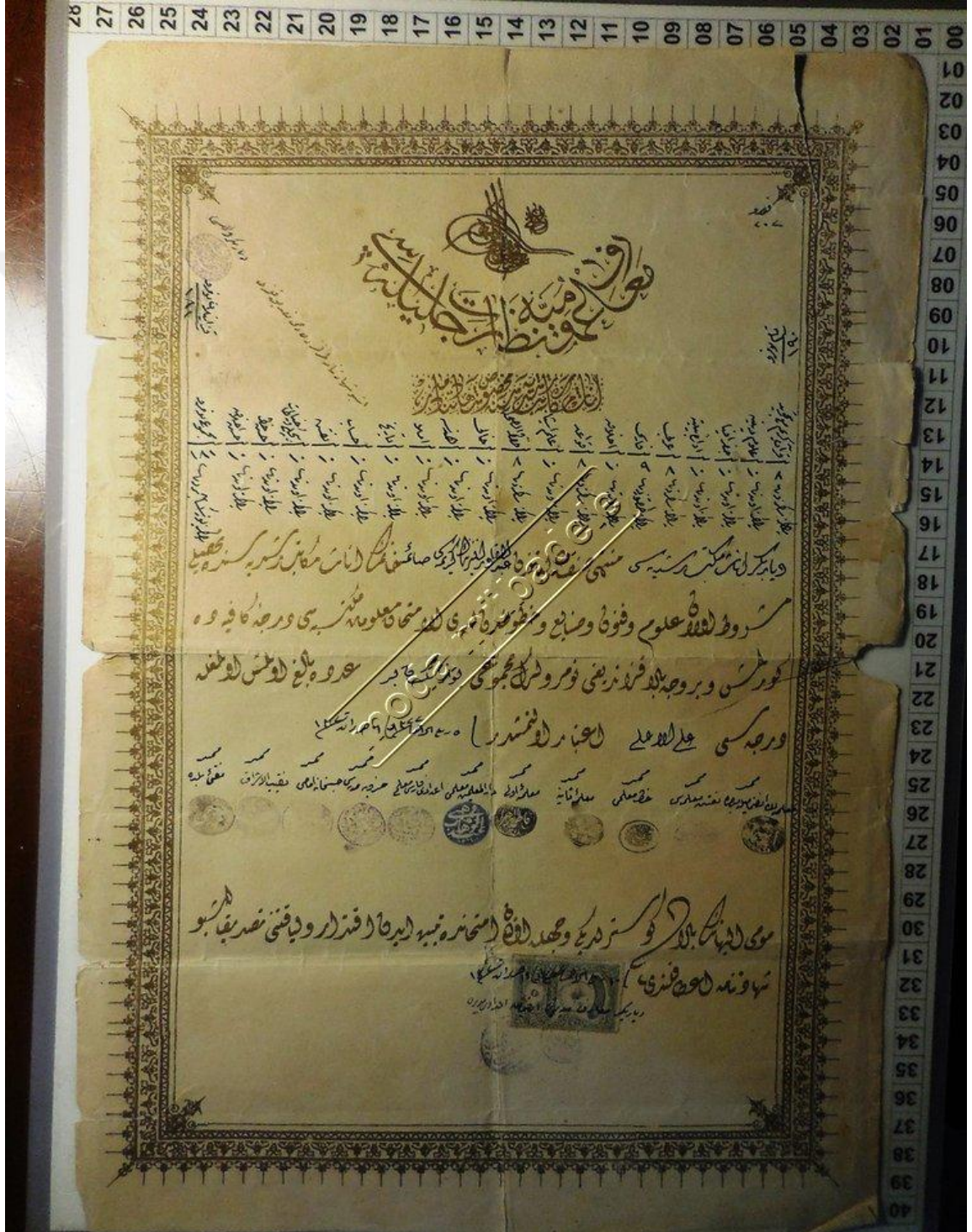

Resim 9: Görevli Eşlerine Verilen Şefkat Nişanı (Kaynak: https://www.yeniasya.com.tr/yurt-haber/ii-abdulhamid-in-sefkat-nisani-satiligacikti_317122 (Erişim T: 12.07.2019)).

Resim 10: Diyarbakır İnas Mektebi Rüştîyesi Diploması (Kaynak: <https://www.modamuzayede.com/urun/94030/efemera-diyarbakir-in> (Erişim T: 12.07.2019))

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Hüseyin ÖZLÜ
Doğum Yeri ve Tarihi	Dicle – 25.10.1990
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Dicle Üniversitesi / Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce (Başlangıç Seviyesi)
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurumlar	- Yozgat İl Özel İdaresi - Milli Eğitim Bakanlığı/Diyarbakır/Sur/Karaçalı ÇPAL
İletişim	
E-Posta Adresi	hsyn.ozlu90@gmail.com
Tarih	13/09/2019